

Erőszak 5

Analízis

Immanuel Wallerstein: **Fanon XXI. századi olvasata**

I. Wallerstein Frantz Fanon életművének értelmezőjeként is autentikus szerző. Úgy véli, Fanon forradalmi munkássága, osztályharc-értelmezése és elméleti munkái szinte minden jelentős kérdésfelvetésében aktuálisak, még ha egyes megoldásai esetleg vitathatók, sőt, tévesek is. Így például az a nyilvánvalóság, hogy a gyarmati, majd neokolonialista rabság ledobása erőszak nélkül szinte lehetetlen, nem jelenti azt, hogy az erőszak önmagában magasabb rendű civilizációt hoz felszínre. Az egykori gyarmati országoknak nem Európát kell utolérniük; a forradalmárok és a felszabadító mozgalmak hívei szemé előtt egy emberszabásúbb világrend céljai kell lebegjenek..... 9

Loïc Wacquant: **Közbiztonsági tornádó. Neoliberalizmus és büntetés a XXI. század hajnalán**

A neocon büntető- és szociálpolitika – azaz a zéró tolerancia és a szegénység kriminalizálása – változatlanul tombol. Miért? Mert a gazdasági deregulációról szóló „washingtoni konszenzus” és a szociális védőháló szűkítése immár magába foglalja a bűnelkövetés büntető kontrollját, s mert a piac „láthatatlan keze” feltételezi és szükségessé teszi a büntető állam „vasöklét”. Tíz év kiterjesztett vizsgálatai arra is rámutatnak: már nem csupán büntetőpolitikáról és kriminológiáról van szó, hanem egy új, általános politikai vonal kialakulásáról 17

Katona Magda – Répási Krisztián: **A gyengék bosszúja? A nők és gyermekek által elkövetett öngyilkos merényletek mozgatói**

A nők és a gyermekek által elkövetett öngyilkos merényletek okait nem lehet sztereotípiákra – „a gyengék bosszúja”, „kilátástalanság”, „fanatizmus” stb. – leegyszerűsíteni. Az egyes országokra, mozgalmakra jellemző társadalmi okok, az egyéni motivációk komplex analízise nélkül e társadalmi jelenség aligha érthető meg..... 37

Tényről tényre

Dirk Adriaensens: **Irak: a sötétség kora**

Irakot óriási szabadkereskedelmi Paradicsommá változtatták, amely az irakiak számára rémálmot, poklot jelent. Az országot a tőke számára gyarmatosították – ez pedig a legnagyobb fokú fosztogatást jelenti, egy gyilkos kapitalista laboratóriumot. Az ország vagyonának száz százaléka külföldiek kezére jutott. Az irakiak megértették: országukban beköszöntött a sötétség kora 59

Fred Magdoff: **Ökológikus civilizáció**

Az emberi faj túlélésének alapfeltétele, hogy visszafordítsuk bolygónk létfenntartó rendszerének leromlását. A tőkefelhalmozás szempontjai alapján szervezett mezőgazdaság és ipar inherensen környezetellenes, ezért szükségképpen szembemegy a 19. század óta halmozódó ökológiai tudással. Az új ökológikus civilizáció ezért csakis nem-kapitalista lehet; fő pillérei közé kell tartozzon a munka- és lakóhelyi öngazgatás, a diverzitás, és – számos alapvető szükséglet vonatkozásában – az önellátás, amely globális méretű kulturális cserével és együttműködéssel párosul..... 73

Fülöp Ádám: **I-nemzedék**

A második valóság természete, hogy az illúziót tökéletessé teszi. Milyen illúziót? Azt, hogy nem kell egy gyufaszálat sem keresztbe tenni azért, hogy az elsődleges valóság ne pusztuljon el: az elsődleges valóságnak el kell pusztulnia, és ez így van rendjén, helyébe lép ugyanis a totális virtualitás. Az I-nemzedék ennek a rémálomnak az eszköze és tudattalan felépítője..... 101

Szintetikus biológia és a társadalmi ellenőrzés

Hervé Le Crosnier: *A szintetikus biológia Pandora-szelencéje*

Philippe Marlière: *Prométheusz, Pandora és Petri* (Válasz Hervé de Crosnier cikkére)

Hervé Le Crosnier: *A szélsőséges genetika prédikátorai*

Serge Sebestyén: *Elvárható-e a tudománytól, hogy megvédje az emberiséget?*

A szintetikus biológia, az új biológiai alrendszerek és organizmusok létrehozására törekvő alkalmazott tudomány egyre inkább a közvélemény figyelmének a középpontjába kerül, főleg most, hogy Craig Venter amerikai kutatónak sikerült létrehoznia egy részben mesterséges genetikai állománnyal működő baktériumot, azaz az „élet teremtése” kézzelfogható valósággá kezd válni. A témával foglalkozó blokkunk négy cikkében francia természettudósok vitatkoznak a szintetikus biotechnológia lehetséges veszélyeiről és hasznáról..... 108

Asszociációk

Tütő László: **„Bírálni jöttem Lukácsot, nem dicsérni”**. *Felszólalás a Lukács György és a szocialista alternatíva című kötet (Budapest, Eszmélet Alapítvány – L'Harmattan Kiadó, 2010) könyvbemutatóján*

Lukácsnál – miként tanítványainál az ún. Budapesti Iskolában – a bürokratikus szocializmus bírálata nem kapott gazdaságfilozófiai megalapozást. Az általuk képviselt demokratikus szocializmus ideológiai elmélet maradt, és ezért sem válhatott az izmosodó tőke vetélytársává..... 128

Kultúra

Jim McGuigan: **„Cool” kapitalizmus. Az egyetemes elutasítás**

A kanonizált irodalom kritikája jól ismert, a kanonizált festészetet viszont kevésbé szokták rendszerkritikus szemmel értelmezni. Erre tesz kísérletet a szerző, midőn történetileg igyekszik elhelyezni a bohémot a polgári kultúrában, s politikai elfogultságtól mentesen keresi a választ arra a kérdésre, hogyan viszonyult a sztálini rendszerhez Picasso, Rivera, Kahlo, illetve mit jelentett akkor s mit jelent ma a festészetben a rendszerkritika..... 133

Tütő László: **Énekverseny-e az énekverseny?**

Az írás arról elmélkedik, hogy miként függ össze az énekversenyen való hörgés a profitrendszerrel szembeni lázadással 169

Olvasójel

Bózsó Péter: **A politikai gazdaságtani kritika politikuma**

Andor László: *Eltévedt éllovas. Siker és kudarc a rendszerváltó gazdaságpolitikában.* Budapest, Napvilág Kiadó, 2009 185

Bartha Eszter: **Fejezetek a nők történetéből a szocialista Magyarországon**

Tóth Eszter Zsófia: *Kádár leányai: Nők a szocialista időszakban.* Budapest, Nyitott Könyvműhely, 2010 191

Következő számunk tartalmából:

- Mexikó az 1910-es forradalom centenáriumán
- A neozapatizmus – dokumentum
- Az argentinai piketerók mozgalma
- F. Houtart a felszabadítás-teológiáról
- A Romero-gyilkosság
- Egészségügy és kapitalizmus
- Észak-Korea lerombolása és újjáépítése

Köszönetet mondunk azoknak, akik 2009. évi személyi jövedelemadójuk 1%-át az Eszmélet Sajtó Alapítvány javára ajánlották fel. Kérjük olvasóinkat, szimpatizánsainkat, hogy folyóiratunk megjelentetésére a soron következő szája-bevallás időszakában is gondoljanak. Adószámunk: 18067068-2-42.

Az Eszmélet folyóirat támogatói 2011-ben

NEMZETI ERŐFORRÁS
MINISZTERIUM

a József Attila Kulturális és Szociális Alapítvány és
a Szabad Sajtó Alapítvány.
Segítségüket köszönjük.

Az Eszmélet szerzői és tanácsadói tiszteletpéldányukat folyóiratunk rendezvényein, illetve Nagy Évától, lapunk terjesztési és előfizetési ügyekkel megbízott szerkesztőségi tagjától (tel.: +36 30 567-6815) vehetik át.

Erőszak

„Amerika arany- és ezüsttelepeinek felfedezése, a bennszülött lakosság kiirtása, rabszolgaságba döntése és a bányákba való elevenen-eltemetése, Kelet-India kezdődő meghódítása és kifosztása, Afrika átváltoztatása kereskedelmi vadaskertté, ahol feketebőrűekre vadásznak, jelzik a tőkés termelés korszakának hajnalát. Ezek az idilli folyamatok az eredeti felhalmozás fő mozzanatai. Nyomukban jár az európai nemzetek kereskedelmi háborúja, amelynek színhelye az egész földkerekség. Kezdődik Németalföldnek Spanyolországtól való elszakadásával, óriási méreteket ölt Anglia jakobinusellenes háborújában, még továbbfolyik a Kína elleni ópiumháborúkból stb.

Az eredeti felhalmozás különböző mozzanatai, többé-kevésbé időbeli sorrendben, különösen Spanyolországra, Portugáliára, Hollandiára, Franciaországra és Angliára oszlanak el. Angliában a XVII. század végén rendszeresen egybefoglalják e mozzanatokot a gyarmati rendszerben, az államadósságok rendszerében, a modern adórendszerben és a protekcionizmus rendszerében. Ezek a módszerek részben a legbrutálisabb erőszakon alapulnak, például a gyarmati rendszer. De valamennyien felhasználják az államhatalmat, a koncentrált és szervezett társadalmi erőszakot, hogy a hűbéri termelési mód tőkés termelési móddá való átváltozásának folyamatát mesterségesen előmozdítsák és az átmeneteket megrövidítsék. Az erőszak a bábája minden régi társadalomnak, amely új társadalommal terhes. Maga is gazdasági potencia.

A keresztény gyarmati rendszerről egy ember, akinek a kereszténység a specialitása, W[illiam] Howitt, a következőket mondja: »Azoknak a barbárságoknak és elvetemült rémtetteknek, amelyeket az úgynevezett keresztény fajok elkövettek a világ minden táján és minden nép ellen, amelyet le tudtak igázni, nincs párja a világtörténelem semmilyen korszakában, semmilyen fajnál, bármilyen vad és műveletlen, könyörtelen és szemérmetlen volt is az.«” (Karl Marx: *A tőke* I. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 702)

Marx halála óta a kapitalizmus történetében az erőszak oly mértékben burjánzott el és egyszersmind „finomodott” is, amire épeszű ember régebben nemigen gondolhatott.

Ma, túl a szovjetek (állam)szocialista kísérletén, a kapitalizmus a maga világrendszerével és egész erőszakos, véres történetével – látszólag – *alternatívátlanul* áll az emberiség előtt.

Az erőszak történetéről sok mindent elárul, hogy – Eric Hobsbawm számításai szerint – csupán a XX. században 183 millió ember halt erő-

szakos halált. (Az adatban nem szerepel a tőkerendszerből kisarjadó, a rendszer saját jogrendjét megsértő köztörvényes bűnözők, gyilkosok áldozatainak száma.)

Az erőszak „tudománya” és „művészete”, majd az erőszakgazdaságba – a fegyverkezésbe és a hadviselésbe – való befektetés, ha elfogadjuk Giovanni Arrighi érvelését, az európai felemelkedés *kimondott titka*. Igen, az évszázadok folyamán kialakult a *halálipar* mint a legnyereségesebb üzemág, amely azután a maga tökéletességével a *holokauszt*ban, a népirtások történetének e valóban kivételes formájában csúcsonodott ki, midőn a rablás nyílt s a náci öldöklés tébolyában (*ön*)céllá vált eszköze egy népcsoport minden egyes egyedének kiirtása volt. A holokauszt kapitalista egyetemessége több mint szimbolikusan nyilvánult meg abban, hogy a legyilkolt zsidók szájából kitépett fogaranyat tömbökbe olvasztották, amelyek azután – köztudomásúlag – svájci bankok széfjeiben landoltak.

A kapitalizmus mint globálisan és nemzetileg is berendezkedett szisztéma, az idők folyamán komoly átalakulásokon ment keresztül – beleértve halálgépezetét is. A világháborúk óta megszámlálhatatlan vérfürdőt, évekig tartó helyi és regionális háborúk özönét zúdította az emberiségre – Koreától Indonézián és Vietnamon át Közép-Afrikáig, a Balkánig, a Kaukázustól az arab világig.

Bármily változatosak is az egyetemes tőkerendszer háborúi *egyedi* okaik tekintetében, a döntő szerepet bennük mindig hatalmi és profitérdek, üzleti-piaci vagy rabló motívumok játszották. A tőkés nagyhatalmak a XX. századi háborúkat, hivatalos propagandájuk szerint – talán csak Hitlert kivéve –, mindig a *béke*, a *civilizáció* és az *emberi jogok* védelme érdekében kezdeményezték és vitték végbe. Ha feltételesen eltekintünk a gyarmati háborúktól, a modern népirtások történetét az I. világháborútól a jelenleg is zajló iraki, afganisztáni vagy legújabban a líbiai háborúig bezárólag mindig gondosan megkonstruált propaganda-hadjárat kísérte.

Emlékezzünk rá: François Furet, a neves francia történész volt talán az első olyan ex-marxista történész, aki a francia forradalom, majd az I. világháború és a „kommunizmus” „revizionista” magyarázatával kilépett a marxista tradícióból. Ő nevezte először az imperialista világháborút „demokratikus” háborúnak, mondván, az a népek akaratából folyt. A kelet-európai rendszerváltás vonzásában aztán értelmiségiek egész hada, köztük számos történész is – a tőkerendszer megigazult, „demokrata” ideológusai – áttértek az új paradigmára: immár nem keresik a háború gazdasági-üzleti okait, helyettük inkább az uralkodóházak ellentéteit, a „népek beleegyezését” és hősiességét, a nemzeti elkötelezettséget, a béke iránti odaadást hangsúlyozzák, kívül hagyva a vizsgáldódon a piaci és profitérdekeket, a gyarmati jellegzeteségeket stb.

1945 óta újabb világháború nem tört az emberiségre, s a tradicionális gyarmati világ sem tért vissza. Ennek oka az, hogy – egyfelől – a Szovjetunió a centrum-kapitalista országok segítségére volt a népirtó náci rezsim legyőzésében, másfelől a centrumországok egyesítése a szovjet

világhatalommal, illetve a félperifériával és a perifériával szemben kizárta a világháború megismétlődését, aminek helyét a lokális, „helyettesítő”, háborúk vették át. A Szovjetunió összeomlása után a világ nem lett biztonságosabb (miként igazságosabb vagy egyenlőbb sem), sőt, ezután még több pénzt költöttek fegyverekre, és megszorodtak a háborúk. A helyi háborúk a nyugati, illetve különböző szupranacionális üzleti érdekek által – főképpen pénzügyi eszközökkel és fegyverszállítmányokkal – „meghódított” helyi elitiek egymás közötti hatalmi konfliktusai, amelyek a regionális és globális piaci vagy érdekszféra-harcok eredményeként olykor milliós áldozatokkal jártak.

Az erőszak rémtettegik eskalálódó folyamatát – bármennyire populista megfogalmazásnak tűnik is – a nyugati hatalmak és nagyvállalatok finanszírozták. Ha csak azokat az emberellenes rezsimeket számítjuk, amelyeket e demokráciák – élükön az Egyesült Államokkal – támogatnak Közép- és Dél-Amerikától Indonézián át Szaúd-Arábiáig, ijesztő adatokhoz jutunk. Hosszú lenne a sora, ha számot próbálnánk adni minden tömegmészárlásról, amelyet üzleti érdekekből, ám emberjogi vagy vallási zászló alatt követtek el. Az 1970-es évektől megszilárduló, gyakran neoliberaisnak nevezett világtrend fenntartása sok helyütt tömeggyilkosságokra, bombázásokra vagy állami terrorakciókra támaszkodott és támaszkodik ma is.

Hogy mit várjunk e tekintetben a jövőtől, arra vonatkozóan elgondolkodtató, amit Marx és Engels már a *Kommunista Párt Kiáltványának* elején fontos tapasztalatként említett. Eszerint az osztályharcok történetében nem egyszer fordult elő a küzdelem olyan végkimenetele, amely a harcoló osztályok közös pusztulásával járt: „Szabad és rabszolga, patrícius és plebejus, báró és jobbágy, céhmester és mesterlegény, egyszóval: elnyomó és elnyomott folytonos ellentétben álltak egymással, szakadatlan, hol palástolt, hol nyílt harcot vívtak, olyan harcot, amely mindenkor az egész társadalom forradalmi átalakulásával vagy a harcban álló osztályok közös pusztulásával végződött.” Napjainkban e tézist ki kell egészítenünk azzal, hogy ez a harc immár magának a Földnek, az emberi civilizációnak a pusztulásával fenyeget: *Szocializmus vagy barbárság!* – szegezte kortársai elé a választás imperatívuszát Rosa Luxemburg az 1910-es években. *Szocializmus vagy barbárság!* – ismételte meg ezen egyedüli történelmi alternatívát Mészáros István 2001-ben. És valóban: ha a választás lehetősége egyáltalában fennáll még, a tét mind nyilvánvalóbb módon az emberiség *túlélése*.

Ám az alternatíva felismerése a gyakorlatban nem ily egyszerű! A kapitalizmusban kialakult bonyolult manipulációs szisztéma, a félrevezetés szövevényes rendszere, az érzelmi zsarolás üzleties technikája, a fogyasztói társadalom impresszív agymosása áthatja a termelés, a munka, a hétköznapok világának teljességét, s így az emberek többsége gyakran mintha inkubátorban élne. A magukat a „baloldalhoz” sorolók nagy része beleesett abba a csapdába, amelyet a piacgazdaság (a „polgári demokrácia”) állított neki. Ahogyan S. Žižek felhívja rá a figyelmet

(Eszmélet 88. 28): a történelem ismét napirendre tűzte a demokratikus intézmények defetiszizálását s vele egyidejűleg az erőszak problémájának defetiszizálását is. Az erőszakot ugyanis maga a piacgazdaság gerjeszti, azok a „demokratikus” intézmények, amelyek kizárják a rendszer demokratikus meghaladásának esélyét. Az emberek legtöbbször nem ismerik fel – rövid távú érdekeik folytán –, hogy az erőszak elválaszthatatlan a tőkés termelés profit- és piaci természetétől, a versenytársadalom lényegétől, a tőkefelhalmozás végtelen folyamatától. „Békés” eszközökkel, melyek valójában az erőszak kifinomultabb technikái, még a leggazdagabb országokban sem lehet a munkavállalók kiszipolyozását, a társadalmi egyenlőtlenséget s a kiváltságosok „demokratikus” uralmát tartósan fenntartani. Kitarító ellenfeleiből a rendszer nem csinál politikai üldözötteket; más úton módon pusztítja el őket – például „örökös munkanélkülit” csinál belőlük, lejáratja, bűnözőként bélyegzi meg őket, megingatva vagy egyenesen elpusztítva életfeltételeiket.

Ilyenformán a tőke a termelés világában – története során mindvégig – az erőszak legkülönbözőbb módjait alkalmazta és alkalmazza: a gazdaságon kívüli erőszak változatos fajtáitól a represszivitás piaci formaváltozatain keresztül a holokausztig – amint erről Herbert Marcuse oly pontos elemzésekben számolt be már az 1960-as években. Az elnyomás modern formáinak erőszakos megvalósításában ma óriási apparátusok, egész társadalmi csoportok vesznek részt. Világméreteken gyarapszik a mindenre megvásárolható tömeg (amelyet Marx a lumpenproletariátus fogalmával ragadott meg); soraikat ma széles értelmiségi csoportok duzzasztják. Ők azok, akik az értéktöbbletnek a munkavállalókból való kisajtolásában immár meghatározó szerepet játszanak, a latin-amerikai halálbrigádoktól a kelet-európai bértollnokokig. A tőkerendszer egyetemessége az erőszaknak és az erőszakkal való fenyegetésnek, a furkósbotnak és a mézesmadzagnak, a gazdaságon kívüli és a piaci kényszernek/kényszerítésnek az egész Földre való kiterjedésében is megmutatkozik, ami az 1970-es évektől a „multinacionális társaságok világhuralmának” kiépülésében öltött formát.

Tudjuk tehát, hogy e „világhuralom” erőszak nélkül nem volt sem kiépíthető, sem fenntartható a Föld egyetlen régiójában sem. Nem csupán a neoliberais politikával szembeni ellenállás gyakori erőszakos leverésére gondolunk, hanem a bérből és fizetésből élők, a munkanélküliek szociális biztonságtól és munkától való kíméletlen megfosztására, az új szegénység „bevezetésére” szerte Európában – miközben persze a rendszer ezúttal is mindenfelé kitermelte s termeli szakadatlanul az „ellenállás” szélsőjobboldali, fasiszta válfaját –, szemben a baloldali, antikapitalista alternatívával. Szép perspektíva elé néz a világ, ha a demokrácia zászlaja alatt ismét halálbrigádok jönnek, hogy kifinomult vagy kendőzetlen erőszak útján móresre tanítsák a népeket – a tőkerendszer védelmében.

Álljunk ellen a gonosznak!

A szerkesztőség

Fanon XXI. századi olvasata

„Javíthatatlanul a saját koromhoz kötődöm” – vélekedett Frantz Fanon első könyvében (1970), a *Fekete bőr, fehér maszkok*ban (Peau noire, masques blancs). Ez a kor természetesen az antikolonialista küzdelmek korszaka volt. Fanon 1925-ben született az akkor Franciaországhoz tartozó Martinique szigetén, ahol Aimé Césaire tanítványa lett; a második világháborúban a szövetségesek oldalán harcolt, majd Lyonban tanult orvostudományt és pszichiátriát. Hamar ismertté vált könyve, a *Fekete bőr, fehér maszkok* 1952-ben jelent meg, és komoly hatással volt a korszak franciaországi értelmiségi köreire. A kötet szenvedélyes segélykiáltás volt „a fehér világba vetett fekete ember tapasztalatairól”.¹ 1953-ban, egy évvel a függetlenségi háború kirobbanása előtt Fanon megkapta kinevezését az algériai Blida pszichiátriai intézetbe, ahol igen hamar döbbenetesen szembesült azokkal a kínzásokkal, amelyekről algériai betegek beszámoltak neki. Mivel ekkor már azonosult ügyükkel, lemondott állásáról és Tunéziába utazott, ahol felajánlotta szolgálatait az Algériai Köztársaság ideiglenes kormányának (Gouvernement Provisoire de la République Algérienne – GPRA). Hosszú cikkeket írt a forradalom lapjába, az *El Mudzsahid*be.

1960-ban a GPRA nagykövetség Ghánába küldte, amely akkoriban az afrikai egységmozgalom tényleges központja volt. A GPRA nem csupán a ghánai kapcsolatok megerősítését várta tőle, hanem azt is, hogy összeköttetést teremtsen azokkal a függetlenségi harcokat folytató afrikai nacionalista szervezetekkel, amelyek vezetői gyakran megfordultak Accrában. Én magam itt találkoztam először Fanonnal 1960-ban, és hosszas beszélgetéseket folytattunk a világpolitikai helyzetről. Egyfelől roppant lelkes volt a nemzeti felszabadító mozgalmak globális hullámának láttán, ugyanakkor már ekkor zavarták azok a korlátok, amelyeket több ilyen mozgalom vezetésében is látott – ezeket a kellemetlen érzéseit azután utolsó könyvében alaposan kifejtette. Nem sokkal ezt követően kiderült, hogy leukémiás. Először a Szovjetunióba, majd az Egyesült Államokba utazott kezelésre, ám azok eredménytelennek bizonyultak. Lehetőségem nyílt meglátogatni a washingtoni kórházban, ahol a szülőföldben lévő amerikai fekete polgárjogi mozgalomról beszélgettünk, amely teljesen elbűvölte őt. Ugyanakkor igen rossz szemmel nézte az Egyesült Államok külpolitikáját: „Az amerikaiak nem bocsátkoznak párbeszédbe; továbbra is csak monologizálnak” – jelentette ki. Életének utolsó évében

elkeseredett energiával írta könyvét, amely halála után *A föld rabjai* címen jelent meg. Még elolvashatta Jean-Paul Sartre-nak a könyvhöz írott híres előszavát, amelyet kiválónak talált. A könyv címe (franciául: *Les damnés de la terre*) természetesen az *Internacionálénak*, a világ munkásmozgalmi indulójának kezdő sorából származik. Fanon 1961-ben halt meg, fájdalmasan fiatalon.

Ez az utolsó kötet – és nem a *Fekete bőr, fehér maszkok* – volt az, amely világszerte ismertté tette Fanon nevét, beleértve természetesen az Egyesült Államokat is. A könyv afféle bibliává vált azok számára, akik az 1968-as világforradalomban kicsúcsosodó nagyszámú és sokszínű mozgalmak résztvevői voltak. Ám a '68-as lángok kilobbanásával *A föld rabjai* körül is elcsendesedett a láрма. Az 1980-as évek végének különféle identitás- és posztkoloniális mozgalmi első könyveként fedezték fel újra, de olyan formában interpretálták, hogy abból többnyire kimaradtak Fanon fő szempontjai. Amint arra a *Fekete bőr, fehér maszkok* bevezetőjében rámutatott, Fanon úgy látta, hogy a feketék elidegenedésének megszüntetéséhez többre lenne szükség, mint amit a freudista pszichoanalízis nyújtani tud. Freud a filogenetikuson túllépő ontogenetikus kifejtés mellett érvelt; Fanon szerint viszont szociogenetikus megközelítésre van szükség. Bár a *Fekete bőr, fehér maszkok* harminc évvel megjelenése után a posztmodern kánon egyik központi szövegeként éledt újjá, a könyv maga semmiképpen sem egy felhívás az identitáspolitikák mellett. Éppen ellenkezőleg, ahogyan azt Fanon kifejtette:

„A színes ember tragédiája abban a tényben leli magyarázatát, hogy rabszolgává tették.

A fehér ember tragédiája és elembertelenedése abban a tényben leli magyarázatát, hogy valahol magát az embert pusztította el.

És még ma is ezt az elembertelenítést igyekeznek racionálisan fenntartani és megszervezni. De én, mint színes ember, amennyiben lehetővé válik számomra az abszolút létezés, nem tehetem meg, hogy a visszamenőleges sérelmek világába zárkózom.

Én, a színes ember, csupán a következőt akarom:

Hogy az eszköz soha ne nőhessen az ember fölé. Hogy az ember általi rabságba vetése egyszer s mindenkorra véget érjen; bárkié bárki által. Akkor talán lehetővé válik számomra, hogy felfedezem és szeressem az embert, akárhová is tartozzon.

A négert nem. Nem inkább, mint a fehér embert.” (Fanon 1970, 164–165)

Bármi volt is Fanon, nem volt posztmodernista. Leginkább talán úgy jellemezhetjük, hogy részben marxista freudista, részben freudista marxista, legnagyobb részben pedig teljes mértékben elkötelezte magát a forradalmi felszabadító mozgalmak támogatására. Ha a saját korához tartozott is, munkássága számos dolgot jelenthet ma is, számunkra is. A *Fekete bőr, fehér maszkok* legutolsó mondata így hangzik: „Végso imám: ó, testem, tegyél engem mindig kérdező emberré!” Az állandó vizsgáló-

dás eme szellemében ajánlom észrevételeimet arról, hogy mennyiben érvényesek Fanon gondolatai a XXI. században.

Fanon könyveit újraolvasva leginkább az fogott meg, hogy mennyi olyan kijelentés van bennük, amelyeknek igazában Fanon teljesen biztosnak látszik, különösen, ha éppen másokat bírál; másodszor pedig az, ahogy ezeket a kijelentéseket, néhol oldalakkal később, azok a részek követik, amelyekben Fanon kifejezi bizonytalanságát, hogy mi lenne a legkedvezőbb fejlődés, mire is lenne szükség, és hogyan lehetne azt elérni. Az is megfogott, akárcsak Sartre-ot, hogy ezek a könyvek jórészt egyáltalán nem a világ hatalmasait szólítják meg, hanem a „föld rabjait”, azokat, akiket Fanon jórészt a „színes emberek” kategóriájába sorolt. Fanon soha nem mulasztja el kifejezni haragját a hatalmasokkal szemben, akik egyszerre kegyetlenek és leereszkedők. De még inkább dühös azokra a színes emberekre, akik viselkedésükkel és hozzáállásukkal hozzájárulnak az egyenlőtlenség és a megaláztatás e világának fenntartásához, gyakran csupán azért, hogy cserébe néhány morzsa leessen nekik. A következőkben három olyan dilemmát járok körül, amelyek véleményem szerint Fanon számára fontosak voltak – az erőszak alkalmazását, az identitás kifejezését és az osztályharcot.

Ami annyi támadást és figyelmet – csodálatot csakúgy, mint elutasítást – váltott ki *A föld rabjaival* kapcsolatban, az a könyv első, az erőszakról szóló fejezetének kezdő mondata volt: „Nemzeti felszabadulás, nemzeti újjászületés, a nép visszahelyezése nemzeti jogaiba, Commonwealth – bármilyen elnevezést használunk, bármilyen új címkével látjuk el, a dekolonizáció mindig erőszakos jelenség.” (Fanon 1985, 53)

Ez vajon most analitikus megfigyelés, avagy ajánlott politika? A választán az, hogy Fanon mindkettőnek szánta. Meglehet, maga sem volt tisztában azzal, hogy melyik értelmezésnek van prioritása; és az is lehet, hogy ez egyáltalán nem is számít. Az a gondolat, hogy az alapvető társadalmi változások soha nem mennek végbe erőszak nélkül, nem volt új. A XIX. század összes radikális emancipatorikus mozgalma úgy gondolta, hogy a kiváltságosok soha nem fognak önkéntesen lemondani hatalmukról; a hatalmat mindig el kell ragadni tőlük. Ez az elképzelés segített meghatározni a társadalmi változás „forradalmi”, illetve „reformista” útja között feltételezett különbséget. Ám az 1945-öt követő időszakban a „forradalom” és a „reform” megkülönböztetésének hasznossága már megkopott – és éppen a legtűrelmetlenebb, legdühösebb, a megalkuvásra legkevésbé hajló mozgalmak militánsainak körében. Ez az oka, hogy az erőszak alkalmazásának kérdése nem szociológiai elemzésként, hanem politikai ajánlásként került a figyelem középpontjába.

Ha a „forradalmi” mozgalmak hatalomra kerülve – úgy tűnik – keveset váltottak be egykori ígéreteik közül, akkor az is igaz, hogy a „reformista” mozgalmak sem teljesítettek sokkal jobban ezen a téren. És itt válik am-

bivalenssé az erőszakkal kapcsolatos politika. Az algériai nacionalisták saját történetük során maguk is keresztülmentek ezen a cikluson. Ferhát Abbasz, aki 1958-as megalakulásától 1961-ig volt a GPRA elnöke, politikai élete első három évtizedét reformistaként töltötte, és végül rá kellett döbennie, hogy sem ő, sem pedig mozgalma nem ért el semmit. Ebből arra a következtetésre jutott, hogy Algéria számára az egyetlen követhető út az erőszakos felkelés, már ha az ország nem akar mindörökké „szolgaságban”, gyarmati sorban maradni.

A *föld rabjaiban* Fanon három pontban látszik megvizsgálni az erőszak alkalmazásának politikai taktikáját. Először is, a „manicheus” gyarmati világban ennek eredeti forrása a gyarmatosítók által gyakorolt folyamatos erőszak: „A nép, amely mást sem hallott, mint hogy kizárólag az erőszak nyelvén ért, most úgy dönt, hogy az erőszak nyelvén fejezi ki magát. Voltaképpen a gyarmatos mindig azt az utat jelezte számára, amelyet most neki is követnie kell, ha szabadságot akar. A gyarmatosított által választott érvet előbb a gyarmatos hozta föl ellene, most viszont – így fordulnak visszájukra a dolgok – a gyarmatosított állítja, hogy a gyarmatos egyedül az erőszakból ért.” (Fanon 1985, 92)

Másodsor, az erőszak átalakítja a gyarmatosítottak társadalmi pszichológiáját csakúgy, mint politikai kultúrájukat: „A gyarmatosított számára az erőszak, mivel ez egyedüli munkája, pozitív, alkotó jelleget is ölthet. Az erőszak gyakorlata mindenre kiterjed, hiszen mindenki láncszemévé válik az erőszak nagy láncolatában, az erőszak hatalmas szervezetében, amely az először a gyarmatosító által alkalmazott erőszak visszahatásaként jött létre. A csoportok kölcsönösen magukra ismernek egymásban, s a leendő nemzet máris egységes. A fegyveres harc mozgósítja a népet, azaz ugyanarra az egyirányú útra tereli.” (Fanon 1985, 101)

A harmadik pont mindazonáltal ellentmondani látszik a második pont optimizmusának, a nemzeti és emberi felszabadulás felé vezető, visszafordíthatatlannak tűnő útnak, amiről a kötet első fejezete szól. A könyv második és harmadik fejezete – amelyek már az algériai nemzeti felszabadító háború idején íródtak – különösen érdekesek abból a szempontból, hogy milyen megvilágításba helyezik az első, az erőszakról szóló fejezetet. A második fejezet – „A spontaneitás ereje és gyengeségei” – a nacionalista mozgalmak átfogó kritikáját adja. A nacionalizmus „belső gyengesége”, állítja Fanon, hogy „a legöntudatosabb elemekhez fordult: a városi proletariátushoz, a kézművesekhez, a hivatalnokokhoz, tehát a lakosság alig egy százalékát képviselő töredékhez. [...] A nacionalista pártok óriási többsége igen bizalmatlan a falusi tömegekkel szemben [...] Az elnyugatiasodott elemek olyan érzelmeket táplálnak a paraszttömegek iránt, amelyek az ipari országok proletariátusa körében fellelhető érzelmekre emlékeztetnek.” (Fanon 1985, 114–116)

Éppen ez a belső gyengeségük az, ami miatt nem lehetnek forradalmi mozgalmak, hiszen azok nem alapozhatnak a nyugatosított proletariátusra, csupán arra a gyökértelenné tett parasztságra, amely a városi

centrumok külső övezeteibe szorult: „Ez a tömeg, a nyomornegyedek népe, a lumpenproletariátus lesz a városi felkelés láncahegye. A lumpenproletariátus, ez az éhező, törzsből, nemzetségből kihullott sereg alkotja a gyarmatosított nép egyik legösztönösebben, legradikálisabban forradalmi osztályát.” (Fanon 1985, 130)²

Ezután Fanon áttér a törzsi kötelékeitől megfosztott lumpenproletariátus felmagasztosításáról a hatalomra került nacionalista mozgalmak természetének elemzésére. Éles, bocsánatot nem ismerő szavakat használ, és könyvének egyik legismertebb mondatában így bélyegzi meg politikájukat: „Az egypártrendszer a nyílt, leplezetlen, lelkiismeretlenül cinikus burzsoá diktatúra modern változata.” (Fanon 1985, 161) Az elmaradott országok nemzeti burzsoáziája ellen „nem azért kell küzdeni, mert hátráltatja az egész nemzet harmonikus fejlődését”, jelenti ki Fanon. „Egyszerűen azért kell elszántan fellépni ellene, mert a szó szoros értelmében semmire sem jó.” (Fanon 1985, 169) Ezt követően pedig világosan és egyszerűen elutasítja a nacionalizmust: „A nacionalizmus nem politikai elmélet, nem program. Ha valóban meg akarjuk kímélni országunkat az ilyen visszalépésektől, a megtorpanásoktól és törésektől, akkor a nemzettudatból mielőbb politikai és társadalmi öntudatot kell formálni. Az a burzsoázia, amely a tömegeknek egyedül a nacionalizmust veti táplálékul, hűtlen lett hivatásához, és szükségképpen ballépések sorozatába gabalyodik.” (Fanon 1985, 191–192)

Ez az a pont, ahol Fanon második témám, az identitás felé fordul. Először is leszögezi, hogy az ősi civilizációk egykori nagyságával való dicsekvés természetesen senkit sem képes jóllakatni. Ám legitim eszköze lehet a nyugati kultúrától való távolságtartásnak. A kultúra faji alapra helyezéseért a felelősséget mindenekelőtt azok a gyarmatosítók viselik, azok az európaiak, „akik minduntalan szembeállították a fehér kultúrát az azon kívül álló kulturálatlansággal [...] A *négritude* fogalma például érzelmi, ha ugyan nem logikai antitézise volt annak a sérelemnek, amely a fehér ember részéről érte az emberiséget.” Ugyanakkor – folytatja Fanon – „Ez a történelmi kényszer, amelynek hatására az afrikai kultúra képviselői faji alapokra helyezik követeléseiket [...] zsákutcába vezet.” (Fanon 1985, 200, 202)

Fanon igen kritikus minden olyan törekvéssel szemben, amely szerint a kulturális identitás nem a nemzeti felszabadításért vívott politikai küzdelem része, hanem független attól. A „nemzeti kultúráról” szóló negyedik fejezetben ezt írja: „Ha valaki azt képzeli, hogy fekete kultúrát fog létrehozni, tulajdonképpen furcsamód megfélekedezik arról, hogy a négerek eltűnőben vannak [...] Nem lesz fekete kultúra, mert egyetlen politikus sem képzeli magáról, hogy hivatott volna fekete köztársaságok életre hívására. A kérdés az, milyen helyet szánunk népüknek milyen típusú társadalmi viszonyokat akarnak bevezetni, mi a felfogásuk az emberiség jövőjét illetően. Ez az, ami számít. Minden egyéb irodalom és kódosítás.” (Fanon 1985, 219)

A fejezetet lezáró csipős megjegyzése pedig egyértelműen szembe helyezkedik az identitáspolitikákkal: „Ha az ember az, amit tesz, akkor kimondjuk, hogy az afrikai értelmiségi legsürgetőbb feladata ma a nemzetépítés. Ha ez az építés igazi, azaz ha a nép nyilvánvaló akarátát fejezi ki, ha Afrika népeit a maguk türelmetlenségükben mutatja meg, akkor a nemzetépítést szükségképpen egyetemes emberi értékek felfedezése és kidolgozása kíséri. A nemzeti felszabadulás tehát nemhogy eltávolítaná a többi nemzettől, hanem éppen feljuttatja a nemzetet a történelem porondjára. Az internacionalista tudat a nemzettudat szívéből emelkedik ki és válik élővé. E kettős eredet közös mindennemű kultúrában.” (Fanon 1985, 230)

A föld rabjainak zárszavában mindazonáltal Fanon – mintha csak úgy érezné, hogy túl messzire ment a sajátos afrikai út (vagyis egy nem-európai út) előnyeinek taglalásában – az Egyesült Államok példáját veszi elő, amely Európa utolérését tűzte ki célul maga elé, és ez olyan jól sikerült, hogy „az Amerikai Egyesült Államok valóságos szörnyeteggé vált, ahol ijesztő mértéket öltöttek Európa fogyatékosai, betegségei és embertelensége”. Fanon szerint Afrika nem kell, hogy „utolérje” Európát, hogy egy harmadik Európává váljon, hanem éppen ellenkezőleg: „Az emberiség mást vár tőlünk, nem ezt a karikatúraszerű és egészében véve szemérmetlen utánczást. Ha Afrikát új Európává, Amerikát új Európává akarjuk átalakítani, akkor bízunk az európaiakra országaink sorsát. Jobban csinálják majd, mint közülünk a legtehetségesebbek. Ha viszont azt akarjuk, hogy az emberiség egy fokkal előbbre lépjen, ha magasabb szintre akarjuk emelni, mint ahová Európa juttatta, akkor leleményességre, fölfedezésekre van szükségünk. [...] Európa érdekében, önmagunk érdekében, az emberiség érdekében új bőrt kell öltönnünk, új gondolkodást kell kialakítanunk, meg kell kísérelnünk talpra állítani egy új embert.” (Fanon 1985, 292–293)

Fanon szövegében, mindkét könyvben pontosan azt az alapvető dilemmát látjuk a kulturális identitás és a nemzeti identitás kérdésében, amely az elmúlt fél évszázadban – és meglehetősen, így lesz ez a következőben is – az összes rendszerellenes gondolat rákfenéje volt. Az európai univerzalizmus elutasítása alapvető a pán-európai dominancia és az ahhoz kötődő hatalmi retorika elvetéséhez abban a modern világrendszer-struktúrában, amelyet Aníbal Quijano a hatalom gyarmatiságának nevezett. Ám ugyanakkor mindenki, aki egy egalitárius világért harcol, vagy azért, amit történelmi szocialista törekvésnek nevezhetünk, meglehetősen gyanakvóvá válik azokkal a jelenségekkel szemben, amelyeket Fanon „a nemzeti öntudat csapdájának” nevezett. Tovább kell gondolkodnunk, hiszen vélhetőleg csakis így maradhatunk azon a jövőbe vezető ösvényen, amelyen – hogy ismét Fanon szavaival éljünk – az emberiség „egy lépéssel tovább léphet”.

Harmadik témát, az osztályharcot mint olyat, Fanon írásaiban nem vizsgálta központi kérdésként. És mégis alapvető fontossága van

világnézetében és elemzéseiben. Hiszen Fanon természetesen egy marxista kultúrán nevelődött, Martiniqueon, Franciaországban és Algériában egyaránt. Az általa és munkatársai által beszélt nyelvet át- meg átszőtték a marxista premisszák és szófordulatok. De ugyanakkor Fanon, és mindazok, akikkel együtt dolgozott, hevesen lázadtak a korszak kommunista mozgalmainak megcsontosodott marxizmusa ellen. Aimé

Frantz Fanon

Césaire könyve, a *Discours sur le colonialisme* (Értekezés a gyarmatosításról) klasszikus példa arra, hogy a gyarmati világ értelmisége (és a világ más részeinek értelmisége) miért ábrándultak ki a kommunista pártokból, és dolgozták ki az osztályharc egy eltérő verzióját. A viták fő szempontja az volt, hogy valójában melyek is azok az osztályok, amelyek harcban állnak? A kérdést sokáig azok a kategóriák határozták meg, amelyeket még a német Szociáldemokrata Párt, illetve a szovjet Kommunista Párt állított fel. A legfontosabb érv szerint egy modern kapitalista világban a két alapvető, harcban álló és a leosztásokat meghatározó osztály a városi, ipari burzsoázia és a városi, ipari proletariátus. Az összes többi réteg csupán halott, vagy kihalófélben lévő struktúrák eltűnésre ítélt maradványa, hiszen mindenki bele kell, hogy sajtolódjon a burzsoázia és a proletariátus kategóriáiba, öndefinícióiba.

Amikor Fanon könyveit írta, ezt már csupán viszonylag kevesen fogadták el a valóság megfelelő vagy megbízható leírásaként. A városi, ipari proletariátus a világon sehol sem alkotta a népesség többségét, és egyáltalán nem látszott olyan osztálynak, amelynek a láncain kívül nincs semmi veszténivalója. Ennek következtében a legtöbb mozgalom és értelmiségi azon igyekezett, hogy olyan más leosztást találjon az osztályharcnak, amely szociológiai elemzéseként jobban megállja a helyét, és hatékonyabb alapjául szolgálhatna a radikális politikának. Számos ajánlat érkezett olyan új történelmi szubjektumra, amely a forradalmi tevékenység „dárdahegyévé” válhatna. Fanon ezt a törzsi kötelékeitől

megfosztott, urbanizált lumpenproletariátusban vélte megtalálni. Ám ugyanakkor „a spontaneitás csapdájáról” írva kétségeit is megfogalmazta.

Végső soron többet kaphatunk ma Fanontól, mint pusztán szenvedélyt vagy a politikai akció lehetséges tervezeteit. Kollektív dilemmáink briliáns kézzel felvázolt alaprajzát kínálja. Erőszak nélkül a föld rabjai semmit sem érhetnek el. Ám az erőszak, legyenek bármilyen terápiás erényei, és legyen bármilyen hatásos is, nem old meg semmit. A domináns páneurópai kultúrával való szakítás nélkül lehetetlen előre lépni. Ám az így megerősödő partikularizmus és zavarodottság óhatatlanul „csapdákhoz” vezet. Az osztályharc központi jelentőségű, amennyiben tudjuk, hogy melyek azok az osztályok, amelyek valóban harcolnak. Ám a lumpenosztályok, önmagukban, szervezeti struktúrák nélkül, kiégnek.

Egy olyan hosszú távú átmenetben találjuk magunkat – ahogyan arra Fanon is számított –, amely a ma létező kapitalista világrendszerből valahová máshová vezet. Olyan harc ez, amelynek kimenete teljesen bizonytalan. Ezt talán Fanon maga így nem mondta ki, ám könyvei azt bizonyítják, hogy ő is így érezte. És az, hogy képesek leszünk-e közösen kikeveredni ebből a küzdelemből, és létrehozni egy jobb világrendszert, nagy részben függ attól, hogy mennyire tudunk szembenézni azzal a három dilemmával, amit Fanon körbejárt. Hogy szembenézünk-e velük, és hogy képesek leszünk-e úgy kezelni őket, hogy egyszerre legyünk analitikusan tájékozottak, morálisan elkötelezettek az elidegenedés feloldása mellett – amelyért Fanon is küzdött –, és politikailag is adekvát válaszokat tudjunk adni a bennünket körülvevő valóságra.

Jegyzetek

- 1 François Jeanson szavai, aki a *Fekete bőr, fehér maszkok* francia első kiadásának előszavát írta.
- 2 Fanont itt egyértelműen befolyásolta az algíri csata, és annak szerepe az algériai forradalomban.

Hivatkozott irodalom

Fanon, Frantz 1970 (1952): *Black Skin, White Masks*. London

Fanon, Frantz 1985 (1961): *A föld rabjai*. (Ford.: Kovács Anikó és Staub Valéria) Budapest, Gondolat

(Fordította: Konok Péter)

(Eredeti megjelenés: *New Left Review* 57, 2009. május–június)

Biztonságpolitikai tornádó

Neoliberalizmus és büntetés a XXI. század hajnalán

Az 1990-es évek elején Rudolph Giuliani, New York újonnan hivatalba lépő republikánus polgármestere rendőrségi hadjáratot indított a „zéró tolerancia” jegyében. Keményen lépett fel az utcai apró bűnöket elkövetők ellen, akiket az ő szemében a *squeegee man*^{*1} testesített meg. New York a rendfenntartás agresszív közelítésének a mintapéldájává vált, amelyet annak ellenére, hogy elképesztő költségeket emésztett fel, és hogy nem mutatható ki összefüggés az elkövetések számának a csökkenésével, más amerikai és nyugat-európai városok is csodáltak és utánozni kezdtek. *A nyomor börtönei* című, 1999-ben megjelent művemben bonckés alá vettem a szlogenek („a börtön hat”²), az úgynevezett elméletek (a „törött tükör”) és az intézkedések (mint például az elzárás eszközeinek a nagyobb gyakorisága, a „küszöb büntetések”, a javítótáborok és a fiatalokúak kijárási tilalma) inkubációs folyamatát és nemzetközivé válását, amelyektől a posztindusztriális városokban egyre erősödő egyenlőtlenség és marginalizálódás megállítást vártak. Bemutattam, hogyan kovácsolták meg mindezeket a fegyvereket a Reagan elnöksége alatt alapított és a Manhattan Institute által vezetett konzervatív agytrösztök a jóléti állam felszámolásáért és a szegénység kriminalizálásáért folytatott keresztes háborújukban, miközben a gazdasági különbségek tovább nőttek és a társadalmi bizonytalanság egyre csak terjedt. Nyomon követtem „importálásukat” azon neoliberális gondolkodásra áttért politikusok, domináns médiumok és piacpárti politikai tanácsadó intézetek révén, amelyek ebben az időszakban szaporodtak el az Európai Unióban, különös tekintettel Tony Blair Nagy-Britanniájára. Bemutattam azt is, hogyan csempészték be hazájukba és álcázták tudományos köntőssel egyes egyetemi oktatók az amerikai büntetés technikákat. Fő állításom kapcsolatot teremt a neoliberális szerkezetváltás és a büntetésfilozófia között: a gazdasági deregulációról szóló „washingtoni konszenzus” és a szociális védőháló szűkítése immár magába foglalja a bűnelkövetés büntető kontrollját, mert a piac „láthatatlan keze” feltételezi és szükségessé teszi a büntető állam „vasóklét”.

Jelen írásomban a hűsz nyelvre is lefordított *A nyomor börtönei** nemzetközi fogadtatásával foglalkozom, amelyből kirajzolódik a fejlett társadalmak büntetőjogi fejlődése az elmúlt évtizedben. Megállapítom, hogy az Egyesült Államok példája által ihletett világméretű közbiztonsági tornádó, amelyre az 1999-es könyvem figyelmeztetett, azóta is tombol mindenhol. Olyannyira, hogy az Első világ országaiból már áterjedt a Második világra is, és akkora mértékben változtatta meg a büntetőjog tétjét és gyakorlatát a világban, amekkorát alig tizenöt évvel ezelőtt nem hogy előre jelezni, de még elképzelni sem lehetett volna. Kiterjesztem elemzésemet az agytrösztöknek az amerikai típusú büntetési gyakorlat latin-amerikai kisugárzásában játszott szerepére (ezt nevezem „Giuliani-hatásnak”). Végül pedig ismét áttekintem és átvizsgálom a neoliberalizmus és a súlyosbodó büntetési tételek közötti kapcsolat eredeti modelljét, ami elvezet a *Punishing the Poor* (A szegények megbüntetése) című könyvemben felvázolt – az államot a szociális bizonytalanság korára történő átszabás – elemzéséhez.

A közbiztonsági tornádó nyomában

A nyomor börtönei a társadalomtudomány eszközeivel foglal állást a nyugati országokban napjainkban folytatott kiemelt fontosságú vitában. A vita témája a börtön megnövekedett szerepe és a büntetőpolitikában bekövetkezett kemény fordulat, amely a XX. század utolsó két évtizede óta megfigyelhető a fejlett társadalmak nagyobb részében. Az eredeti célpont Franciaország és szomszédjai voltak, amelyek mohón importálták az Egyesült Államokban az 1990-es években megalkotott kategóriákat, szlogeneket és bűnözésellenes intézkedéseket, s ezáltal történelmi fordulatot hoztak az ország gyakorlatában a társadalmi problémák kezelésétől a nagyvárosi marginalitás büntetőjogi kezelése felé. Művem megírásában az a cél vezérelt, hogy elutasítsam a politikusok és a média domináns beszédmódját, amely táplálta ezt az új vélekedés-együttest a büntetés gyakorlatáról, és hogy Európa-szerte felhívjam a tudományos kutatók, a társadalmi szervezetek vezetői és a politikusok, valamint az aggódó állampolgár figyelmét az ezen elveket vezérlő szándék gyanús voltára csakúgy, mint az állam büntető karjának az erősödéséből és dicsőítéséből származó társadalmi következményekre és politikai veszedelmekre. Könyvem írása idején nem terveztem ennél messzebbre merészkedni egy számomra új és kevésbé ismert terület vizsgálatában. Elemzésem körébe azért vontam be az igazságszolgáltatást, mert az

* *A nyomor börtönei. A „zéró tolerancia” világméretű terjedése.* Budapest, Helikon Könyvkiadó, 2001. Lásd Szigeti Péter ismertetését: *Eszmélet* 53 (2002. tavasz). (A szerk.)

a polgárjogi mozgalmak visszaszorulása után hihetetlen mértékben megnövekedett és agresszív módon nyert alkalmazást a belső robbanás fázisába érkezett amerikai fekete gettóknak és azok környékén, és mert feltett szándékomban állt kitérni a nagyvárosi egyenlőtlenség és a faji eredetű dominancia kérdéseire³. Ám időközben két váratlan fejlemény is arra készítetett, hogy tovább mélyítsem a kutatásnak és az értelmiségi aktivizmusnak ezt a barázdáját.

Az első a könyv szokatlan fogadtatása volt előbb Franciaországban, majd azokban az országokban, amelyek nyelvére hamar lefordították, s így segítettek a műnek átkelni a tudományos kutatást, az aktivizmust és a közpolitika alakítását általában elválasztó határokon. A második pedig az a tény, hogy kettős tézise – miszerint az Egyesült Államokban a jóléti állam ellen indított offenzíva keretében kialakított új „büntető szellemű józan ész” átszeli az Atlanti-óceánt és elterjed Nyugat-Európában; illetve ez a propagáció nem a bűnözési rátára és a bűnözés jellegének a fejlődésére adott belső indíttatású válasz, hanem a neoliberais projekt külső terjeszkedésének a terméke – eklatáns módon nyert bizonyítást *A nyomor börtönei* tucatnyi nyelven történő kiadása révén. Ez a heves külföldi reakció teremtett számomra alkalmat arra, hogy három kontinensen is a gyakorlatban tesztelhessem könyvem érvelésének megalapozottságát. Ennek köszönhetően megerősítést nyert, hogy a rendfenntartás „New York-i modelljének” a népszerűsége világszerte – amely a hajdani rendőrfőnök, William Bratton és az őt kinevező (majd leváltó) Rudolph Giuliani polgármester nevéhez kötődik – valóban csak egy jéghegy csúcsa. Ez a jéghegy a hatóságok szélesebb körű átszervezése: ezen belül értelmezhető a fenti modell a közpolitika országhatárokon túl is átlépő trendjének az elemeként, amely trend magába foglalja a képzettség nélküli munka piacának a rugalmassá tételét és a szociálpolitika restriktív átalakítását „workfare”-ré, a Ford és Keynes utáni Amerika modelljének megfelelően⁴. Kiragadva néhány momentumot *A nyomor börtönei* eredeti kiadásának az üstökösszerű pályafutásából, a vita különböző színtereiről és különböző országokból, talán jobban tetten érhető az értelmiségi diskurzus és a hozzá kötődő politikai harcok tétje, amely nem is annyira a bűnre és a büntetésre vonatkozik, mint inkább az állam szerepének az újbóli megfogalmazására a neoliberais hegemonia alatt kikristályosodó gazdasági, társadalmi és morális feltételek favorizálásával, illetve az azoknak való megfeleléssel.

A könyv azonnal átkelt az egyetemi, újságírói és polgárjogi körök határain. Franciaországban *A nyomor börtönei* bemutatóját egyenesen a büntetés-végrehajtás központjában tartottuk: egy szürke és hűvös novemberi délutánon egyenes adásban mutattam be nyomozásom eredményét a *Canalweb* és a *Télé La Santé* adókon. Utóbbi a párizsi La Santé börtön belső, az elítéltek által üzemeltetett televíziós csatornája. A bemutató után pedig késő estig telt ház előtt vitakoztunk a könyvön a személyzettel és a büntetés-végrehajtási főiskola hallgatóival a fővá-

roshoz közeli étkezdejükben. A vita pár hét alatt áterjedt az országos médiára és a legkülönbözőbb tudományos és militáns körökre, mint például az *École normale supérieure* elitegyetemre és a *Lutte Ouvrière* szakszervezet évi rendes ünnepségére, a nantes-i *Maison des sciences de l'homme*-ra és a zöld párt lyoni „vitabárjára”, a *Centre national pour la recherche scientifique*-re és az *École de la magistrature*-re csakúgy, mint az országszerte rendezett nyilvános gyűlésekre, amelyeket többek között a *Les Amis du Monde diplomatique*, az *Amnesty International*, az *Attac*, az *Emberi jogok ligája*, a *Raisons d'agir*, a börtönbeli oktatással foglalkozó *Genepi* diákszövetség, számos egyetem és lakóhelyi szervezet, több politikai párt és az ország egyik fő szabadkőműves páholya tartott. A gyerekkorom városában, Montpellier-ben, a szakszervezetek házában tartott egész napos nyilvános találkozó „A nyomor büntetéséről” jól illusztrálja ezt a katolikus és dinamikus vitaszellemet, amelyben részt vettek társadalomtudományi kutatók, ügyvédek, bírók, aktivisták és szakszervezeti vezetők számos állami szektor képviselőjében: közoktatás, egészségügy, szociális védelem, ifjúságvédelem és büntetés-végrehajtási adminisztráció⁵. A *nyomor börtönei*-t rövid időn belül színpadra alkalmazták (2001 júniusában, a *Rencontres de la Cartoucherie* keretében elő is adták), érveit dokumentumfilmek is átvették (például a *La Raison du plus fort*), és megjelentették egyetemi antológiákban, szabadságharcos fanzinokban és kormánykiadványokban is. Mi több, felkérést kaptam a Nemzetközi Munkaügyi Szervezettől, hogy könyvemem mutassam be az ENSZ genfi *Forum 2000* című rendezvényén, minekután több ország képviselői sürgettek, hogy látogassak el a hazájukba, és nyissam meg ott is a kötetemben javasolt közpolitika nyilvános vitáját.

Nehéz is lett volna visszautasítanom ezeket a felkéréseket, hiszen alig pár hónap alatt féltucatnyi országban lefordították és kiadták a könyvet, ami meghívások egész lavináját indította el egyetemek, emberjogi központok, helyi önkormányzatok, szakmai és politika szervezetek széles skálája részéről. Egymástól annyira különböző országokban akarták megvitatni a tézisem következményeit, mint Olaszország és Ecuador, Kanada és Magyarország, Finnország és Japán. Az Ibériai-félszigeten *A nyomor börtönei* igen gyorsan megjelent nem csak spanyol, de katalán, galíciai és portugál fordításban is. Bulgáriában a fordítómát hívták meg az országos televízióba kötetem érvelésének a bemutatására, mivel nem tudtam személyesen elmenni Szófiába. Brazíliában az *Instituto Carioca de Criminologia* és az *Universidade Candido Mendes* büntetőjogi kara által támogatott *Prisões da miseria* bemutatója alkalmából az igazságügy-miniszterrel és Rio de Janeiro volt kormányzójával folytatott vitámról beszámolt a helyi országos sajtó is (figyelmüket nyilván felkeltette az előadásom címe: „Diktatúrát akar bevezetni a brazil polgárság?” – Wacquant 2003)⁶. Pár hét leforgása alatt a könyvem téziséit megemlégtették újságírók, egyetemi kutatók, ügyvédek, sőt, még a Legfelső Bíróság egyik döntésében is hivatkoztak rá. Görögországban a könyv megjelenése

alkalmából kétnapos konferenciát tartottak az athéni francia követség társszervezésében „A büntető állam az USA-ban, Franciaországban és Görögországban” címmel, amelyen társadalomkutatók, jogászok, történészek, igazságszolgáltatási tisztségviselők és újságírók is részt vettek. Dániában szociális gondozók egy haladó szervezete azért támogatta a *De fattiges fængsel* megjelenését, hogy ezzel tudományos municiót szerezzen a szegények büntető jellegű felügyelete irányába elmozduló bürokrácia elleni küzdelméhez. Törökországban a legális kiadás elkészültéig a rendőrfőiskola révén kalózfordításban kezdett elterjedni a könyv, amelyet egy rendőrfelügyelő készített, aki még Franciaországban folytatott szociológiai tanulmányai idején olvasta.

De a 2000 áprilisában Argentínában tett látogatásom mutat rá a legjobban, hogy milyen érzékenyen érintette a könyvem a társadalompolitika idegrendszerét. Ez volt az első utam ebben az országban, nem tudtam semmit rendőrségi, igazságügyi és büntetés-végrehajtási intézményeiről és hagyományairól, ám mégis minden úgy történt, mintha elemzésem kerete kifejezetten az aktuális argentinai események megértésére és megvilágítására készült volna. Egy feszült helyhatósági és regionális választási kampány finisére érkeztem Buenos Airesbe, amelyben mind a baloldali, mind a jobboldali jelöltek elsődleges prioritásként kezelték a bűnözés elleni küzdelmet az USA-ból átvett módszerek szerint. Alig egy hónappal azután, hogy William Bratton, a „zéró tolerancia” globális apostola meghirdette náluk a kemény rendőri fellépés ígését, valóságos értelmiségi, politikai és médiavihar kellős közepén találtam magamat. Tíz nap alatt 29 előadást tartottam egyetemi és aktivista közönségek előtt, szakértői találkozókra vettem részt kormányképviselők és jogászok társaságában, és interjúk egész sorát adtam a nyomtatott sajtó, a televízió és a rádió teljes spektrumának. Egy héttel azután, hogy Buenos Airesbe érkeztem, járókelők megállítottak az utcán, hogy újabb és újabb sürgős kérdéseket tegyenek fel nekem a *Las Cárceles de la miseria* kapcsán.

Ennek az összefoglalásnak semmiképp sem az a célja, hogy *A nyomor börtönei* külföldi fogadtatásával igazolja elemzői érdemeit, csak érzékeltetni akartam vele a könyvemben lekövetett jelenség széleskörű elterjedtségét és az Első és Második világ társadalmainak politikusi, újságírói és értelmiségi köreiben kialakult heves visszhangját. Igenis tombol világszerte a közbiztonságot védő tornádó, amely teljesen átalakította a bűnözésről és a büntetésről folyó vitát és közgondolkodást, méghozzá oly mértékben, hogy azt jó tíz évvel előtte senki sem tudta volna megjósolni. A könyvem iránti ritka méretű nemzetközi érdeklődés magyarzata ugyanaz, mint Franciaországban: mindezekben az országokban a helyi hatóságok üdvözölték az amerikai kormányzat képviselői által kanonizált és a Giuliani–Bratton páros által kirakatba helyezett szlogeneket a „zéró toleranciáról” és a börtönbüntetés hatékonyságáról, mint a New York-i bűnözési statisztikák csodálatos javulásának közvetlen okozóit. Jobboldali és – ami jóval meglepőbb – baloldali politikusok⁷

egymással versengve importálták mindenhol a rendfenntartás amerikai módszereit, mint a nagyvárosi erőszak és zavargás elleni csodálatos gyógymódot, miközben az ezen módszereket kétkedéssel vagy kritikával illetők elméleti érveket, empirikus adatokat és polgárjogi tűzfalakat kerestek annak a megakadályozására, hogy a büntetés elrettentő ereje általános alkalmazást nyerjen a járványszerűen terjedő szociális bizonytalanság kezelésében.

A „Washingtoni konszenzus” magában foglalja a bűnözés elleni harcot

A könyv nemzetközi terjedése igen rövid idő alatt a társadalomtudomány ismeretének a politikájáról szóló rögtönzött élménnyé változott át. Noha én az Európai Unió belső magját helyeztem elemzésem célkeresztjébe, kiderült, hogy a könyvben felvázolt kapcsolat modellje neoliberalizmus és szigorodó büntetés között még inkább napirenden van az óvilág poszt-szovjet átalakulásával küszködő perifériáján, valamint a Második világ azon országaiban, amelyeket a tekintélyelvű kormányzás súlyos öröksége, a polgári lét hierarchikus felfogása és a mély, sőt, tovább mélyülő egyenlőtlenséggel párosuló tömeges szegénység jellemez – ebben a kontextusban a szegénység büntetése garantáltan katasztrofális következményekhez vezet. Ebből a szemszögből nézve azok a latin-amerikai társadalmak, amelyek már korán radikális gazdasági deregulációs (vagy a multinacionális cégeknek kedvező újregulációs) kísérletekbe kezdtek, majd a monetáris dogmákat rájuk kényszerítő nemzetközi pénzügyi szervezetek gyámsága alá kerültek, még alkalmasabb terepet jelentettek a büntető populizmus keménykezű változatának a bevezetéséhez és a bűnöldözés amerikai stratégiáinak az importjához. Ha egy képlettel akarunk leírni: azok a vezető elitek, amelyeket az 1970-es években megszédítettek és átalakítottak a Milton Friedman vezette „chicagói fiúk”, az 1990-es években természetyszerűen hagyták magukat elcsábítani a Rudy Giuliani-féle „New York-i fiúk” által, amikor elérkezett az idő, hogy megzabolázzák a neoliberális átstrukturálás szerteágazó következményeit és szembenézzenek a terjedő szociális bizonytalansággal és a duálissá tett osztályszerkezet alján kialakult „piacosodásból” fakadó nagyvárosi zavargásokkal. Nem véletlen, hogy a chicagói egyetem „pénzorvosai” által diktált politikát elsőként magáévá tevő Chile az (Valdés 1984), ahol a legmagasabb a büntetés-végrehajtási intézménybe zártak aránya a kontinensen: míg 1992-ben 155 elítélt jutott 100 ezer lakosra, 2004-re ez a szám 240-re ugrott, miközben Brazíliában a megfelelő arányszámok 74 és 183, Argentínában 63 és 140, Uruguayban pedig 97 és 220⁸. Nemcsak, hogy az egész földrészt átjárja a nagyvárosi bűnözés villámgyors növekedésétől való félelem, amelyet tovább fokoztak a demokrácia visszatérését és az államnak a szociális szektorból való kivonulását követő társadalmi-gazdasági egyenlőtlenségek és a problémás területek és tár-

sadalmi csoportok kezelése iránti politikai aggodalmak, hanem mindenhol a büntető megoldásoknak ugyanazt a tárházát óhajtják megvalósítani: kiszélesíteni a rendőrség hatalmát és előjogait, központba helyezve az utcai és kábítószerrel kapcsolatos bűncselekményeket; kibővíteni a börtönöket és puszta emberraktárrá silányítani azokat, valamint elfogadott gyakorlattá tenni a szociális és területi szempontok szerint differenciáltan alkalmazott „sürgősségi eljárásokat” (egy kolumbiai példával szolgál erre Iturralde 2008). Mindezeket az Egyesült Államokból érkezett „csodaszereket” ihlette vagy legitímálta egyes külföldön serénykedő amerikai diplomaták és igazságügyi szervezetek tevékenysége, amerikai agytrösztök és helyi szövetségeseik célzott akciója, valamint ezen országok vezetőinek az amerikai jóváhagyásba burkolt rendfenntartási szlogenek és intézkedések iránti étvágya.⁹

Ahogy Nyugat-Európában, a déli féltekén is kulcsszerepet játszottak az agytrösztök az „amerikai gyártású” agresszív büntetékiszabás terjedésében. Az 1990-es években a Manhattan Institute vezette azt a transzatlanti kampányt, amely mélyen átrendezte a brit kormányzati politika paramétereit a szegénység, a szociálpolitika és a büntetőpolitika tekintetében. Egy évtizeddel később ugyanez az intézet hozta létre az Inter-American Policy Exchange (IAPE) nevű programot¹⁰ azzal a céllal, hogy az utcai bűnözés elleni harc által preferált stratégiáit exportálja Latin-Amerikába egy neoliberális intézkedéscsomag keretében, amely csomag magába foglalta a „gazdasági rendezés területeit” (business improvement districts*), az oktatás reformját „iskolai kuponok” (school vouchers*) osztása révén és a bürokrácia kiértékelését, a közigazgatás leépítését a tisztviselői állások csökkentése és privatizáció által. Az intézet legfőbb nagykövetei nem mások voltak, mint maga William Bratton, egykori asszisztense a New York-i rendőrségénél, William Andrews, és az úgynevezett „törött tükör” elmélet egyik feltalálója, George Kelling. A biztonsági rend eme misszionáriusai délre utaztak, ahol nem csak a nagyobb városok rendőrségi vezetőivel és polgármestereivel, hanem kormányzókkal, miniszterekkel és köztársasági elnökökkel is találkoztak. Az IAPE Santiago de Chile-i állandó irodájának a támogatásával a helyi jobboldal agytrösztjeinek, az Egyesült Államok kereskedelmi kamaráinak, a munkaadói szervezetek és gazdag magánszemélyek révén terjesztették a propagandát, előadásokat és politikai szakértői találkozókot tartottak, sőt, még nyilvános gyűléseken is részt vettek – Kelling odáig is elment, hogy nagy feltűnést keltett beszédet mondott Buenos Airesben annak a mintegy tízezer embernek, akik a Luna Parkban tiltakoztak a bűnözési arányok növekedése miatt¹¹. Szükség esetén az IAPE megkerüli a helyi hatóságokat és a kormányzat regionális vagy helyi ellenzékével összefogva hirdeti piaci és rendőri gyógymódjait. Ez történik Venezuelában, ahol a baloldali elnök, Hugo Chávez a szegénység és az egyenlőtlenség csökkentésével akar harcolni a bűnözés ellen, míg politikai ellenfelei – köztük Caracas polgármestere – a Manhattan Institute álláspontját teszik

magukévá, miszerint a bűnözésről kizárólag maguk a bűnözők tehetnek, és a probléma kezelése pusztán rendészeti ügy.

A Manhattan Institute lefordítja spanyolra és portugálra a saját érveit alátámasztó jelentéseket, politikai dossziékat és sajtócikkeket, és eljuttatja Dél-Amerika valamennyi „véleményformálójához”. Továbbá csoportos kirándulásokat szervez New Yorkba latin-amerikai hatóságok képviselői számára, terepszemlékkel, képzési programokkal, valamint az állam (szociális és gazdasági) szerepének a csökkentéséből és a rend könyörtelen (az alsóbb néposztályok bűnözését célba vevő) fenntartásából származó előnyök és erények intenzív sulykolásával. Ez a politikai evangelizáció „latin-amerikai vezetők egész nemzedékét nevelte ki”, akiknek a szemében „a Manhattan Institute egy ideológiai Vatikán szerepét tölti be”¹², és akiknek a számára az állam szerepének az intézet által átértelmezett koncepciója szent dogma: „laissez faire” és támogatás fent, beavatkozás és korlátozás lent. Ezek a politikusok szívükön viselik a rend kérlelhetetlen fenntartását és a börtönbüntetési tételek növelését az utcai rend helyreállítása és a városaikat megrázó zavargások megfékezése céljából, méghozzá a rendőrség köreiben járványszerűen terjedő korrupció, az igazságszolgáltatási eljárások csődje és az országaik büntetés-végrehajtási intézményeiben uralkodó kegyetlen brutalitás dacára, amivel garantálják, hogy a kemény kéz stratégiája következtében meredeken nő a büntől, az erőszaktól és az „apró bűnöket törvénytelen elzárásokkal és büntetésekkel, akár egész lakónegyedek katonai megszállásával és kollektív számonkéréssel” büntető gyakorlatról való félelem (Dammert – Malone 2006)¹³.

Figyelemre méltó tény: az Egyesült Államok büntetőjogi gyakorlatának és az általa ígért politikai előnyöknek akkora a vonzereje, hogy latin-amerikai vezetők egész sora továbbra is büntetőeljárású válaszokat követel az utcai bűnözésre, miközben baloldali pártok jutottak hatalomra, és a régiót „a neoliberais gondolatokkal és az Egyesült Államok gazdasági és politikai dominanciájával szembeni ellenállás epicentrumává tették” (Hershberg – Rosen 2006, 432). Ezt a szakadást illusztrálja, hogy Andrés Manuel López Obrador, Mexikóváros haladó polgármestere ünnepélyes keretek között írt alá egy 4 és fél millió dolláros szerződést a Giuliani Partners tanácsadó irodával (a számlát helyi munkaadók konzorciuma állja, élén Latin-Amerika leggazdagabb emberével, Carlos Slim Herúval) a „zéró tolerancia” varázsreceptjének az alkalmazására a mexikói fővárosban – annak ellenére, hogy szokásos intézkedései nyilvánvalóan alkalmatlanok voltak erre a terepre (Lorpard 2003)¹⁴. Így például a város megtisztítása az utcai árusoktól és az ablakmosóktól (többnyire gyerekektől) rendszeres rendőri beavatkozások útján eleve kudarcra ítélt elképzelés, hiszen több tízezer főről van szó, arról nem is beszélve, hogy központi szerepet töltenek be a város második gazdaságában, és ebből következően éppen azon szegényebb háztartások büdzséjében, amelyeknek a szavazatai nélkülözhetetlenek Obrador számára. Mi több,

maguk a mexikói rendőrök is jelentős mértékben részt vesznek a legkülönbözőbb informális – legális és illegális – tranzakciókban, amelyekkel kiegészítik nyomorbérüket. De ez mit sem számít: Mexikóban ugyanúgy, mint Marseille-ben vagy Milánóban nem az a fő cél, hogy realista stratégiákkal csökkentsék a bűnelkövetési rátát, hanem sokkal inkább az, hogy demonstrálják a hatóságok eltökéltségét a leszámolásra, és ezzel közvetve a hatalom erejét bizonygassák.

A *nyomor börtönei* nemzetközi fogadtatása és a bűnügyi igazságszolgáltatás alakulása az elmúlt évtizedben annyira különböző országokban, mint Svédország, Franciaország, Spanyolország és Mexikó nemcsak, hogy megerősítették azt a tényt, hogy a Bratton-mánia immár (majdnem) globális jelenséggé vált, hanem azt is, hogy a „zéró tolerancia” terjesztése egy szélesebb értelemben vett politikai receptsor nemzetközi propagálásába illeszkedik, amely összeköti a piac mindenhatóságát, a szociális védőháló zsugorodását és a büntetőrendszer eszköztárának a bevetését (Tham 2001; Mucchielli 2008; Medina-Ariza 2006 és Davis 2007). A „washingtoni konszenzus” a gazdasági deregulációról és a szociális védelem csökkentéséről valójában kiegészült a kriminalitás büntető kontrolljának pornográf és menedzseri közelítésével: a piac „láthatatlan keze” a büntető állam „vasóklét” hívja maga után. Terjedésük földrajzi és időrendi egybeesése igazolja központi tézisemet, mely szerint a rendőrség, a bíróság és a börtön szerepének erősödése és magasztalása az Első és a Második világ országaiban az elmúlt két évtized során teljes mértékben részét képezi a neoliberalis forradalomnak. Azokban az időszakokban és régiókban, amelyekben korlátozás nélkül egyre nagyobb teret nyer, az alacsonyán bérezett munka piacának a deregulációja szükségessé teszi a szociális védőháló restriktív újraszervezését, hogy a posztindusztriális proletariátust rákényszerítse bizonytalan időtartamú, alkalmi munkák vállalására. Ez a két folyamat pedig együttesen váltja ki az állam büntető szerepének az aktivizálását és megerősödését, elsőként abból a célból, hogy elnyomja és visszatartsa a társadalmi és regionális hierarchia alján kialakult szociális bizonytalanságból fakadó nagyvárosi diszlokációt, majd pedig azért, hogy helyreállítsa azoknak a politikusoknak a legitimitását, akik hitelüket veszítették, amikor tevőlegesen vagy hallgatólagosan hozzájárultak a szociális és gazdasági területek lebontásához (Wacquant 2008c). Ezzel szemben ott, ahol a neoliberalizmus ellenállásba ütközött a munkahelyek és a szociálpolitika védelmének a területén, a büntetőrendszer erősödését is megállították vagy elterelték: ezt bizonyítja a „zéró tolerancia” szirénéjekének makacs elutasítása az északi országokban (annak ellenére, hogy az elmúlt évtizedben egyre határozottabban lépnek fel a kábítószerrel kapcsolatos elkövetések és az ittas vezetés ellen)¹⁵ és ebből következően a büntetés-végrehajtási intézményekben elzártak számának stagnálása vagy csak mérsékelt növekedése, noha maga a kriminalitás egyre nagyobb figyelmet és aggodalmat kelt ezekben a társadalmakban.

Ebből következően *A nyomor börtönei* felveti annak a szükségességét, hogy a napjainkban a fejlett társadalmakban a kriminálpolitika változásáról folytatott elméleti vita evolucionista modelljeit kiegészítsük, sőt, inkább helyettesítsük egy diszkontinuista és diffuzionista elemzéssel, amelynek a tárgyai az Egyesült Államokban kidolgozott büntetési elvek, normák és eljárások, vagyis a neoliberális kormányzás által alakított szociális egyenlőtlenség és nagyvárosi marginalitás összetevői lennének.

A Jock Young által megfogalmazott „kirekesztő társadalom” víziójában és David Garlandnak az „ellenőrzés kultúrájára” irányuló elemzésében, csakúgy, mint a büntetés legfrissebb eliasi, neodurkheimi és neofoucault-i felfogásában (Young 1999 és 2007; Garland 2001; Pratt 2002; Boutellier 2004; O'Malley 1998 és Simon 2007), a bűn és a büntetés politikai rekonfigurációjának a mai mozgásai egy társadalmi fázis – késői modernitás, posztmodernitás, a kockázat társadalma – beköszöntéből fakadnak, és endogén módon következnek a közbiztonság növekvő hiányára és annak a teljes társadalmi térre gyakorolt folyamányaira adott válaszként. *A nyomor börtöneiben* felvázolt (és későbbi közlésekben átdolgozott) modellben a keményebb büntetések irányába történt közpolitikai fordulat – amely egyszerre érinti a szociális védelmet és az igazságszolgáltatást – egy olyan politikai projekt alkotórésze, amely a szociális bizonytalanságra és annak a társadalmi és térbeli rend alsó szintjein jelentkező destabilizáló hatásaira reagál. Ez a projekt feltételezi az állam átalakítását és átrendezését a piaci jellegű mechanizmusok támogatására és az új, posztindusztriális proletariátus megfegyverzésére, miközben féken kell tartania a bérből élők fragmentációja, a szociális védelmi rendszer visszafogása és a fennálló etnikai (az USA-ban etnoraciális, Európában etnonacionális, Latin-Amerikában a kettőt keverő – Wacquant 2010¹⁶) hierarchia korrelatív újjászerveződése által generált belső zavargásokat. Ám az új Leviatán létrehozása magába foglalja az országhatárokon átlépő, több szintű ideológiai marketingkampányt folytató politikai mozgatók és értelmiségi vállalkozók külső hatásait is a tőke/munka viszonyra, a szociális védelemre és a rend fenntartására. Noha a neoliberalizmus a kezdeteitől fogva multilokális, policentrikus és földrajzi értelemben egyenlőtlen képződmény (Peck – Theodore 2007), a századforduló óta ennek az állam, a piac és a polgárság triászának a csúcсарól indított átalakításnak a neuralgikus központja igenis az Egyesült Államokban van, a belső körben néhány kollaboráns ország (mint például Európában Anglia és Dél-Amerikában Chile) az átjárós állomás szerepét tölti be, a periférián pedig az infiltrációs és hódító tervek célpontjai találhatók.

A késő modernitás vagy a posztmodernitás korába lépést szorgalmazók által bemutatott büntetésfilozófiai változás víziója és *A nyomor börtöneiben* felvázolt modell közötti elméleti ellentét összefoglalása a

következő táblázatban tekinthető meg. Előbbiek számára a büntetési tételek keményedése egy kulturális képződmény, amely a kriminalitás trendjeire adott válaszokban fogalmazza meg a szociális dilemmákat, míg a második szerint a szociális védelem korlátozása és a börtönök bővítése nem más, mint a nagyvárosi marginalitás kezelésének az eltolódása a segítettől a büntetés felé. Szerves részét képezi az állam átfogalmazásának, amely a gazdasági deregulációt és a társadalom alsó osztályaiban, etnikumaiban és térségeiben erősödő szociális bizonytalanság következményeinek a kordában tartását célozza. A két megközelítés között természetesen léteznek közös pontok és átfedések, így például a kizárólag a „bűn és büntetés” párosra koncentrált kriminológiai felfogások elutasítása, valamint a büntető szankció permutációját a mai társadalom általános tulajdonságaihoz kötő szándék, és a büntetésfilozófia kulturális dimenziója iránti kitüntetett figyelem. Ugyanakkor fontos rámutatni az eltérésekre, különös tekintettel a szegénység és a létbizonytalanság kérdésének, a nemzetközi hegemoniának és a nemzeteken felüli aktoroknak tulajdonított szerepre a szavaknak és a tetteknek az átszervezésében a büntetőjog területén, az új évszázad elején.

	(Young, Garland, Pratt, Simon)	(Wacquant)
<i>Modell</i>	késői modernitás/ posztmodernitás	neoliberalizmus
<i>Motor</i>	társadalmi fázis: késői modernitás, posztmodernitás, kockázati társadalom	politikai tervezet: a neoliberalizmus mint az állam átformálása
<i>Eredet</i>	endogén: fejlődés	vegyes: fejlődés és terjesztés (nemzeteken átnyúló aktorok)
<i>Előidéző</i>	közbiztonság hiánya: bűnelkövetések aránya és összetétele	szociális bizonytalanság: a bérből élők fragmentálódása és annak következményei
<i>Hordozók</i>	a kriminalitás elleni harc politikája és a rendfenntartás kultúrája	a workfare* és prisonfare* kombinációja
<i>Célpontok</i>	szétosztva a társadalmi tér egészében	a társadalmi osztályok, etnikumok és térségek alsó szintjei

Néhány ritka kivételtől eltekintve az amerikai büntetőpolitikai szakemberek nem vettek tudomást az Egyesült Államokban a fordí-keynesiánus kompromisszum elutasítására válaszul kidolgozott rendőri, igazságszolgáltatási és büntetés-végrehajtási sémák külföldi szövegműveiről – sőt, többnyire még a pusztán létezésüket is tagadják¹⁷. Márpedig a neoliberalis büntetőpolitika analitikai és politikai tétjeinek a felderítéséhez elengedhetetlen figyelembe venni ezt a határokat átlépő terjeszkedést, amely nem csak a zéró tolerancia elvét vitte el Európa szívébe, hanem a kijárási tilalmat és az elektronikus megfigyelést, a fiatalkorúak átnevelő táboraikat és

a preventív elzárást, a küszöbítéleteket, a szexuális természetű bűnökért korábban elítéltek nyilvántartásba vételét és a fiatalokúak átterelését a felnőtt bíróságok elé. Először is felfedi a munkaerő-piac deregulációja, a szociális védelem csökkentése és a keményebb büntetések terjedése közötti közvetlen kapcsolatokat, miközben rámutat együttes és egymást követő terjedésükre minden egyes ország esetében. Áruklodó jelzés például, hogy az Egyesült Királyság elsőként a munka világát rugalmasabbá tevő politikát, majd az Egyesült Államok által megújított kötelező *workfare* modelljét tette magává, mielőtt importálta volna a kriminalitás elleni harc tengerentúlon kifejlesztett agresszív idiómáit és programjait, hogy aztán megágyazzon a hatóságok megújult erkölcsi kérlelhetetlenségének és büntetőjogi szigorának (King – Wickham-Jones 1999; Peck – Theodore 2001; Jones – Newburn 2002).

Ezután az amerikai gyártású büntetésjogi receptek nemzetközi útjának a követésével elkerülhetjük az amerikai kivételesség fogalmi csapdáját, csakúgy, mint a „késői modernitás” homályos bizonygatását, és rámutatunk a büntető állam erősödését szolgáló mechanizmusokra – vagy esetleg azt fékező intézményi akadályokra és ellenállási vektorokra – a hasonló politikai-gazdasági tropizmus alá rendelt társadalmak teljes spektrumában. Ez pedig elvezet minket az Egyesült Államok büntető gyakorlatának a keményedését nem idioszinkratikus jelenségként, hanem egy különösen virulens esetként való értelmezéséhez, amely számos tényező együttállásának köszönhetően segíti, gyorsítja és erősíti az amerikai társadalom szociális bizonytalanságának a büntető eszközökkel történő mérséklését: ezen tényezők közé tartozik a bürokrácia szélsőséges fragmentálódása, a „személyes felelősség” mantráját sulykoló morális individualizmus ereje, a munka általános értékvesztése, az etnikai és osztályalapú szegregáció szokatlanul magas foka és az a vastag és merev etnorasszista választóvonal, amely a feketék széteső hipergettókba zárt alsóbb osztályait a csökkenő szociális védelem és az erősödő büntetőpolitika konvergáló hadjáratainak a célpontjaivá teszi (Wacquant 2008d és 2010).

Végül pedig visszamenőleges okozati kapcsolat létezik a politikai innováció és versengés területén a helyi (városi vagy regionális), országos és nemzetközi szinten, amiből kiderül, hogy a „zéró tolerancia” és „a börtön hat” szlogen globalizációjának a nyomon követésével kielemezhetők a büntetőjogi fogalmak és intézkedések kiválasztási és értelmezési folyamatai az egyes kormányzati szinteken, amely folyamatok általában egyetlen országon végzett elemzés esetén nem észrevehetőek vagy elkerülnek a figyelmet. Ez az országghatárokon átnyúló közelítés új oldalról mutatja be a napjainkban mindenhol uralkodó neoliberalis vélekedést, amely az Egyesült Államokbeli döntéshozók és professzorok helyi fogalmainak és problémáinak a globális elterjedésével változtatta meg a politikai vitákat: büntetésfilozófiájának és gyakorlatának az exportálásával Amerika világszerte igazodási pontként határozta meg magát a bűnözés elleni harc-

ban, és lényegében partikularitásának az univerzálissá tételével legitimálta saját felfogását a rend fenntartásáról¹⁸. Ha végigkövetjük az Egyesült Államokban gyártott büntetőjogi szlogenek és intézkedések terjedését a határokon túlra, hangsúlyosan tevődik fel a keményebb büntetésekkel szembeni politikai ellenállás szociális és kulturális bázisának a kérdése: mivel magyarázható, hogy Németország és Skandinávia, Kanada és Japán nem követte a példát, vagy csak vonakodva hajlandó fokozni a büntetési tételeket és növelni a börtönnépességet? Azért van ez, mert kevésbé haladtak előre a gazdasági dereguláció, az osztálykülönbségek és a nagyvárosi elszegényedés útján, vagy mert fáziskésésben vannak a szegénység szociális ellenőrzéséből a büntetőjogi ellenőrzésbe történő átmenetben? Netán a közeli társadalmi ellenőrzés formáinak, a kulturális értékeknek, a bürokrácia szervezettségének, a szakértői tekintélynek és a társadalmi befogadás iránti civil elkötelezettségnek olyan sajátos kombinációival rendelkeznek, amelyek lehetővé teszik számukra az elzárások számának az emelésére irányuló nyomás kikerülését, ahogy azt a közelmúltban Japánban történtek illusztrálják (Johnson 2007)?¹⁹

Úgy is, mint az amerikai büntetésjogi modell századvégi nemzetközi terjedésének szentelt első monográfia, *A nyomor börtönei* élen járt abban, hogy a „közpolitikai transzfer” tanulmányozását kiterjessze a rendőrség és az igazságszolgáltatás területére (vö. Newburn – Sparks 2004; Jones – Newburn 2006; Muncie – Goldson 2006 és Andreas – Nadelmann 2006). Ebben a tekintetben könyvem közvetett módon hozzájárult a kriminalitás és az igazságszolgáltatás globalizációjának a büntetés szemszögéből történő kutatásához, ám szembe megy a globalizáció tanulmányozásának jelenlegi trendjeivel, amennyiben azt állítja, hogy az a folyamat, amely a globális konvergencia felé tartó spontán és jóindulatú, a politikai szféra technológiai és kulturális unifikációja által kialakított mozgásnak álcázza magát, valójában egy rétegezett, differenciált és diffraktált amerikanizációs folyamat, és ezt elősegíti az állami döntéshozók, az ideológiai vállalkozók és az Egyesült Államokbeli és a befogadó országokbeli egyetemi marketingesek hierarchikus hálózatainak a stratégiai tevékenysége. Felhívja továbbá mindazokat a kutatókat, akik a közpolitika globális migrációját vizsgálják, hogy elemzésük körébe vonják be a gazdasági és szociális politikák mellett a büntetéspolitikát is, és figyeljenek fel a kormányzati akciótervek nemzetközi terjedésében az agytrösztök és a heteronóm diszciplínák és kutatók által játszott mozgatószerepre²⁰.

A nyomor börtöneinek a nemzetközi pályája – az általa lekövetett büntetőpolitikai hulláméhoz hasonlóan – megértette velem, hogy a neoliberális büntetésfilozófia nemcsak hogy előrehaladottabb fázisban tart, hanem diverzifikáltabb és komplexebb, mint amiként a könyvemben leírtam. Ahogy léteznek „variánsai” a kapitalizmusnak, ugyanúgy létezik számos, a piac uralma felé vezető út is, és ebből következően ugyanannyi, a szegénység kriminalizálása felé vezető út is. Maga a kriminalizálás is

számos formát ölt, amely nem csak az elzárások szaporodását jelentheti (Európában inkább a „rendőriesség” formái terjednek, amire bizonyíték a házi őrizetesk számának a megduplázódása Franciaországban 2002 óta). A rendőri, bírói és büntetés-végrehajtási szervek különböző alosztályainak a szűrőjén átjutva különböző hatásokat eredményez. Beleágyazódik az állampolitika különböző területeibe, beavatkozik más közjavak és szolgáltatások biztosításába, mint például az egészségügy, a gyermekvédelem és a szociális lakások kiutalása. Gyakran vált ki ellenérzéseket, sokszor ütközik ellenállásba, és néha élénk ellentámadásokat idéz elő²¹. Mi több, a büntetőpolitika anyagi és diszkurzív összetevői között megszakadhat a kapcsolat, és külön utakon járhatnak, ami a büntetésnek, mint a kategorizálás eszközének és a határok meghúzásának a szimbolikus hivatását hiperbolikusan emeli ki. Mindezek miatt szükséges módosítani és továbbfejleszteni *A nyomor börtöneiben* felvázolt, neoliberalizmus és büntetőpolitika közötti kapcsolatrendszer kezdetleges modelljét.

Erre a feladatra vállalkozik a *Punishing the Poor: The Neoliberal Government of Social Insecurity* (Wacquant 2009). Ez a könyv szakít a büntetés gazdaságpolitikájának a hagyományos paramétereivel és ugyanabba az elméleti keretbe foglalja a szociálpolitika és az igazságszolgáltatás fejlődését, miközben egyenlő figyelmet szentel a közpolitika instrumentális és expresszív vetületeinek. Magáévá teszi és alkalmazza Pierre Bourdieu fogalmát a „bürokratikus térről”, hogy bemutassa: az elmúlt negyedszázad során a fejlett társadalmakban bekövetkezett szociális és büntetőjogi változások kölcsönhatásban állnak egymással (Bourdieu 1993); a fukarul mért *workfare* és a bőkezűen osztott *prisonfare* egyazon rendszer részeit képezik, amely a morális behaviorizmus égisze alatt szándékozik megfegyelmelni és felügyelni a szegényeket; és a terjeszkedő és drága büntetőrendszer nem egyszerűen következménye a neoliberalizmusnak – ahogy azt *A nyomor börtöneiben* feltételeztem –, hanem szerves része magának a neoliberalis államnak. A buzgón teljesítő rendőrség, a kérlelhetetlen igazságszolgáltatás és a jól feltöltött börtön hadrendbe állítása nem ellentétes a neoliberalizmussal, és nem is tér el tőle, hanem éppen ellenkezőleg, nélkülözhetetlen komponense, amennyiben az általa generált nagyvárosi szegénység és szociális marginalizálódás kezelési technikája, hozzájárul a gazdaság deregulációjához és a szociális védelem szűkítéséhez. A neoliberalizmusnak pusztán gazdasági, piaci birodalomként való, a neoliberalis ideológiából fakadó „finomabb” felfogásával szemben a valódi neoliberalizmus „keményebb” szociológiai jellemzését javaslom, amely négy intézményi logikát fog össze: mindenre kiterjedő piacosodás, fegyelmező megfigyelés a *workfare* eszközével, egy aktívan büntető állam és az „egyéni felelősség” kulturális trópusa.

Úgy tűnik, a büntetéspolitika mai ténykedése az állam modellváltásának és potensebbé válásának egy szélesebb folyamatába illeszkedik be, és meghaladottá teszi a szociálpolitika és a büntetőpolitika hagyó-

mányos szétválasztását mind tudományos téren, mind pedig a politikai vitákban. A rendőrség, az igazságszolgáltatás és a büntetés-végrehajtás intézményei nem pusztán a hatóságok technikai eszközei, amelyekkel a kriminalitásra adnak választ – ahogy azt a jog és a kriminológia által is alátámasztott józan ész feltételezné –, hanem lényegi politikai tényezők, amelyeknek révén a Leviatán egyszerre létrehozza és menedzseli is az egyenlőtlenséget, a marginalitást és az identitásokat, valamint bizonyítja saját létjogosultságát is. Mindezek a küldetések együttesen mutatnak rá arra, hogy szükséges kifejleszteni a büntető állam történelmi visszatérésének a politikai szociológiáját a XXI. század hajnalán, amely szellemi projekthez a *Punishing the Poor* egyben hozzájárul és invitál is²².

Jegyzetek

- ¹ A csillaggal jelölt kifejezésekhez lásd a cikk végén található *Fogalommagyarázatot*.
- ² A „prison works” szlogent Reagan, az idősebb Bush és Clinton elnökök idején vezették be és skandálták az igazságügy hivatalnokai, ezzel bizonygatva, hogy az elzárás hatásos módszer a bűnelkövetések számának csökkentésére. Az óceán innenső partján Jack Straw, Tony Blair brit kormányának munkáspárti igazságügy-minisztere vette át lelkesen ezt a jelszót, amit a kriminológusok leegyszerűsítésre hajlamos része is visszhangzott.
- ³ Elsőként az „alulról történő” városi polarizáció logikáját az Egyesült Államokban és Európában, lásd Wacquant (2006). Kimutatom az analitikus kapcsolatokat a letaszításról szóló tanulmányom és a pónalizáció között, lásd Wacquant (2008a).
- ⁴ A posztindusztriális társadalmak munkaerő-piaci deregulációjának a különböző ütemét elemzi Boje (1993), Esping-Andersen – Regini (2004) és Koch (2006). Az amerikai ihletésű „workfare” elterjedését más fejlett társadalmakban Trickey – Loedemel (2001), Peck (2001) és Handler (2004) követi nyomon.
- ⁵ A találkozó egy könyv kiadásához vezetett, amelyet az igazságért harcoló aktivisták széles körben olvasnak és használnak Franciaországban (Sainati – Bonelli 2001). A szegénység amerikai hatásra kialakult franciaországi pónalizációjáról részletes és naprakész diagnózist ad Sainati – Schalchli (2007), Bonelli (2008) és Mucchielli (2008).
- ⁶ A szegénység elleni harc latin-amerikai büntetőpolitikájának a konkrét módzatairól és következményeiről lásd Wacquant (2008b).
- ⁷ Egy egyszerű meglátás Argentínával kapcsolatban: a középbal jelöltje, Anibal Ibarra kampányának a fő szórólapján „Buenos Aires, un compromiso de todos” címmel a kriminalitás elleni harcot helyezte választási ígéreteinek az élére. „El compromiso de Ibarra-Felgueras: Con la seguridad: vamos a terminar con el miedo y a combatir el delito con la ley en la mano”. Miután szerepeltem az országos televízióban egy, a könyvemről szóló vitaműsorban, a peronista párt jelöltjei megkeresték a kiadómat, hogy vállalnám-e a közös megjelenést egy sajtókonferencián, ahol taktikai okokból tiltakoznának Ibarra „keménykezü” elkötelezettsége ellen.
- ⁸ Valamennyi számadat forrása: International Center for Prison Studies (2007). Lásd még Salla – Ballesteros (2008).

- ⁹ Az Egyesült Államok külpolitikája és az igazságszolgáltatás normái és céljai közötti kapcsolatokat elemzi hosszabb távlatban Nadelman (1994).
- ¹⁰ Ennek a szervezetnek a nevét „Amerika-közi politikai eszmecsere fórumának” fordíthatnánk, ám egyoldalú cseréről van szó, hiszen kizárólag az Egyesült Államokból irányul a latin-amerikai országok felé.
- ¹¹ A Manhattan Institute dél-amerikai szövetségesei közé tartozik Braziliában az Instituto Liberal, a Fundação Victor Civita és a Fundação Getúlio Vargas, Chilében az Instituto Libertad y Desarrollo és a Fundación Paz Ciudadana, Argentínában a Fundación Libertad. A „zéró tolerancia” elvének közvetlen alkalmazhatóságába vetett vakhitet a két kontinens közötti hatalmas szociális, politikai és adminisztratív jellegű különbségek ellenére W. Bratton és W. Andrews elemzi „Driving Out The Crime Wave: The Police Methods that Worked in New York City Can Work in Latin America” című cikkében (*Time Magazine*, 2001. július 23.).
- ¹² „The Americas Court a Group That Changed New York” (*New York Times*, 2002. november 11).
- ¹³ Egy braziliai példát hoz fel Resende (1995), valamint lásd még J. Padilha díjnyertes dokumentumfilmjét (*Tropa de Elite* 2007).
- ¹⁴ A 36 órás villámlátogatás rövid összefoglalóját, amely alatt „a világ legjobban fizetett bűnüldözési tanácsadója” Mexikóváros rosszhírvű negyedeit és luxus-szállodáit is felkereste, lásd T. Weiner: „Mexico City Journal: Enter Consultant Giuliani, His Fee Preceding Him” (*New York Times*, 2003. január 16.).
- ¹⁵ Jelzésértékkel bír, hogy a *Journal of Scandinavian Studies in Criminology and Crime Prevention* elmúlt évtizedének egyetlen száma sem tartalmaz akár csak egyetlen utalást Brattonra vagy Giulianira, és a „zéró tolerancia” elvéről is csak annyit jegyez meg, hogy az északi társadalmak keretén belül nem alkalmazható.
- ¹⁶ Lásd még az erre a szövegre adott válaszokat: J. Campbell, B. Harcourt, M. Mayer, J. Peck, F. Piven, és M. Valverde, in: *Theoretical Criminology* 13, No. 4 (2009).
- ¹⁷ Miközben az amerikai büntetőjogi kategóriák és politikák tengerentúli terjesztése már nagyban folyt, M. Tonry (2001, 519) azt írta, hogy „az Egyesült Államok nem hatékony importőr és nem is befolyásos exportőr” a bűnüldözési intézkedések terén, és azt állította, hogy „a nyugat-európai országok arra törekednek, hogy átveszik mindazokat az újításokat, amelyek más európai országban sikeresnek tűnnek, de az Egyesült Államok gyakorlatából lényegében semmit”. Egy friss, az amerikai „Börtönállam”-ról szóló társadalomtudományi elemző áttekintés (Gottschalk 2008) egy szót sem ejt az Egyesült Államokbeli fejlemények külföldi hatásairól.
- ¹⁸ Nem véletlen, hogy az Egyesült Államok a kriminalitással kapcsolatos fogalomrendszert és politikát a „zéró tolerancia” elvével, a szegénységgel kapcsolatosakat az „underclass” mítoszával, a „fajjal” kapcsolatosakat pedig a hipodeszcendencia (a vegyes házasságokból származó utódokat automatikusan az „alacsonyabb rendű” szülőhöz soroló) elvével együtt exportálta, lásd Bourdieu – Wacquant (1998).
- ¹⁹ Néhány példa a kevés, de gyorsan gyarapodó számú műből a fejlett társadalmak büntetőfilozófiai különbségeiről: Pratt (2008a és 2008b), Oberwittler – Höfer (2005), Doob – Webster (2006), Cavadino – Dignan (2006) és Lacey (2008).
- ²⁰ Egy tekintélyes szociológiai összefoglaló a politikai gondolkodás nemzetközi terjedéséről (Dobbin – Simmons – Garrett 2007) meg sem említi a bűnözés és a büntetés kérdéseit, és csak egyszer esik szó benne az agytrösztökről.

- ²¹ Az amerikai és nemzetközi hatások izgalmas elemzését adja a fiatalok bűnözés legújabb tendenciáiról és az újraponalizáció ellenzéséről Muncie (2008).
- ²² Ezt a hozzájárulást egészíti ki az Egyesült Államokban, az Európai Unióban és Braziliában folytatott elemzés az etnikai-faji megkülönböztetés és a pónalizáció szinergikus kapcsolódásáról: *Deadly Symbiosis: Race and the Rise of the Penal State* (2010).

Fogalommagyarázat

- * *Business improvement districts*: ez a fogalom az amerikai metropoliszok városközpontjában létesített vállalkozások számára a köz- és a magánszféra együttműködésével kialakított zónák politikájára utal. Ez lehetővé teszi a számukra, hogy magasabb színvonalú közszolgáltatásokban részesüljenek (takarítás, biztonság, közterületi bútorzat, marketing, stb.), amelyek különadók fizetése ellenében javítják a környék „életminőségét”.
- * *Prisonfare*: a „welfare”, avagy a függő viszonyba került szegényeknek célzottan szóló, stigmatizáló és fegyelmező célú szociális segélyprogramok analógiájára megalkotott kifejezésen mindazokat az eszközöket értem, amelyek révén az állam büntetőjogi választ ad a szociális bizonytalanság és a nagyvárosi marginalizálódás terjedése által okozott anyagi és erkölcsi károkra, valamint a rendőrség, az igazságszolgáltatás és a börtön egymással összefüggő hadrendbe állítása körüli fogalomrendszer, közbeszédet és szakértői tudást. A problematikus populációk és területek „kezelésének” három lehetséges stratégiája a pónalizáció, a szocializáció és a medikalizáció.
- * *School vouchers*: a kifejezés egy olyan adóhitelezési rendszer takar, amelynek a keretében az állam visszatéríti a közoktatásra eső adóhányadukat azoknak a családoknak, amelyek magániskolákba íratják be a gyerekeiket. Ezzel a két szektor konkurenciáját és az „iskolai piac” logikájának az érvényesülését segítik elő.
- * *Squeegee man*: az 1990-es évek elején Manhattanben a piros lámpánál megálló autósoknak aprópénz fejében ablakmosást szolgáltatókat nevezték így. Bár a szabad vállalkozás feltétlen híve volt, államügyészként és polgármester-jelöltként Giuliani megígérte, hogy felszámolja ezeket az informális utcai vállalkozókat (akiket „a társadalom élődíjainak” nevezett), mert véleménye szerint foltot ejtettek a város összképén és fenyegetést jelentettek a tisztességes polgárok számára.
- * *Workfare*: általában minden olyan szociális segélyt nyújtó politika, amely a kedvezményezettjeit igyekszik visszajuttatni a munkaerő-piacra (avagy „aktivizációs politika”, mint például a Franciaországban bevezetett RSA, avagy aktív szolidaritási jövedelem). Ezek a politikai megoldások egy adott kategóriának járó jogra épülő védelmet lecserélnek egy szerződéses és feltételekhez kötött kapcsolattal, amelynek a keretén belül a kedvezményezett kénytelen elfogadni alkalmi munkákat is. A *workfare* fogalom megfelelője az állam büntető ágában a fent ismertetett *prisonfare*.

Bibliográfia

Andreas, P. – Nadelmann, E. 2006: *Policing the Globe: Criminalization and Crime Control in International Relations*. Oxford University Press

- Boje, Thomas P. (dir.) 1993: *Post-Industrial Labour Markets: Profiles of North America and Scandinavia*. Routledge
- Bonelli, L. 2008: *La France a peur. Une histoire sociale de l'insécurité*. La Découverte
- Bourdieu, P. 1993: Esprits d'État: genèse et structure du champ bureaucratique. *Actes de la recherche en sciences sociales* No. 96–97 (1993), 49–62.
- Bourdieu, P. – Wacquant, L. 1998: Les ruses de la raison impérialiste. *Actes de la recherche en sciences sociales* No. 121–122 (1998), 109–118.
- Boutellier, H. 2004: *The Safety Utopia: Contemporary Discontent and Desire as to Crime and Punishment*. Kluwer Academic Publishers
- Cavadino, M. – Dignan, J. 2006: *Penal System: A Comparative Approach*. Sage
- Dammert, L. – Malone, M. F. T. 2006: Does It Take a Village? Policing Strategies and Fear of Crime in Latin America. *Latin American Politics and Society* 48 (4) (2006), 27–51.
- Davis, D. E. 2007: El factor Giuliani : delincuencia, la „cero tolerancia” en el trabajo policiaco y la transformación de la esfera pública en el centro de la ciudad de México. *Estudios Sociológicos* 25 (2007), 639–641.
- Dobbin, F. – Simmons, B. – Garrett, G. 2007: The Global Diffusion of Public Policies: Social Construction, Coercion, Competition, or Learning? *Annual Review of Sociology* 33 (2007), 449–472.
- Doob, A. N. – Webster, C. M. 2006: Countering Punitiveness: Understanding Stability in Canada's Imprisonment Rate. *Law & Society Review* 40 (2) (2006), 325–368.
- Esping-Andersen, G. – Regini, M. 2004: *Why Deregulate Labour Markets?* Oxford University Press
- Garland, D. 2001: *The Culture of Control: Crime and Social Order in Contemporary Society*. University of Chicago Press
- Gottschalk, M. 2008: Hiding in Plain Sight: American Politics and the Carceral State. *Annual Review of Political Science* 11 (2008), 235–260.
- Handler, J. 2004: *Social Citizenship and Workfare in the United States and Western Europe: The Paradox of Inclusion*. Cambridge University Press
- Hershberg, E. – Rosen, F. 2006: *Latin America After Neoliberalism: Turning the Tide in the 21st Century?* New Press
- International Center for Prison Studies 2007: *World Prison Brief*. King's College
- Iturralde, M. 2008: Emergency Penalty and Authoritarian Liberalism: Recent Trends in Colombian Criminal Policy. *Theoretical Criminology* 12 (3) (2008), 377–397.
- Johnson, D. T. 2007: Crime and Punishment in Contemporary Japan. *Crime and Justice: A Review of Research* 36 (2007), 371–423.
- Jones, T. – Newburn, T. 2002: Learning from Uncle Sam? Exploring US Influences on British Crime Control Policy. *Governance: An International Journal of Policy* 15 (1) (2002), 97–119.
- Jones, T. – Newburn, T. 2006: *Policy Transfer and Criminal Justice*. Open University Press
- King, D. – Wickham-Jones, M. 1999: From Clinton to Blair: The Democratic (Party) Origins of Welfare to Work. *Political Quarterly* 70 (1) (1999), 62–74.
- Koch, M. 2006: *Roads to Post-fordism: Labour Markets and Social Structures in Europe*. Ashgate
- Lacey, N. 2008: *The Prisoner's Dilemma: Political Economy and Punishment in Contemporary Democracies*. Cambridge University Press

- Lorpard, J. P. 2003: Robocop in Mexico City. *NACLA: Report on the Americas* 37 (2) (2003)
- Medina-Ariza, J. 2006: The Politics of Crime in Spain, 1978–2004. *Punishment & Society* 8 (2) (2006), 183–201.
- Mucchielli, L. (dir.) 2008: *La frénésie sécuritaire. Retour à l'ordre et nouveau contrôle social*. La Découverte
- Mucchielli, L. 2008: Le „nouveau management de la sécurité” à l'épreuve: délinquance et activité policière sous le ministère Sarkozy (2002–2007). *Champ pénal* 5 (2008)
- Muncie, J. 2008: The „Punitive Turn” in Juvenile Justice: Cultures of Control and Rights Compliance in Western Europe and the USA. *Youth Justice* 8 (2) (2008) 107–121.
- Muncie, J. – Goldson, B. (dir.) 2006: *Comparative Youth Justice*. Sage
- Nadelman, E. A. 1994: *Cops Across Borders: The Internationalization of U.S. Criminal Law Enforcement*. Pennsylvania State University Press
- Newburn, T. – Sparks, R. (dir.) 2004: *Criminal Justice and Political Cultures: National and International Dimensions of Crime Control*. Willan
- O'Malley, P. (dir.) 1998: *Crime and the Risk Society*. Ashgate
- Oberwittler, D. – Höfer, S. 2005: Crime and Justice in Germany: An Analysis of Recent Trends and Research. *European Journal of Criminology* 2 (4) (2005) 465–508.
- Peck, J. 2001: *Workfare States*. Guilford Press
- Peck, J. – Theodore, N. 2001: Exporting Workfare/Importing Welfare-to-Work: Exploring the Politics of Third Way Policy Transfer. *Political Geography* 20 (4) (2001) 427–460.
- Peck, J. – Theodore, N. 2007: Variegated Capitalism. *Progress in Human Geography* 31 (6) (2007) 731–772.
- Pratt, J. 2008a: Scandinavian Exceptionalism in an Era of Penal Excess. Part I: The Nature and Roots of Scandinavian Exceptionalism. *British Journal of Criminology* 48 (2008) 119–137.
- Pratt, J. 2008b: Scandinavian Exceptionalism in an Era of Penal Excess. Part II: Does Scandinavian Exceptionalism Have a Future? *British Journal of Criminology* 48 (2008) 275–292.
- Pratt, J. 2002: *Punishment and Civilization: Penal Tolerance and Intolerance in Modern Society*. Sage
- Resende, J. 1995: *Operação Rio. Relato de uma guerra brasileira*. Página Aberta
- Sainati, G. – Bonelli, L. (dir.) 2001: *La Machine à punir. Pratique et discours sécuritaires*. L'Esprit frappeur
- Sainati, G. – Schalchli, U. 2007: *La Décadence sécuritaire*. La Fabrique
- Salla, F. – Ballesteros, Rodriguez P. 2008: *Democracy, Human Rights and Prison Conditions in South America*. Núcleo de Estudos da Violência
- Simon, J. 2007: *Governing Through Crime: How the War on Crime Transformed American Democracy and Created a Culture of Fear*. Oxford University Press
- Tham, H. 2001: Law and Order as a Leftist Project? The Case of Sweden. *Punishment & Society* 3 (3) (2001) 409–426.
- Tonry, M. 2001: Symbol, Substance, and Severity in Western Penal Policies. *Punishment and Society* 3 (4) (2001) 517–636.
- Trickey, H. – Loedemel I. (dir.) 2001: *An Offer You Can't Refuse: Workfare in International Perspective*. Policy Press

- Valdés, J. G. 1984: *Pinochet's Economists: The Chicago School in Chile*. Cambridge University Press
- Wacquant, L. 1999: *Les Prisons de la misère*. Raisons d'agir
- Wacquant, L. 2003: Towards a Dictatorship over the Poor? Notes on the Penalization of Poverty in Brazil. *Punishment & Society* 5 (2) (2003) 197–205.
- Wacquant, L. 2006: *Parias urbains. Ghetto, banlieues, Etat*. La Découverte
- Wacquant, L. 2008a: Le corps, le ghetto et l'État pénal. *Labyrinthe* No. 31 (2008) 71–91.
- Wacquant, L. 2008b: The Militarization of Urban Marginality: Lessons from the Brazilian Metropolis. *International Political Sociology* 1 (2) (2008) 56–74.
- Wacquant, L. 2008c: Ordering Insecurity: Social Polarization and the Punitive Upsurge. *Radical Philosophy Review* 11 (1) (2008) 9–27.
- Wacquant, L. 2008d: Racial Stigma in the Making of the Punitive State. In: Loury Glenn, C. et al.: *Race, Incarceration and American Values*. MIT Press, 2008, 59–70.
- Wacquant, L. 2009: *Punishing the Poor: The Neoliberal Government of Social Insecurity*. Duke University Press
- Wacquant, L. 2010a: Crafting the Neoliberal State: Workfare, Prisonfare and Social Insecurity. *Sociological Forum* 25 (2) (2010) 197–220.
- Wacquant, L. 2010b: *Deadly Symbiosis: Race and the Rise of the Penal State*. Polity Press
- Young, J. 1999: *The Exclusive Society: Social Exclusion, Crime and Difference in Late Modernity*. Sage
- Young, J. 2007: *Vertigo of Late Modernity*. Sage

(Fordította: Bayer Antal)

(Eredeti megjelenés: *Mouvement des idées et des luttes*, 2010. június 5. <http://www.mouvements.info/La-tornade-securitaire-mondiale.html>.)

A cikk *A nyomor börtönei* új (átdolgozott és bővített) amerikai kiadásához [University of Minnesota Press, 2009] készült utószón alapul.)

A gyengék bosszúja?

A nők és gyermekek által elkövetett merényletek mozgatórugói

Az öngyilkos merényletek igen egyszerűek, olcsók és hatékonyak, a megtámadott társadalomra gyakorolt hatásuk pedig óriási. Noha történelmi múltra tekint vissza, alig negyedszázada tűnt fel újra e jelenség, és azóta az „emberi bombák” bevetése járványszerűen terjed. Maga a módszer korántsem újszerű, és eredeti ideológiája történelmi beágyazottsággal rendelkezik, melynek előzményei a síita nizárita iszmáiliták (alaviták) radikálisai, az aszasszinok szektájáig nyúlnak vissza. A szektát a XI. század végén alapította a síita iszlám nizárita iszmáilita ágához tartozó Hasszán Ibn Asz-Szabáh nevű költő és tudós. Szabáh a síita Fátimída Kalifátusra leselkedő legnagyobb veszélyt egyrészt az Abbászida Kalifátus nizárita ellenes tagjaiban, másrészt a terjeszkedő szeldzsuk törökökben látta. Szabáh úgy próbálta megvédeni a Fátimídákat, hogy kis létszámú, alaposan kiképzett követőivel szabályosan terrorizálta a kalifátus ellenfeleit. Az ellenfélnek tekintett, magas beosztású személyeket a szekta kezdetben csak figyelmeztette, üzenetet, vagy tört elhelyezve ott, ahol ellenségük nem várta volna. Ha ez nem vezetett eredményre, akkor a célszemélyt nagy nyilvánosság előtt gyilkolták meg. Mivel a merényletek végrehajtói, a fedáinok (olyan személyek, akik az életüket áldozzák valamiért) küldetésükből általában nem tértek vissza élve, ezért számos kutató az aszasszinok politikai gyilkosságait az öngyilkos merényletek archetípusaként tartja nyilván. Jókai Mór *Minden poklokon keresztül* c. regénye aszasszin történetet dolgoz fel a keresztes háborúk korából, a szakirodalomban megismertetésüket pedig elsősorban Farhad Daftari neve fémjelzi. (Katona – Répási 2010, 1)

Maga a „fedáin” szó annak ellenére, hogy az önfeláldozáshoz köthető, nem minden esetben jelentett egyet az öngyilkos merényletet végrehajtó személlyel. Fedáinnak nevezik az 1940-es években az angol megszállás ellen harcoló egyiptomi és a Reza Pahlavi iráni sah rendszere ellen harcoló fegyveresek egyes csoportjait is. Az ötvenes évek közepén Nasszer egyiptomi elnök is képeztetett ki (főként palesztin) fedáinokat, hogy a palesztin ellenállási mozgalom kezdeti szakaszában háttérként funkcionáló Jordániából beszivárogva izraeli területen terrorakciókkal

kényszerítsék ki az izraeli vezetés válaszcspását, ami egyet jelentett a tűzszünet megsértésével. (Kecskés 2009, 23) Mindezen fedáin szervezetek női osztagokkal is rendelkeztek. Ezek a nők – akárcsak a *Minden poklokon keresztül* Máriaja – öntudatos és ügyüket értő, azért tudatosan bármi áldozatot hozni képes aktivisták voltak. De ezek az ügyükért meghalni kész emberek mégsem tekinthetők a mai értelemben vett öngyilkos merénylőknek, mert bár támadásaikat magukat nem kímélően, önfeláldozó módon hajtották végre, a feladat elvégzése nem mindig jelentette az elkövető halálát. A fegyveres szervezetek ugyanis az ilyen akciók során visszavonulási tervet is készítettek, vagyis számoltak azzal, hogy a fedáin túléli a támadást, visszatér a menedékhelyre és a későbbiekben újból bevethető lesz.

Ugyanakkor az „ügyükért” meghalni kész fedáinok az öngyilkos merényletek végrehajtására is alkalmassá váltak. 1995-ben Szaddám Huszein létrehozott egy „Szaddám mártírjai” elnevezésű félkatonai fedáin szervezetet, melynek tagjait a gerillataktika elsajátítása mellett az öngyilkos merényletek végrehajtására is kiképezték. A szervezetnek kialakult egy női tagozata is, lehetőséget kapva arra, hogy a férfiak mellett ők is kifejezzék elkötelezettségüket a rendszer iránt. Ezek politikailag öntudatos, szekuláris nacionalista, képzett nők voltak. A szervezetet az iraki diktátor két fia – előbb Udaj, később Kuszaj – irányította, békeidőben a csoport tagjai végezték el a kínzásokat, politikai gyilkosságokat sem nélkülöző brutális rendőrségi akciókat. A 2003-as öbölháborúban egyik fontos feladatuk volt annak megakadályozása, hogy a reguláris hadsereg tagjai feladják a harcot a koalíciós erők ellen. (Kecskés 2009, 24)

A fedáin akciókhoz kapcsolódóan fontos megemlíteni a nyolcvanas években a pakisztáni titkosszolgálat által, Kasmír destabilizálásának céljából létrehozott terrorcsoportokat is. Az Al-Kaidával kapcsolatban álló Laskar-i-Tajjiba, Dzsaís-i-Mohamed és Dzsama'át-Ui-Mudzshahidín szervezetek az indiai katonák elfoglalta Kasmír területén az öngyilkos robbantások mellett számos olyan, általuk fedáin akciónak nevezett támadásokat is végrehajtottak, melyek lényege az automata fegyverekkel és kézigránatokkal elkövetett válogatás nélküli öldöklés volt. A támadások végrehajtóinak célja ugyanaz volt, mint az öngyilkos robbantások kivitelezőinek – vagyis haláluk előtt minél több emberrel végezzenek –, azonban szükségesnek tartjuk megjegyezni, hogy az ilyen típusú, fegyveres támadással kombinált öngyilkos merényleteket (mint amilyen a 2008-as mumbai terrortámadás volt) csak maguk a végrehajtott szervezetek nevezik fedáin akciónak, kísérletet téve arra, hogy legitimálják tetteiket a muzulmán világban. (Katona – Répási 2010, 8)

Láthatjuk, hogy az önfeláldozás színönimájaként funkcionáló „fedáin” kifejezést a XX. század során sokféle értelemben használták, függetlenül attól, hogy a fegyveres akciót, vagy az illető személyt összefüggésbe lehetett-e hozni az öngyilkos merénylet jelenségével, vagy sem. Ellenállási mozgalmak, terrorista szervezetek, illetve diktátor által

létrehozott, az elnyomó rendszert kiszolgáló irreguláris alakulat tagjait is fedáírnoknak nevezték, hogy a fegyveres támadások végrehajtóit fennköltebb elnevezéssel illessék, ezáltal az elérendő cél is magasztosabb értelmet nyerjen.

Több forrás az öngyilkos akciók kapcsán megemlíti az uralkodócsalád és a cári hatalom vezető tisztségviselőit célpontnak tekintő Narodnaja Volja (Népakarát) nevű szervezet II. Sándor cár elleni 1881-es sikeres merényletét is. A bombatámadásban elkövető is meghalt, ugyanakkor a XIX. század végén működő anarchista mozgalom terrorista eszköztárára az öngyilkos merénylet nem volt jellemző. (Kecskés 2009, 23)

A mártírakciók XX. századi újjáélesztésének impulzusát az iraki-iráni háború kirobbanását követően Khomeininek a kerbelai eseményekkel kapcsolatos újraértelmezése adta meg.

Mivel a síita iszlámban Husszein halála és az állandó üldöztetések kapcsán az elnyomás elleni küzdelem és mártírtudat mindig is jelen volt, ezért a Hezbollahnak nem volt nehéz elfogadtatnia az izraeli megszállás és agresszió miatt sínylődő szimpatizánsaival az öngyilkos merényleteket. A modern korban tehát a Hezbollah volt az első olyan szervezet, amely az öngyilkos merényleteket a fegyveres ellenállás formáinak nyilvánította és előszeretettel alkalmazta. 1982. november 11-én Thüroszban került sor az első ilyen jellegű támadásra az izraeli hadsereg főhadiszállása ellen, amit még több, mint két tucat hasonló merénylet követett.

A Khomeini által újraértelmezett mártíromság doktrínája, az öngyilkos merényleteknek az igaz ügyért való önfeláldozásként történő értelmezése meghallgatásra talált a szunnita szélsőségesek körében is. Az összekötő kapocs a síita és szunnita interpretáció között az elnyomás, a zsarnokság, a megszállás elleni küzdelem volt, ám e megközelítés instrumentális. A palesztin iszlamista szélsőségesek (Iszlám Dzsihád, Hamasz) tagjai számos alkalommal „vendégeskedtek” a Hezbollah kiképzőtáboraiiban, melynek eredményeképp 1994-től állandósultak az Izrael területén palesztin iszlamistaik által elkövetett öngyilkos merényletek. Fontos hangsúlyozni, hogy az öngyilkos merényleteket alkalmazó nem síita szervezetek kizárólag eszközként tekintettek az ilyen típusú támadásokra. Eszközként használták az elérendő cél (a megszállás, az elnyomás, a vélt vagy valós igazságtalanság elleni küzdelem) megvalósítása érdekében, de a husszeini vértanúság eszmeiségét nem vették át a síitáktól. A palesztinai öngyilkos merénylők céljaikat tekintve nemzeti terroristák, ügyük azonban a globális terrorizmus zászlajára került, és ma már egyre nagyobb számban harcolnak soraikban idegenek.

Az öngyilkos merényletek taktikája hamarosan elterjedt az ugyancsak alavita kurdok¹ révén a Kurd Munkáspárt radikális aktivistái körében, majd a Srí Lanka-i Tamil Tigrisek (LTTE) is átvették. A kurdok és a Tamil Tigrisek soraiban nem harcolnak idegenek, egyértelműen nemzeti terroristák. A Tigrisek 1983-ban kezdték meg harcukat az önálló tamil állam megteremtéséért, hogy lerázzák magukról a szingaléz többség „igáját”.

Az 1980-as években a Palesztin Felszabadítási Szervezet (PFSZ) libanoni táboraiban több ízben is kiképeztek fegyveres harcra LTTE-tagokat, ezért valószínűsíthető, hogy a Tigrisek libanoni tartózkodásuk során megismerkedtek a Hezbollah harcmodorával, amit később a LTTE igen sikeresen alkalmazott. A beludzs Dzsundullah szervezet ma már nem kötődik az Al-Kaidához, nemzeti terroristái 2007-től élnek az öngyilkos merényletek fegyverével. Palesztinok, kurdok, tamilok, beludzsok. Állam nélküli nemzetek nacionalistáinak fegyveréből integrálódtak az öngyilkos merényletek a nemzetek feletti globális dzsihád arsenáljába. A harc az elnyomás és az idegen megszállás ellen – mint alapmotívum – nemcsak az elkövetők világméretűben, de személyiségjegyeikben is. (Katona – Répási 2009, 32) A többnyire szubmisszív, passzív személyiség ezt úgy dolgozza fel, hogy az idegen megszállás ellen felvállalja saját közösségének elnyomását, amely elnyomás kitaszításban és befogadásban – sokszor dialektikusan vagy dualisztikusan – nyilvánul meg.

A női merénylők ezen nemzedéke azonban nem szubmisszív, nem passzív, nem manipulálható és nem társadalomból kitaszított. Tipikusan középosztálybeli családokból származnak, többnyire egyetemet végzetek és domináns, sokszor maskulin személyiségjegyekkel rendelkeznek, az ügy elszánt katonái. Olyanok, amilyenek Jókai *Szabadság a hó alatt* című regényében írja le a Narodnaja Volja női merénylőit.

Az iszlám, mint minden világvallás, az öngyilkosságot isten elleni bűnnek tekinti. A felélesztett síita mártírkultuszon kívül a szunnita iszlám hanbalita iskolájához kötődő szalafista szélsőségesek pragmatikus instrumentalizmusával fér csak össze. Utóbbi, paradox módon, hatékony fegyvernek bizonyult síita közösségek ellen, etnikai és vallási ellentétek szításával, felekezeti zavargások indukálásával.²

Az öngyilkos merényletek kivitelezőit és végrehajtóit kivétel nélkül motiválja valami, amitől jogosnak érzik tettüket. Az előbbieken szó volt az ideológiai mozgatórugókról, ennek kapcsán pedig a vallásról és a szeparatizmusról is. Motivációik mellett igen fontos az öngyilkos merénylők személyiségjegyeinek és társadalmi háttérének feltárása. Igen lényegesnek tartjuk rávilágítani arra, hogy az ideológián és a politikai célokon túl milyen szociológiai és személyiségbeli összetevők játszanak szerepet az öngyilkos támadások végrehajtásánál.

1. A nők által elkövetett öngyilkos merényletek háttere

A nőket gyakran sztereotipizálják gyengébb nemnek. Ez fizikai adottságaikra igaz lehet, ám eltökéltségük gyakran mélyebb. Az öngyilkos merénylőnők történelmi előzményeinél és szekuláris nacionalista nemzedékénél a motiváció lényegében megegyezik a férfiakéval, de a személyiség még eltökéltebb, az ideológiai indítékok még erősebbek. Sok nő kitartásban, szellemi mozgatórugóit tekintve, lelkiekben sokkal

szilárdabb és eltökéltebb, mint férfitársai. Ám az öngyilkos merénylők személyiségét és tetteinek mozgatórugóit vizsgálva le kell szögezni, hogy a női öngyilkos merénylők cselekedetei mögött férfi társaiktól némiképp eltérő okok is meghúzódnak. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy általában véve a női öngyilkos merénylő kevésbé lenne vallásos, esetleg nacionalista érzelmű, vagy éppen kevésbé lenne befolyásolható. A különbség a férfi és női merénylő között elsősorban az, hogy motíváltságukat tekintve a nőknél a szekuláris nacionalista, vagy a vallásos ideológia mellett olyan mozgatórugók is szerepet játszanak, amik a férfiaknál nem érhetők tetten.

A terrorizmus eszköztára az 1975 és 1990 között zajló libanoni polgárháború során megjelenő öngyilkos robbantással új elemmel bővült. A polgárháború alatt végrehajtott merényletek szinte száz százalékát férfiak követték el. Az öngyilkos akciók egy kis része azonban női merénylők nevéhez fűződik. A Szíriai Szociál-Nacionalista Párt (SSNP) elnevezésű szervezethez tartozó és az izraeli megszállás ellen küzdő 16 éves Khjadali Szana 1985. április 9-én felrobbantotta magát, megölve két izraeli katonát. (Beyler 2003) Tette új fejezetet nyitott nemcsak a terrorizmus, hanem az öngyilkos merényletek történetében is, ugyanis ő volt az első női terrorista, aki öngyilkos merényletet hajtott végre.

A libanoni polgárháború során még több alkalommal történtek nők által elkövetett öngyilkos robbantások, de az 1990 utáni öngyilkos akciókat kizárólag férfiak hajtották végre. Ugyanakkor az öngyilkos terrorizmus elterjedésének köszönhetően az 1990-es évek merényleteinél már számos esetben nők voltak az elkövetők, akik a Tamil Tigrisek, illetve a Kurd Munkáspárt kötelékében hajtották végre akciójukat. Ebben az évtizedben a női öngyilkos merénylők alkalmazása kizárólag erre a két terrorszervezetre volt jellemző. A 2000-es évek elejét követően azonban nemcsak maguknak az öngyilkos merényleteknek a száma ugrott meg, hanem a női elkövetőké is.

Az alábbiakban azokra a tulajdonságokra próbálunk rámutatni, amelyek kizárólag a női öngyilkos merénylőket jellemzik, alapul véve a palesztin, a csecsen, a tamil és a kurd elkövetőket, valamint az iraki területen végrehajtott öngyilkos akciók női merénylőit, kitekintést nyújtva Afganisztánra és Pakisztánra is. Ezekben már a magas szintű ideológiai motíváltság mellett megjelenik az elvesztett társért, családtagért való bosszú, a kilátástalanság vagy társadalomból való kitaszítoottság motívuma is. A női merénylő mindig tudatos és aktív. A vallási szélsőségesek térnyerésével egyre inkább felhasznált analfabéta, passzív, fogyatékos, sokszor debil elkövetői profil a közelmúltig csak a férfi és gyermek merénylőkre volt jellemző. Az utóbbi női típus Pakisztánban jelent meg az elmúlt években. Mindezek alapján megállapítható, miszerint a nők esetében kétséges az a sztereotípiá, miszerint a gyengék bosszújáról lenne szó.

1.1. Palesztin megszállt területek

Bár a palesztin iszlamista szervezetek a kilencvenes évek közepétől kezdve számos öngyilkos merényletet hajtottak végre, elkövetőik kivétel nélkül férfiak voltak. Az első palesztin származású női öngyilkos merénylet, Vafa Idrisz az Al-Aqsza Mártírjainak Brigádja tagjaként 2002-ben robbantotta fel hátizsákjába rejtett bombáját Jeruzsálemben. Tetteének egyedisége mérföldkő volt nemcsak az öngyilkos merényletek, hanem a palesztin ellenállás történetében is. Az arab nyelvű sajtó nagy része, valamint a terroristák példaképet csináltak belőle azzal, hogy tettét dicsőítették, és bár burkoltan, de példáját követendőnek tartották. Ez utóbbit alátámasztják a temetésén elhangzott, a feminista vonást sem nélkülöző, dicshimnuszoként is felfogható beszédek is. A szónokok egyike szerint Vafa Idrisz tette azért bírt nagy jelentőséggel, mert „bebizonyította mindenkinek, hogy a férfiak és a nők egymással vállvetve harcolnak az agresszió ellen a szabadságért”. A Fatah Forradalmi Tanácsának egy női tagja beszédében még tovább is ment, kijelentve, hogy „Vafa mártírsága helyreállította a palesztin nő nemzetben betöltött szerepének a becsületét”. (Tzoreff 2006, 22)

A 28 éves nő tette az őt övező tiszteletnek és megbecsülésnek köszönhetően számos követőre talált, akiknek nagy része a közép- osztályból származó, közép- vagy felsőfokú végzettséggel rendelkező huszonéves hajadon volt, akárcsak a Fatah 1960-as-, 70-es- és 80-as évekbeli női merényletői, Leila Khaled és társai. (Béres 2007, 21) Kezdetben csak a szekuláris nacionalista Al-Aqsza Mártírjainak Brigádja alkalmazott női öngyilkos merényletőket, de a Vafa Idrisz halálát követő két évben a Palesztin Iszlám Dzsihad és a Hamasz is magára vállalt olyan öngyilkos merényleteket, amiket nők hajtottak végre. (Suicide and Other Bombing Attacks... 1993) A Hamasz alapítója, Ahmed Jászín sejk kezdetben nem támogatta a női merényletők alkalmazását, véleményét azonban 2004-ben megváltoztatta. Döntését taktikai szempontok indokolták, ugyanis a merénylet elkövetése során „a férfiaknak túl sok akadályt kell leküzdeni” (Zedalis 2004, 7), vagyis a nők nagyobb mozgásterrel rendelkeznek és kevésbé gyanúsak. A nők által elkövetett öngyilkos merényletek legitimizálása során az iszlamisták, hasonlóan a szekuláris nacionalistákhoz, az egyenlőség szerepét hangsúlyozták. Ebben a tekintetben a különbség a két szervezet között mindössze abban jelentkezett, hogy az iszlám radikálisok „feminizmusukat” vallási köntösbe bujtatták, azt hangsúlyozván, hogy a nőknek megengedett a dzsihadban való aktív részvétel. (Tzoreff 2006, 22) A nőknek a dzsihad nevében elkövetett terrorakciókban történő részvételét egyébként már a szaúd-arábiai Iszlám Legfelsőbb Tanács által 2001-ben kiadott fatva is ösztönözte, és 2004 májusában – négy hónappal a Hamasz első női öngyilkos merénylete után – az egyiptomi vallástudós, Juszuf Al-Kardávi is legitimizálta a terrorszervezetben történő női részvételt. Mi több, az

Alufában női merénylő által végrehajtott öngyilkos merénylet kapcsán egy fatvát bocsátott ki, amelyben többek között kijelenti, hogy a dzsihád érdekében nők is elkövethetnek öngyilkos merényletet anélkül, hogy kikérnék férjük engedélyét. (Jessica 2006, 5)

A palesztin női öngyilkos merénylők ugyanakkor nem elsősorban valási indíttatásból követték el cselekedetüket, hanem a nacionalizmussal, a megszálló hatalom elleni gyűlölettel és egyéni sérelmekkel ötvözőtt kitörési vágyból. Ez a kitörési vágy a konzervatív palesztin társadalom nőkre szabott szerepéből fakad és részben a férfiakkal való egyenlőséget, megbecsülést célozza. Ennek értelmében azok a palesztin nők, akik öngyilkos merényleteket hajtottak végre úgy gondolták, hogy „mártírakciójukban” megtalálják azt a lehetőséget, amelynek segítségével nemcsak egyszerűen a férfiakkal, hanem a férfi öngyilkos merénylőkkel is azonos megbecsülést vívhatnak ki maguknak. A kitörési vágy azonban nemcsak a férfiakkal való egyenlőségi törekvést jelenti, hanem valaminek a „helyrehozását” is, amit a palesztin társadalom hibának vagy egyenesen bűnnek tekint. Számos női merénylő ugyanis olyan „tulajdonságokkal” rendelkezett, amelyek elfogadhatatlanok voltak a konzervatív társadalom számára. Példaként lehetne felhozni a meddő Vafa Idriszt, az Ahmed gúnynévvel illetett, férfias külsővel és leszbikus irányultsággal rendelkező Fáiza Amal Dzsuma'at, az elvált és egy baleset során súlyos égési sérüléseket szenvedett Vafa Szamír Ibrahim Al-Baszt, a Hamasz első női öngyilkos merénylőjét, Rima Riazit, akit azzal vádoltak, hogy egy Hamasz tisztségviselővel folytatott házasságtörő, „bűnös viszonyt” (Eleftheriadou 2008, 10), valamint Iman Aisát, a kétgyermekes, Nabluszban élő anyát, akit 2001-ben vettek őrizetbe, miközben egy buszon akart bombát elhelyezni. Iman Aisa az öngyilkos merénylettel tisztára akarta mosni a férje nevét, akit azzal gyanúsítottak, hogy együttműködött az izraeliekkel. (El-Issawi 2007) Mindezekből az a következtetés vonható le, hogy a palesztin női öngyilkos merénylőknél tettük elkövetésében az izraeli megszállás elleni harc és a vallás mellett fontos szerepe volt az emancipációra és a megfélemlésre való törekvésnek is. (Katona – Répási 2009, 45)

1.2. Csecsenföld

A csecsen öngyilkos merénylők esetében az elsődleges mozgatórugó az orosz biztonsági erők okozta trauma megbosszulása, ami gyakran párosul szélsőséges iszlámértelmezéssel. Nem az önfeláldozás érzése hajtja a csecsen öngyilkos merénylőket, mert a radikális iszlám ideológiája mindössze egy eszköz, amelynek segítségével az illető spirituálisan és mentálisan fel tudja magát készíteni a feladat elvégzésére. (Kurz – Bartles 2007, 534) Ezt többek között az a tény is alátámasztja, hogy a női elkövetők jelentős többsége csak a trauma után csatlakozott a vahabita ideológiát valló csoportokhoz. (Speckhardt – Akhmedova 2006, 67)

A csecsen öngyilkos merényletek jó részét nők követték el, melynek a legfőbb oka, hogy a megerőszkölásokat, a fizikai és lelki kínzásokat sem nélkülözö orosz „terrorellenes” akciók során ök szenvedtek a legjobban. Ezenfelül jörészt a középosztályhoz tartozó, legalább középiskolai végzettséggel rendelkező (Speckhardt – Akhmedova 2006, 66), „fekete özvegyeknek” is nevezett csecsen női merénylök motivációjában is fontos szerepet játszik a tradicionális társadalom szabályainak való megfelelési kényszer, ami abban nyilvánul meg, hogy a megerőszkölt, vagy szexuálisan molesztált nők a „becsületükön esett csorbát” az öngyilkos merénylettel akarják helyrehozni. (Knight – Narozhna 2004)

Kisebb mértékben ugyan, de az elkövetők között jelen vannak azok a befolyásolható, gyenge akaratú, esetleg alacsony szellemi képességekkel rendelkező nők is, akik kényszer hatása alatt hajtották végre a merényletet. Ezeknek a lányoknak nagy részét a saját családjuk adta el a terroristáknak elsősorban anyagi ellenszolgáltatás fejében, vagy a terrorizmus iránt elkötelezett szülök és rokonok nyomást gyakoroltak a fiatal lányokra, hogy áldozzák fel magukat az „ügyért” és a családjukért. Ök pedig engedelmeskedtek, vagy azért, mert azt hitték, hogy tettükkel a függetlenségi harcot és családjukat szolgálják, vagy azért, mert bár nem akartak meghalni, de a hagyományos rájuk osztott szerep miatt semmi beleszólásuk nem volt saját sorsukat illetően. (Kecskés 2009, 29) Előfordultak olyan esetek is, amikor a lányokat nem megvették, hanem elrabolták, és lelki vagy fizikai terror alatt tartva kényszerítették őket a merényletek végrehajtására. (Béres 2007, 18)

Mind a bosszúvágó hajtotta nőket, mind a kényszer hatása alatt álló lányokat a kiképzők elszakítják környezetüktől, így sokkal könnyebben fel lehet őket készíteni a feladatra. Sok esetben drogokat adnak nekik, vagy megerőszkölják őket annak érdekében, hogy számukra ne legyen visszaút a társadalomba. A kiképzők tudatosan égetik fel a lányoknál azt a hidat, ami a korábbi, „normális” életükbe visszavezet, előbbi esetben azért, mert kábítószerfüggök lesznek, utóbbiban pedig azért, mert szinte teljesen ellehetetlenítik a házassági esélyeiket. A terroristák olyan helyzetet teremtenek, hogy az „alanyok” számára a „kiképzés” után ne legyen más út, csak az öngyilkos akció végrehajtása, bár meg kell jegyezni, hogy ezek közül nem is mindegyik volt a szó szoros értelmében vett öngyilkos merénylet, ugyanis számos alkalommal a felkelök távirányítással hozták működésbe a lányok testére erősített robbanószerkezetet. (Kecskés 2009, 30)

1.3. A Tamil Tigrisek (LTTE)

A Tigrisek által 1987 és 2009 májusa között végrehajtott öngyilkos merényletek száma több mint kétszázra tehető, ebből adódóan az öngyilkos robbantások nem kivételes esetekhez voltak köthetőek, hanem elfoga-

dottá, sőt egyfajta normává váltak. Az öngyilkos merényletek a LTTE-n belül egyszerű eszközként funkcionáltak, ugyanis a „fekete tigrisnek” nevezett merénylő ennek segítségével mutatta ki elkötelezettségét az ügy, a vezető és a szervezet felé. Másrészt azonban, az öngyilkos merényletek normajellegét figyelembe véve, a Tigrisek alkotta közösségen belül létezett egyfajta csoportnyomás is (Gunawardena 2006, 82), ami arra készítette a terroristákat, hogy közülük minél többen jelentkezzenek öngyilkos merénylőnek.

Bár a többi öngyilkos merényletet alkalmazó csoporthoz hasonlóan a Tamil Tigrisek öngyilkos robbantásait is jórészt férfiak követték el, a szervezet fennállása során számos alkalommal használt fel nőket akcióik végrehajtásához, különösen akkor, amikor a célpont nehezen megközelíthető, szigorúan őrzött személy volt (politikai vagy katonai vezető). (Béres 2007, 23) A női öngyilkos merénylők nem voltak házasságok és nem voltak gyerekeik. A férfi merénylőknél is ritkaságszámba ment a házasság.

Az LTTE azt közvetítette a nők felé, hogy egyenértékűnek tekinti őket a férfi öngyilkos merénylőkkel oly módon, hogy a női terroristák is ugyanazt a kemény fizikai és szellemi kiképzést kapták, ugyanolyan egyenruhát hordtak, mint a férfiak, valamint ugyanolyan megbecsülésben részesítették a sikeres női merénylőket, mint a férfiakat. Az igazság azonban az volt, hogy a nők taktikai szempontból jelentettek nagyon sokat a Tigriseknek. Hasonlóan a többi terrorszervezethez, az LTTE azt az öngyilkos merénylőt látta a női elkövetőben, aki a férfiakhoz képest könnyebben meg tudja közelíteni a célszemélyt. (Gunawardena 2006, 86)

A Tigrisek mindezek mellett nagy figyelmet fordítottak a támogatottság fenntartására is. Azt a hamis információt terjesztették, hogy az öngyilkos merényleteket olyan nők hajtották végre, akiket a Sri Lanka-i hadsereg megerőszakolt. Arjuna Gunawardena (2006, 85) szerint azonban a hadsereg katonái ugyan követtek el nemi erőszakot, de ezek csak szórványos esetek voltak, és a bűnösöket bíróság elé állították, továbbá a megerőszakolt nők nemhogy nem lettek „fekete tigrisek”, de még csak az LTTE-hez sem csatlakoztak.

1.4. Kurd Munkáspárt (PKK)

A Kurd Munkáspárt öngyilkos merénylőinek indítéka – a palesztinokhoz hasonlóan – elsősorban az „önmegvalósításra” való törekvésben keresendő. Clara Beyler úgy véli, hogy a férficentrikus törökországi kurd társadalomban a PKK volt az egyetlen olyan struktúra, amely „választást” adott a nőknek: vagy a tradicionális feleség és anya szerep mellett, vagy a terrorizmus mellett dönthetnek. A terrorszervezet „lehetőséget biztosított” a nőknek, hogy „felnőjenek” a férfi fegyveresekhez. A szervezeten belül többé nem voltak a férfiak alárendeltjei, sőt terrorcselekményeket, öngyilkos robbantásos akciókat irányíthattak. A kurd terrorcsoport olyan

tartást és megbecsülést adott női tagjainak, amelynek elnyerésére a PKK-n kívüli kurd társadalomban nem lett volna lehetőség. A Tamil Tigrisekkel analóg módon a Kurd Munkáspárt is ugyanolyan kemény és alapos kiképzésben részesítette a női tagokat, mint a férfiakat, és ezzel párhuzamosan azt a családot is helyettesítette, ahova a nők már többé nem tudtak, vagy nem akartak visszatérni. (Beyler 2002, 6)

1.5. Irak

A nők által Irakban elkövetett öngyilkos merényletek mozgatórugóiról nem lehet sokat tudni. Egyes jelentések szerint a női merénylők hitvesüket vagy valamelyik férfi családtagjukat akarták megbosszulni, aki meghalt az elhúzódó fegyveres konfliktus során. Más feltételezések szerint az elkövetők között vannak olyanok is, akik nem tudták, hogy pokolgépet visznek magukkal a csomagjukban, amit később távirányítással felrobbantottak. A női merénylők férfi társaikhoz hasonlóan huszonévesek és iskolázottak voltak. (Kingsbury 2008) Különlegességként megemlíthető, hogy Irakban nemcsak arab nemzetiségű öngyilkos merénylők robbantottak.³ 2005. november 9-én a belga származású Mireille (Muriel) Degauque amerikai katonák ellen követett el sikertelen merényletet. Tettét feltehetően az őt ért feldolgozatlan gyermekkori trauma,⁴ valamint a férje által megismertett iszlamista ideológia együttes hatására hajtotta végre. (Browne 2005)

Az iraki területen végrehajtott merényletek hátterébe betekintést nyújt a 2009 januárjában letartóztatott, magát a „hívők anyjának” nevező Szamira Dzsászim vallomása. A középkorú nő az Anszar Ul-Szunna lázadó csoport női öngyilkos merénylő toborzója volt. Kiválasztotta azokat a nőket, akiket később elfogtak és megerősszakoltak a milicisták. Ő aztán meggyőzte az áldozatokat, hogy ha helyre akarják hozni a „becsületükön esett foltot”, kövessenek el öngyilkos merényletet. Dzsászim ezenfelül nemcsak beszerezte a robbanóanyagot, hanem el is vezette a merénylőket a célponthoz. A hatóságok úgy vélik, többek között Dzsászim is felelős azért, hogy 2008-ban jelentősen megnőtt a női öngyilkos merénylők száma Irakban (Iraq's... 2009), ugyanakkor a „hívők anyjának” elfogásával a női merénylők által végrehajtott akciók nem szüntek meg teljesen. 2009 januárja óta több merényletet is nők követtek el, a legutóbbit 2010. július 4-én Ramadiban, Anbar tartományban. (Al-Badrani – Christie 2010)

Dzsáílil Al-Dzsiburi ezredes szerint Irakban a bosszú, a szegénység, valamint a feltétlen engedelmségre való kényszerítés miatt kerülhetnek a nők a lázadó csoportok karmai közé és válhatnak öngyilkos merénylővé. Az iráni határnál fekvő Diyala tartományban különösen magas a női merénylők aránya: a 2003 óta végrehajtott 60 öngyilkos támadásból 23-at nők követtek el. Rania al-Anbaki egyike azoknak, akiknek nem sikerült teljesíteni küldetésüket, története sokban hasonlít a Jiburi ezredes által elmondottakhoz. Rania a tartományi központban, Baqubában készült

elkövetni az öngyilkos akciót, amikor letartóztatták. Kihallgatása során fény derült arra, hogyan lett belőle majdnem öngyilkos merénylő. A lány férfi rokonait – apját és bátyját – megölték a fegyveres harcok során, majd kényszerházasság keretében hozzáment szélsőségesen vallásos unokatestvéréhez. A házasság ideje alatt a férfi részéről állandó volt a verbális és fizikai erőszak, a gyermektelen Raniának pedig az emberektől elszigetelten kellett élnie. Rania őrizetbe vételének napján férje bemutatta őt egyik női rokonának. A negyvenes éveiben járó, Um Fatimaként bemutatkozó nő váltott vele néhány szót, a beszélgetés során pedig kábítószerrel tartalmazó gyümölcslével itatták meg. A megszedült lányra ráadták a robbanószerrel megrakott mellényt, miközben férje a dzsihád jelentőségéről kezdett el neki beszélni. Ezek után Um Fatima és Rania elindultak a baqubai piac felé, ahol nagy valószínűséggel végre kellett volna hajtani a merényletet, de kiszáratva elvesztették egymást a tömegben. Az öntudatlanul bolyongó lányról végül a hatóságok szedték le a mellényt. (Mohammed 2010) Rania al-Anbaki sok női társához hasonlóan hosszú ideig lelki és fizikai terror alatt élt, vakon és hűen szolgálva radikálisan vallásos férjét. A gyermektelen lányt feltételezhetően a Szamira Dzsászim módszerét alkalmazó Um Fatima tanácsára drogozták be és küldték volna a halálba.

1.6. Pakisztán és Afganisztán

Pakisztánban eddig mindössze három alkalommal, 2007. december 4-én (Female Suicide... 2007), 2009. október 16-án (Suicide Car Bomb... 2009) és 2010. december 25-én (42 killed... 2010) hajtottak végre nők öngyilkos merényletet (az első kettőt Peshawarban, a harmadikat Bajaur törzsi ügynökség központjában, Kharban), Afganisztánban pedig 2010. június 21-én Kunar tartományban Bibi Alima követte el az első női öngyilkos akciót. A 2010. július 20-i kabuli nemzetközi konferenciát megzavarni készülő öngyilkos merénylők között több nő is volt, ami annak tudható be, hogy a nők könnyebben átjuthatnak a biztonsági kordonokon. A pakisztáni női merénylők, akik feltehetően inkább analfabéták és szellemi fogyatékosok voltak, mintsem fanatikusok, szervezése is Szamira Dzsászim módszeréhez hasonlatosan történt. Bibi Alimát pedig két évvel ezelőtt szervezték be a tálibok, miután egy razzia során az afgán és a velük szövetséges külföldi katonák megölték két rokonát. (Abi-Habib – Zahori 2010) Nem sokkal a decemberi khari robbantás után a pakisztáni és az afganisztáni női merényletek új megvilágításba kerültek egy 12 éves kislány, Meena Gul vallomása alapján. A kislány szerint a két ország határvidékén már jó ideje női öngyilkos sejtek felállítása folyik női kiképzők irányításával, a betanított lányokat pedig a pakisztáni törzsi ügynökségek területén, vagy a határ túloldalán, Afganisztánban próbálják meg felhasználni a lázadók. Meena Gult is halálba akarták küldeni a fel-

kelők, de ő még időben megszökött. A kislány vallomását támasztja alá, hogy a Bajaur Ügynökség a pakisztáni tálibok helyi parancsnokának, Qari Zia Rahmannak a felügyelete alá tartozik, aki nemcsak az ügynökség területén, hanem az afganisztáni Kunar és Nurisztán tartományokban is szervez akciókat. (Roggio 2010) Mindezekből azt a következtetést lehet levonni, hogy feltehetően nemcsak a karácsonyi bajauri, hanem már a júliusi kunari merénylet mögött is ez a női különítmény állt.

Az öngyilkos merénylők mögött minden esetben jól konspiráló szervezetek működnek, melyek általában az alábbi eszközöket alkalmazzák: emberi testre szerelt robbanóanyag, gépjárműben elhelyezett robbanóanyag, amit a merénylővel együtt robbantanak fel, de előfordul biciklire, motorkerékpárra, hajóra, légi járműre (sárkányrepülőre, vitorlázórepülőre), számarra, búvárra szerelt robbanóanyag használata is, a robbanóanyag mellé a hatás növelésére üvegdarabokat, szögeket, csavarokat és egyéb fémtárgyakat helyeznek. A leggyakoribb az emberi testre szerelt és a gépjárműben elhelyezett robbanóanyag, de az öngyilkos merényletek típusai országonként változhatnak. Izraelben kedvelt módszer az autóbuszban történő robbantás, mert a zárt tér növeli a robbanás hatását, és az üzemanyagtartály esetleges felrobbanása további károkat okozhat. (Kis-Benedek 2004, 81) Irakban, Afganisztánban és Pakisztánban az öngyilkos merényletek döntő többségét úgy hajtják végre, hogy az autóban ülő merénylő működésbe hozza a robbanószerkezetet, vagy pedig az illető odasétál a célponthoz, és felrobbantja magát. A legtöbb női merénylő ez utóbbi megoldást alkalmazta, a pokolgépet bő ruhájuk – vagy mint az első női afgán merénylő esetében, a burka – alá rejtették, terhesnek álcázva magukat. Emellett Csecsenföldön előfordult olyan is, hogy női autóvezető robbantotta fel magát, Pakisztánban pedig a 2009. október 16-i peshawari rendőrörs elleni támadást egy női taggal is rendelkező, három fős „öngyilkos osztag” hajtotta végre.

A célpontok kiválasztásánál, legyen szó a fegyveresen védett „kemény” (magas rangú civil vagy katonai tisztviselő, illetve katonai objektum, kormányépület) vagy a nem őrzött „puha” (játsszótér, színház, étterem, kávézó, mozi, piac, kórház, buszmegálló, metró, fesztivál stb.) célpontról, fontos szerepet játszik a nyilvánosság és a frekvenciát. Minél erősebben őrzött személyt, épületet, vagy minél forgalmasabb helyet robbantanak fel a merénylők, annál nagyobb a hírértéke a nyomtatott és az elektronikus médiában.

***

Hasonlóan a férfi öngyilkos merénylőkhöz, a női öngyilkos merénylőkre vonatkozóan sem lehet egy mindenkire ráillő profilt létrehozni, eltekintve attól a hasonlóságtól, hogy a legtöbb női elkövető 17 és 27 év közötti, legalább középiskolai végzettséggel rendelkező középosztálybeli volt, kivéve Afganisztánt és Pakisztánt, ahol a női merénylők (az öngyilkos

kommandóست kivéve) analfabéták és szellemileg visszamaradtok. Általánosságban azonban elmondható, hogy a különböző országok női merénylői között több azonos tulajdonságot és kevesebb különbséget lehet találni, mint férfitársaik esetében.

Mivel az összes női öngyilkos merénylő olyan országból származik, ahol a patriarchális társadalom kijelöli és szigorúan meghatározza a nők szerepét, ezért az öngyilkos merénylet a nőknél nemcsak a megszálló hatalom katonái elleni küzdelem egyik formája, hanem egyfajta lehetőség is arra, hogy elmeneküljenek, kitörjenek a számukra előre meghatározott keretekből, amelyek közé egész életükre be vannak szorítva. Bár ez a megállapítás leginkább a palesztin és a kurd női merénylőkre igaz, bizonyos esetekben a csecsenek és az Al-Kaida által felhasznált nőkre is ráillik. Az oroszok vagy az Al-Kaida fegyveresei által megerőszkolt csecsen, illetve arab nő élete végéig hordozni fogja azt a „becstelenséget”, amiről valójában nem is tehet. A fegyveres konfliktus okozta abnormális viszonyok között a „szégyen” lemosására egyetlen út, az öngyilkos merénylet kínálkozik, ugyanakkor tette az „ügyet” szolgálja. (Katona – Répási 2009, 45)

A konzervatív társadalmi elvárások közepette könnyen rá lehet sütni bárkire a „szégyen” bélyegét, és ez alól a palesztin nők sem kivételek. Sok palesztin öngyilkos női merénylő életvitele, magánélete, családi állapota nem felelt meg a társadalmi elvárásoknak, legyen szó házasságtörésről, homoszexualitásról, meddőségről vagy akár izraeli kollaboráció gyanújába keveredett férjről. Vafa Idrisz tette azért volt rendkívül veszélyes, mert példaképet csináltak belőle. Azonban míg a média és a terrorista csoportok a hős ellenállót látták Idriszben, addig a palesztin nők az emancipáció és a kitörés megvalósulásának a példáját. A palesztin nők azt tapasztalták, hogy Idrisz és a többi női merénylő olyan társadalmi megbecsülésnek örvendenek, amit ők életükben soha nem fognak megkapni, ez pedig a későbbiekben vonzóvá teheti számukra a „mártíromságot”. (Katona – Répási 2009, 45)

A következő hasonlóságot pedig valahol ennél a pontnál lehetne megragadni. Bár az öngyilkos merénylet sok nő számára jelenthet perspektívát korábbi életéhez képest, a számok mégsem azt mutatják, hogy a terroriszervezetek tömegével alkalmaznának nőket az ilyen típusú akcióknál. A kurd öngyilkos merényletek döntő többségét nők követték el (Davis 2006, 4), és a tamil szeparatisták között is nagyszámú női merénylő hajtott végre öngyilkos akciót (Gunawardena 2006, 83), a terrorista szervezetek azonban elsősorban a férfiakra számítanak. Ennek valószínűleg az lehetett az oka, hogy a női öngyilkos merénylők megítélése az érintett társadalmakon belül a mai napig vitatott. Mind a tamil, mind a csecsen, mind a kurd, de még a palesztin társadalom is ellentmondásosan viszonyul a jelenséghez, annak ellenére, hogy az arab sajtó jó része és a terroristák hőst faragtak belőlük, és annak ellenére, hogy bizonyos vallási vezetők legitimálták a dzsihádban, illetve a „mártírakciókban” való női részvételt.

A női „mártírokat” propagandacélokra is fel lehet használni annak érdekében, hogy a későbbiekben minél több férfi jelentkezzen a szervezetbe, és nem utolsósorban egy női merénylő nagyobb hangsúlyt kap a sajtóban, nagyobb médianyilvánosságot jelent. (Béres 2007, 25) Nincs szó semmiféle egyenjogúság megadásáról sem a Kurd Munkáspárt, sem a Tamil Tigrisek esetében, annak ellenére, hogy a PKK és az LTTE a női terroristákat ugyanolyan kiképzésben és megbecsülésben részesítette, mint a férfiakat. Mint minden öngyilkos merénylő, a női „mártírok” is csak eszközök voltak a különböző terrorcsoportok számára céljaik elérésében. (Katona – Répási 2009, 46)

A fentiekben szó volt arról, hogy a különböző nemzetiségű női öngyilkos merénylők között nem jelentős a különbség. Ez az eltérés leginkább a csecsenek, illetve a tamilok és a kurdok esetében figyelhető meg.

Vélhetően a csecsen női merénylők motivációjában a csecsen tradíciókhoz szervesen hozzátartozó bosszúállás minden egyéb mozgatórugót háttérbe szorít, legyen szó emancipációról, mély vallásosságról, vagy akár nacionalizmusról. Általánosságban elmondható ugyan, hogy minden női merénylőt ért korábban valamilyen vélt vagy valós sérelem az ellenség részéről, ugyanakkor valószínűsíthető, hogy a csecsenek esetében a sérelem megtorlása minden mást elhomályosít. (Katona – Répási 2009, 46)

A tamil és a kurd női merénylőknél az elsődleges motivációt más országbeli sorstársaiktól eltérően nem az emancipáció, hanem a nemzeti felszabadító harc, a független tamil, illetve kurd állam létrehozásának célja jelentette. Bár látszólagosan, de az LTTE-n és a PKK-n belül megvalósult az egyenjogúság, ebből adódóan a Tigrisek és a kurd felkelők kötelékébe tartozó női merénylők nem érezték késztetést arra, hogy az amúgy konzervatív tamil és kurd társadalom ellenében küzdjenek ezért az eszményért. (Katona – Répási 2009, 46)

***

Összegzésül: sem a szekuláris nacionalisták, sem az iszlámisták esetében nem igazak azok a sztereotípiák, miszerint a nők által elkövetett öngyilkos merényletek a gyengék bosszújának tekinthetők. A szekuláris nacionalisták esetében a női merénylő erősebb és eltökéltebb férfi társainál, míg az iszlámisták kezében csupán a célponthoz és a kitűzött célhoz (pl. figyelem felhívás) való könnyebb hozzáférés eszköze. A gyengék bosszúja sztereotípiának leginkább a csecsen fekete özvegyek felelnek meg, ám velük kapcsolatosan is el kell oszlatni számos tévhitet. Akik maguk választják a bosszúnak e sajátos útját, korántsem gyengék, akik pedig gyengék, azokat eszközül használják fel.

Társadalmuk sajátosságaiból adódóan a női merénylők sebezhetőbbek ugyan, mint a férfiak, azonban a legtöbb esetben – mint a fentiekben láttuk – korántsem gyengébbek. Ezzel szemben a férfi öngyilkos merénylők személyiségjegyeiben sokkal több gyenge és bizonytalan vonás található.

Az öngyilkos támadásokat elkövető terrorista szervezetek vonzaskörébe került gyerekek minden bizonnyal még felnőtt korú sorstársaiknál is nagyobb veszélyben vannak, mert fejlődésben lévő személyiségük még rendkívül sérülékeny, nincs kialakult identitásuk, sokkal befolyásolhatóbbak, mint egy huszonéves, sokkal jobban függenek érzelmileg kiképzőiktől, illetve magától a terrorista szervezettől. Sztereotipizálva, ők valóban gyengének tekinthetők.

Vamik D. Volkan a Virginiai Egyetem pszichiátora az öngyilkos merényletessel foglalkozó tanulmányában felvázolja, hogy a közel-keleti terrorista szervezetek milyen módszerekkel érik el, hogy egy gyerekből öngyilkos merénylő váljon. Első lépésként a toborzók olyan instabil személyiséggel rendelkező, általában traumát átélt, frusztrált fiatalokat keresnek, akik valamilyen kívülről jövő segítséggel próbálják megszilárdítani belső világukat. Ezt követően a kiképzők a gyermekek sérült individuális személyiségjegyeit tovább rombolják, és szinte teljesen kiiktatják. Ezt később nacionalista és/vagy vallási ideológiára épülő csoportkohézióval helyettesítik. Bizonyos idő után a csoportkohézió, illetve az az ideológia, ami összekovácsolja a csoportot, válik dominánssá, teljesen átvéve a hatalmat a gyermek személyisége felett, és ettől kezdve csak olyan dolgok fogják a fiatal boldoggá tenni, vagy meghozni az önbecsülését, amik a csoport érdekeit szolgálják. Így a fiatal teljes mértékben irányítottá válik, és érzelmi szempontból a terrorszervezet vezetőitől, kiképzőitől kezd függeni. Ebből adódóan, ha sikeres volt az átnevelés, akkor a gyermeknek semmit sem fog jelenteni az, hogy meg kell majd ölnie egyrészt saját magát, másrészt más embereket (az „ellenséget”), ugyanis mindent a csoport érdekében tesz. (Volkan é. n., 4) Bár a fentebb idézett jellemzést Volkan a palesztin terrorista szervezetekkel kapcsolatosan fogalmazta meg, a leírás lényegében igaz az összes olyan terrorcsoportra, amely kiskorú öngyilkos merénylőket is felhasznál célja elérésének érdekében. Mindössze annyit lehetne hozzátenni, hogy ellentétben a palesztin terrorista szervezetekkel, a tálibok és a Tamil Tigrisek számos alkalommal raboltak el gyermekeket az iskolákból és az árvaházakból, azért, hogy minél több öngyilkos merénylőt képezhessenek ki, akár erőszak alkalmazásával is. A tálibok és a tamil szélsőségesek nemcsak az önként jelentkező, a toborzó által meggyőzött gyermekeket „fogadták be”, hanem – amennyiben ez szükséges volt – készek voltak elrabolni, majd pedig kényszeríteni is a fiatal arra, hogy végrehajtsa az öngyilkos akciót.

A kitaszítottak „befogadása” nők esetén is fontos toborzási indíték és propagandafogás, ám hatványozottan igaz ez gyermekek esetén. Az árvák és táborlakó menekültek vagy hajléktalanok mellett gyakran értelmi vagy testi fogyatékos, elmebeteg vagy leprás gyermekek is befogadtatást nyernek, új közösségre tesznek szert az öngyilkos kiképzők „paradicsomi táborában” vagy „öngyilkos óvodáiban”.

A felkelők számára a gyerekek a fiatalságukból fakadó előnyök miatt fontosak: gyorsan tanulnak, könnyen átnevelhetőek, érzelmviláguk erősen behatárolt, nem kérnek fizetést, hűségesebbek parancsnokaikhoz, mint a felnőttek, valamint a társadalmi és családi gyökereit elvesztő (vagy azokkal eleve nem is rendelkező) fiatal nagyon gyorsan lehet a harcosok képére formálni. (Szijj 2010, 32)

Az alábbiakban egyrészt megvizsgáljuk, hogy a pakisztáni, tamil és palesztin kiskorúakból a terroristák hogyan faragnak öngyilkos merénylőt, másrészt, hogy milyen külső és belső tényezők játszanak közre abban, hogy a gyerekek elvállalják a küldetést.

1.1. Pakisztán

Pakisztánban a nehéz életkörülmények miatt sok szülő nem engedheti meg magának, hogy világi oktatási intézménybe járassa a gyermekét, ezért a fiatalok madraszákba, Korán-iskolákba kerülnek, melyek közül azonban sok kapcsolatban áll a tálibokkal. Itt a gyerekek csak vallási oktatásban részesülnek, a tanítók pedig az iszlám szélsőséges, eltorzult formájával ismertetik meg a diákokat. A madraszákban éveken át olvastatják a gyermekekkel arabul a Koránt úgy, hogy a fiatalok nem is értik, hogy mit olvasnak, mert nem tudnak arabul. Emiatt az oktatók magyarázatképpen azt mondanak a Koránban foglaltakról, amit csak akarnak. (Volkan é. n., 8) A véget nem érő Korán-felolvasásokat a palesztinok lakta megszállt területeken az öngyilkos merényletre felkészítő iszlamista terroristák is alkalmazzák azzal az eltéréssel, hogy ők nagyon is megválogatják, mely részeket olvastatnak fel a fiatalokkal, hiszen a palesztin fiatalok beszélnek arabul, értik, amit a Koránban olvasnak, emiatt a kiképzőknek óvatosabbnak kell lenniük. (Katona – Répási 2009, 48)

A pakisztáni madraszákból sok 7 és 14 év közötti fiatal a tálibok által fenntartott kiképzőtáborokba kerül, amiket – utalva a gyerekek fiatal korára – „öngyilkos óvodáknak” is neveznek. Az öngyilkos merényletre történő tényleges felkészítés itt folyik, melynek során a gyerekek egyrészt a madraszákban már alkalmazott „agymosásban”, másrészt a merénylettel kapcsolatos „tudnivalók” elsajátításában részesülnek. Mian Aftab Ahmad, a Pakisztáni Pszichológiai Társaság elnöke szerint a gyerekek már frusztráltan kerülnek be a táborokba, úgy érezvén, hogy rengeteg igazságtalanság érte őket addigi életük során. A kiképzők pedig a frusztráltságot „a szegény sorsú muszlimokat elnyomó nyugati országok és helyi segítők” elleni gyűlöletté formálják át. (Sarwar 2009) Az „öngyilkos óvodák” fenntartói ügyelnek arra, hogy a gyerek minél kényelmesebben, vidámabban érezze magát. Mivel ezek a gyerekek életükben nem voltak normális játszótéren, ezért számukra élményszámba megy, amikor az üzemetetők a szobák falára mászókat, csúszdákat, virágokat festenek, elhivatva a gyerekekkel, hogy ez a Paradicsom, ahova majd küldetésük után kerülnek.

A felkészítési folyamat fontos és állandó elemei közé tartozik még a rendszeres Korán-olvasás és a videofelvételek megtekintése is. A kiképzők olyan videofelvételeket vetítenek a gyerekeknek, amelyek segítségével például megtanulhatják hogyan kell összeállítani és működtetni az öngyilkos merénylők által gyakran alkalmazott házi készítésű robbanószerkezeteket. Sok fiataalt lőni, illetve gránátot és rakétavetőt kezelni is megtanítanak (Roggio 2010), de csak a legelszántabbakat választják ki öngyilkos merénylőnek. Hírszerzési információk szerint eddig több, mint ötezer 10 és 17 év közötti gyereket képeztek ki a pakisztáni tálibok. Többeket Afganisztánba szállítanak át öngyilkos akciók végrehajtására, egy részük viszont Pakisztánban követi el a merényletet. (Sarwar 2009)

Minél fiatalabb a gyerek, annál manipulálhatóbb. Előfordultak olyan esetek is, hogy a kisgyerekeknek fogalmuk sem volt arról, hogy milyen küldetésre szánják őket a felkelők. Egyik ilyen alkalommal Afganisztánban a kisiúrra ráadták a robbanóanyaggal megrakott mellényt, és azt mondták neki, hogy ha odamegy az ISAF-katonákhoz, majd meghúzza mellényen lévő zsinórt (vagyis a detonátort), akkor a katonák puskáinak csövéből virágok fognak kilővenni. Azonban a gyerek megsejtett valamit, és szólt a katonáknak. Hasonló dolog történt Irakban is, amikor a kisiú odasétált az amerikai katonához, és megkérdezte, hogy mit kell tennie azzal a mellénnyel, amit a felkelők korábban ráadtak. Mindkét gyerekről időben lekerült a mellény, de nem minden eset végződött ilyen szerencsésen.

Az iszlamisták nemcsak a madraszákából, hanem menekülttáborokból, lepratelepepekről is visznek el gyerekeket, akik között vannak afganisztáni és pakisztáni állampolgárságúak is. A fegyvereseknek dolgozó gyerekek közül nem mindenki lesz öngyilkos merénylő, sokukat Afganisztánba küldenek koldulni az utcákra. Koldulás közben ugyanis a gyerekek felderítő tevékenységet tudnak folytatni öngyilkos akciókat végrehajtó szervezetek számára, melynek során egyrészt tesztelhetik a fegyveresen védett objektumok biztonsági rendszerét, másrészt kémkedhetnek egy adott célszemély után, vagy pedig kifigyelhetik, hogy hol tartózkodnak az öngyilkos merénylők kedvelt célpontjainak számító külföldiek. (Katona – Répási 2009, 48)

Bonyolult kérdés az, hogy a szülőknek mekkora a felelőssége abban, hogy gyerekeik végül a tálib fegyveresek kiképzőtáboraihoz kötnek ki. Sokuknak nincs más választásuk, mert a gyerekeiket mindenképpen taníttatni akarják, de erre nincsenek meg az anyagi kereteik. Így kerülnek a fiatalok az ingyenes, napi többszöri étkezést biztosító Korán-iskolákba, ahonnan később – sokszor a szülők tudta nélkül – átviszik őket az „öngyilkos óvodákba”. A szülők sok esetben együtműködnek az iszlamistákkal, mert félnak tőlük, és csak reménykedni tudnak, hogy egyszer még élve viszontlátják gyermeküket, de arra is akadt példa, hogy amikor a szülők rájöttek, miket tanítanak a madraszában, inkább kivették a fiút a Korán-iskolából, és elköltöztek egy másik, biztonságosabb településre. (Katona – Répási 2009, 48)

1.2. *Srí Lanka*

A Tamil Eelam Felszabadítási Szervezet az öngyilkos akciók végrehajtására kiszemelt gyerekek „összegyűjtése” során a tálibokhoz hasonló módszereket is alkalmaz. Az LTTE milicistái rendszeresen elmentek az árvaházakba és az iskolákba újoncokat szerezni (Crosette 2000), aminek során 8–11 éves kisfiúkat és kislányokat is elhurcoltak a megfélemlített tanárok és szülők tudtával, sőt, a szeparatisták a 2004-es cunami után felállított segélyközpontokból is raboltak el gyerekeket. (Sri Lankan Rebels... 2005)

A terroristák rabságából kiszabadított gyerekek elmondása szerint, aki megpróbált megszökni a Tigrisek által felállított táborokból, azokat megkínozták, és a többiek szeme láttára kivégezték. A gyerekek közül azonban nem mindenki a terroristák által gyakorolt erőszak hatására csatlakozott az LTTE-hez. Sokan a nyomor és az éhezés miatt léptek be a számukra túlélést jelentő terrorszervezetbe. Ezeknek a gyermekeknek egy része később magáévá tette a Tigrisek eszmerendszerét, de voltak olyanok is, akik inkább megszöktek, vagy feladták magukat a Srí Lanka-i kormánynak (Dugger 2000), mert hiányzott a családjuk, amitől a terroristák elszakították őket, vagy csak egyszerűen nem akartak meghalni.

1.3. *Palesztin megszállt területek*

Az öngyilkos merényleteket végrehajtó palesztin szervezetek a tálibokhoz képest szofisztikáltabb módszerekkel végzik a toborzást, ugyanis nincs szükségük arra, hogy elrabolják az öngyilkos „tréningen” később résztvevő gyerekeket szüleiktől. A terrorista csoportok toborzói gyakran elegyednek szóba iskolásokkal, az irányított beszélgetések során pedig kiszűrik azt, aki alkalmas lehet egy ilyen típusú támadás végrehajtására. A fiatalok, akik közül sokan be sem töltötték 18. életévüket, nem egy alkalommal önként jelentkeztek valamelyik iszlamista, vagy szekuláris nacionalista szervezetnél a merénylet végrehajtására. (Katona – Répási 2009, 49)

A megszállt területeken élő palesztinok körében nagy kultusza van az öngyilkos merényleteknek, ami a felnövekvő generációt sem hagyja érintetlenül; a fiatalok körében gyakori beszédtema az öngyilkos merényletek végrehajtása. (Barr 2002) A gyerekek már egészen kicsi koruktól fogva tapasztalják azt a tiszteletet és megbecsülést, ami a mártírokat övezi. Az izraeli megszállás ellen küzdő, hősnek kikiáltott öngyilkos merénylőkről – szabályos kultuszt kialakítva – poszterek, őket dicsőítő videofilmek és popszámok tömkelege jelenik meg. (Speckhardt 2005, 8) Az öngyilkos robbantásokat végrehajtó szervezetek a felnövekvő nemzedék számára példaképet csinálnak a merénylőkből, tudatosan arra kondicionálva a fiatalokat, hogy megtiszteltetésnek érezzék, ha egyszer rájuk kerül a

sor. A frusztrált palesztin társadalom minden rétegéből, különösen a menekülttáborok lakóiból pedig bőven akad utánpótlás. (Katona – Répási 2009, 50)

Akik végigcsinálják a kiképzést, nem beszélhetnek senkinek sem arról, hogy miben vesznek részt. Ez nem jelenti azt, hogy a kiképzők elszakítják a gyerekeket a családjuktól, de megtiltják nekik, hogy közöljék a szüleikkel, mire készülnek, továbbá a TV-nézés, a zenehallgatás és a szexuális kapcsolat létesítése is tilos. Volkan tanulmányában (é. n. 7) részletezi, hogy a kiképzés levezénylői milyennek festik le a fiatal fiúknak a szexuális élményt, a Paradicsomot és a hozzá vezető utat. Eszerint a fiatalok szexuális életet csak azután élhetnek, miután áthaladtak a felnőttkorba vezető „átjárón”, „folyosón”, ami tulajdonképpen önmaguk meggyilkolását szimbolizálja. Maga a halál pedig nem más, mint egy „esküvő”, ami után a halott terrorista a Paradicsomba kerül az őt váró szüzek közé.

A terrorista szervezetek biztosra akarnak menni, hogy senki sem fogja lebeszélni a fiatalokat szándékukról. Ezért tiltják meg nekik, hogy beszéljenek a szüleikkel a merényletről. Ez sokszor nem is jelent problémát a fiataloknak, ugyanis nem szabad elfelejteni, hogy kamaszokról van szó. Számukra egy titok hordozása, valaminek az elhallgatása erősíti a kamaszokra jellemző családtól való elszakadási törekvést, a szülőkhöz fűződő érzelmi kötődésnek a lazítását, vagy akár az elszakítását. (Katona – Répási 2009, 50, Volkan é. n. 7) szerint a fiatalok lelki életében ezt a kötődést később a terrorcsoporton belül „befutott karrier” érzése pótolja, helyettesíti.

***

Összegezvén a leírtakat, az „agymosás” folyamata lényegében arról szól, hogy a gyerek eleve sérült individuális személyiségjegyeit a terror-szervezetek csoportkohézióval helyettesítik, a csoport összetartó ereje pedig az a vallásos és/vagy nacionalista ideológia, amiben a terroristák hisznek. Ez felnőttek esetén is jellemző. Az átnevelés szerves részét képezik a családtól és a barátoktól való elidegenedés, vagy elszakítás, a gyerekekben már korábban meglévő, az „ellenségtől” elszennvedett vélt vagy valós sérelem felerősítése, majd ennek átalakítása gyűlöletté, valamint a fegyveres kiképzés.

A felnőtt elkövetőkhöz hasonlóan, a kiskorú öngyilkos merénylők társadalmi helyzete között is tapasztalhatunk eltérést és azonosságot. Most nem elsősorban a nyomorból jött pakisztáni és tamil kiskorú öngyilkos robbantó, illetve a hasonló korosztályú középosztálybeli palesztin merénylő közötti társadalmi különbségre szeretnénk ráirányítani a figyelmet, hanem arra a közös tulajdonságra, amely mindhármójuk esetén tapasztalható. (Katona – Répási 2009, 50)

Egy pakisztáni és egy tamil gyerek vagy az éhség és a szegénység miatt, vagy pedig elrablásukból és az agymosásból kifolyólag kerülnek be a

terrorista szervezetbe, míg a palesztin kiskorú elsősorban a „mártírkultusz” miatt lesz öngyilkos merénylő. Mindhármójuk életében a kiszolgáltatottság fontos szerepet játszik, amit az előbbieknél a rossz életkörülmények, vagy a fizikai kényszer, a palesztin gyerek esetén pedig a terroristák teremtette „mártírpéldakép” testesít meg, így eltérő okokból ugyan, de mindegyük ki van szolgáltatva az őket körülvevő abnormális társadalmi viszonyoknak. Az első két típusban közös egyéni életük, illetve a palesztinok esetén társadalmuk kilátástalansága. (Katona – Répási 2009, 51)

A gyermekek esetén sem beszélhetünk a gyengék bosszújáról, hiszen a gyermekek egyértelműen passzív eszköznek és áldozatnak tekinthetők.

***

Az öngyilkos merénylők – különösen a nők és gyermekek – személyiségképéről általánosságban elmondhatjuk, hogy minden pszichés jellemzőn túlmenően mindenekelőtt társadalmuk tükörképei; e társadalmak „normál” működés és diszfunkciós zavarai, abnormitásuk és devianciáik termékeinek tekinthetők. Következésképpen az ellenük való fellépés a felderítésnél és elhárításnál jóval komplexebb feladat. A probléma orvoslása mindenekelőtt a társadalmi, politikai, szociális és gazdasági okok felszámolása révén lehetséges, külön figyelve a nemi diszkrimináció elleni küzdelem, valamint a gyermek- és ifjúságvédelem kérdéseire.

Jegyzetek

- 1 A nagy létszámú alavitáknak csak kis része kurd, zömük a mai azerbajdzsániakkal rokon karapapakh és tarakima vagy bajat. A törökországi kurdok közül csak a Zaza törzsbeliek között találunk alavitákat Dersim, a mai Tunceli térségében, amely vidék a PKK bázistoborzási területe.
- 2 A pakisztáni pandzsábi szervezetek közül a Laskar-i Tajjiba (LT) és a Laskar-i Dzsangvi (LJ) alkalmazza elsősorban a síta Szepáh-i Mohamed hívei ellen, illetve az Al-Kaida Quettában az ottani hazara közösség megfélemlítésére.
- 3 A multietnikus Irak nemzetiségei közül csakis szunnita arabok követnek el öngyilkos merényleteket, kurdok vagy vallási kisebbségek egyáltalán nem. Ez alól csak az Al-Kaidához kötődő Anszar Ul-Iszlám szervezet tagjai, a „kurd tálibok” képeznek kivételt.
- 4 Nem tudta kiheverni testvére halálát.

Irodalomjegyzék

- Abi-Habib, Maria – Zahori, Habib 2010: Two U.S. Soldiers Killed in Afghan Suicide Bombing. *The Wall Street Journal*, 22. 06. 2010. <http://online.wsj.com/article/SB10001424052748704123604575322761540503380.html>
- Al-Badrani, Fadhel – Christie, Michael 2010: Suicide Bomber in Government HQ in West Iraq Kills Two. *Reuters*, 04. 07. 2010. <http://www.reuters.com/article/idUSLDE66301V>

- Barr, Cameron W. 2002: Why a Palestinian Girl Now Wants to Be a Suicide Bomber? *Christian Science Monitor*, 01. 04. 2002. <http://www.csmonitor.com/2002/0401/p07s01-wome.html>
- Beyler, Clara 2002: *Messengers of Death: Female Suicide Bombers*. Inbar Found. http://www.keren-inbar.org.il/INB/cache/pic_22500.pdf
- Beyler, Clara 2003: Chronology of Suicide Bombings Carried out by Women. *International Institute for Counter-Terrorism*, 12. 02. 2003. <http://www.ict.org.il/Articles/tabid/66/Articlsid/645/Default.aspx>
- Béres János 2007: Nők és az öngyilkos-terrorizmus. *Felderítő Szemle*, 2007. szeptember, 15–26. <http://www.kfh.hu/publikaciok/2007-3.pdf>
- Browne, Anthony 2005: Western White Woman a Suicide Bomber. *Times Online*, 01. 12. 2005. <http://www.timesonline.co.uk/tol/news/world/iraq/article598536.ece>
- Crosette, Barbara 2000: Tamil Rebels Said to Recruit Child Soldiers. *The New York Times*, 17. 07. 2000. <http://www.nytimes.com/2000/07/17/world/tamil-rebels-said-to-recruit-child-soldiers.html>
- Davis, Jessica 2006: Women Terrorism in Radical Islam: Planners, Perpetrators, Patrons? *First Annual Graduate Symposium*. Canada, Halifax, Dalhousie University. <http://centreforforeignpolicystudies.dal.ca/pdf/gradsymp06/Davis.pdf>
- Dugger, W. Celia 2000: Rebels Without a Childhood in Sri Lanka War. *The New York Times*, 11. 09. 2000. <http://www.nytimes.com/2000/09/11/world/rebels-without-a-childhood-in-sri-lanka-war.html>
- Eleftheriadou, Marina 2008: Women and Militant Islamism: The Misunderstanding Behind the »Woman and the Gun«. *Middle East Bulletin*, March 2008. 9–12. <http://www.idis.gr/GR/Ekdoseis/newsletters/MiddleEastBulletin10.pdf>
- El-Issawi, Fatima 2007: The Faces of Female Suicide Bombers. *Ash-Sharq Al-Awsat*, 10. 07. 2007. <http://www.aawsat.com/english/news.asp?section=3&id=9532>
- Female Suicide Bomber Strikes in Pakistan (2007). *Voice of America*, 04. 12. 2007. <http://www.voanews.com/english/news/a-13-2007-12-04-voa22.html>
- Gunawardena, Arjuna 2006: Female Black Tigers: A Different Breed of Cat? In: Yoram Schweitzer: *Female Suicide Bombers: Dying for Equality?* Tel Aviv, Jaffee Center for Strategic Studies, August 2006. 81–90. <http://www.gees.org/documentos/Documen-01398.pdf>
- Iraq's Female Bomber Recruiter (2009). *BBC News*, 04. 02. 2009. http://news.bbc.uk/2/hi/middle_east/7869570.stm
- Katona Magda – Répási Krisztián 2009: Az „élő bombák” – a 21. századi aszimmetrikus hadviselés fegyverei. *Felderítő Szemle*, 2009/4, 31–53.
- Katona Magda – Répási Krisztián 2010: Az öngyilkos merényletek politikai üzenete. *Hadtudomány*, 2010/3–4. http://mhht.eu/hadtudomany/2010_e_7.pdf
- Kecskés Tímea 2009: A nők mint öngyilkos merénylők. *Nemzet és biztonság*, 2009. április, 23–32.
- Kingsbury, Alex 2008: The Rising Number of Female Suicide Bombers in Iraq. *U.S. News*, 28. 07. 2008. <http://www.usnews.com/articles/news/iraq/2008/07/28/the-rising-number-of-female-suicide-bombers-in-iraq.html>
- Kis-Benedek József 2004: Az öngyilkos terrorizmus, mint stratégiai fegyver. *Felderítő Szemle*, 2004/2, 74–83.
- Knight, W. Andy – Narozhna, Tanya 2004: Black Widow Terrorists Are a Puzzling Breed. *Express News*, 10. 09. 2004. University of Alberta. <http://www.expressnews.ualberta.ca/article.cfm?id=6053>

- Kurz, W. Robert – Bartles, K. Charles 2007: Chechen Suicide Bombers. *Journal of Slavic Military Studies*, 2007, 529–547. <http://fmso.leavenworth.army.mil/documents/Chechen-Suicide-Bombers.pdf>
- Mohammed, Ali 2010: Drugged and dressed to kill. *Asia Times Online*, 10. 08. 2010. http://www.atimes.com/atimes/Middle_East/LH10Ak02.html
- Roggio, Bill 2008: Taliban Rebuild Children's Suicide Camp in South Waziristan. *The Long War Journal*, 06. 10. 2008. http://www.longwarjournal.org/archives/2008/10/taliban_rebuild_chil.php
- Roggio, Bill 2010: Al Qaeda, Taliban create female suicide cells in Pakistan and Afghanistan. *The Long War Journal*, 31. 12. 2010. http://www.longwarjournal.org/archives/2010/12/al_qaeda_taliban_create_female_suicides_cell_in_pakistan_and_afghanistan.php
- Sarwar, Nadeem 2009: „Suicide Nurseries” of Pakistan Turn Children into Bombers. *The Indian News*, 26. 04. 2009. http://www.thaindian.com/newsportal/world-news/suicide-nurseries-of-pakistan-turn-children-into-bombers_100184785.html
- Speckhardt, Anne 2005: Understanding Suicide Terrorism: Countering Human Bombs and Their Senders. In: Jason S. Purcell – Joshua D. Weintraub: *Topics in Terrorism: Toward a Transatlantic Consensus on the Nature of the Threat*. Vol. I. Washington D.C., Atlantic Council Publication. http://www.uwmc.edu/alumni/news_items/speckhard/understanding%20_suicide.pdf
- Speckhardt, Anne – Akhmedova, Khapta 2006: Black Widows: The Chechen Female Suicide Terrorists. In: Yoram Schweitzer: *Female Suicide Bombers: Dying for Equality?* Tel Aviv, Jaffee Center for Strategic Studies, August 2006. 63–80. <http://www.gees.org/documentos/Documen-01398.pdf>
- Sri Lankan Rebels Recruiting Child Soldiers (2005). *Iran Daily*, 26. 01. 2005. <http://www.iran-daily.com/1383/2201/pdf9-politic.pdf>
- Suicide and Other Bombing Attacks in Israel Since the Declaration of Principles (1993). *Israeli Ministry of Foreign Affairs*, September 1993. <http://www.mfa.gov.il/mfa/terrorism-%20obstacle%20to%20peace/palestinian%20terror%20since%202000/Suicide%20and%20Other%20Bombing%20Attacks%20in%20Israel%20Since>
- Suicide Car Bomb Strikes Mosque, Blasts Police Station in Peshawar, Pakistan; 11 Dead (2009). *New York Daily News*, 16. 10. 2009. http://www.nydailynews.com/news/world/2009/10/16/2009-10-16_deadly_car_bomb_goes_off_at_police_station_in_peshawar_pakistan.html
- Szjij Dóra 2010: Az „új” háborúk hozadéka: a gyerekkatonaság modernkori formái. *Nemzet és biztonság*, 2010. május, 27–38.
- Tzoreff, Mira 2006: The Palestinian Shahida: National Patriotism, Islamic Feminism, or Social Crisis. In: Yoram Schweitzer: *Female Suicide Bombers: Dying for Equality?* Tel Aviv, Jaffee Center for Strategic Studies, August 2006. 13–24. <http://www.gees.org/documentos/Documen-01398.pdf>
- Volkan, D. Vamik é. n.: Suicide Bombers. *Official Website of the University of Virginia School of Medicine*. <http://www.healthsystem.virginia.edu/internet/csmhi/suicide-bomber-psychology.pdf>
- Zedalis, D. Debra 2004: Female Suicide Bombers. *Carlisle Papers in Security Strategy*, June 2004. <http://www.strategicstudiesinstitute.army.mil/pdffiles/PUB408.pdf>
- 42 killed, 72 injured in suicide blast in Pakistan (2010). *Xinhua News*, 25. 12. 2010. http://news.xinhuanet.com/english2010/world/2010-12/25/c_13664272.htm

Irak: a sötétség kora

1. A „sikeresség” pusztító mérlege

Közvetlenül a 2003-as inváziót követően a mainstream média diadalittas hangon számolt be arról, hogy a háborút megnyerték, és Irak megfelelő, demokratikus jövője biztosítva van. A *The Times* újságírója, William Rees-Mogg így lelkendezett: „2003. április 9-e a Szabadság Napja volt Irak számára [...] és ezt a globális felszabadítás motorja hajtotta” – vagyis az Egyesült Államok. „24 év elnyomás, három háború és háromhetes folyamatos bombázás után Bagdad kijutott a sötétségből. A tegnapi a felszabadulás történelmi jelentőségű napja volt.”¹

„Ezzel a háborúval az volt a gond, hogy – úgy vélem – sok amerikai számára nem tűnt hitelesnek a kiindulópontunk, amire alapozva háborúba kezdtünk, vagyis hogy Szaddamnak tömegpusztító-fegyverei lettek volna” – nyilatkozta az újságírónak Robert Gates védelmi miniszter iraki látogatása alkalmával. „Vagyis ha az ember ebből indul ki, és visszatekintve értékeli a háborút, akkor – bár végeredménye az Egyesült Államok számára kedvező volt – azt mindig be fogják árnyékolni kirobbantásának körülményei.”²

Vagyis Robert Gates beismerte, hogy ez a háború a nemzetközi jog értelmében törvénytelen volt, hiszen nélkülözötte a valódi „casus belli”-t. Ugyanakkor, ugyanabban a mondatban azt is kijelenti, hogy a végeredmény az Egyesült Államok számára kedvezőnek bizonyult. Mit is értett pontosan ezen? Hogyan lehet ez a rengeteg gyilkolás és pusztítás kedvező az USA-ra nézve? Mi lesz a felelősséggel? És ha arra gondolunk, hogy Irak mindmáig fizeti a jóvátételt 1990-es kuvaiti háborúja miatt, akkor mi lesz az amerikai jóvátétellel az Irakban okozott árokért?

„Együtt harcoltunk, együtt nevtünk és néha együtt sírtunk. Vállvetve álltunk, és vállvetve ontottuk a vért” – szónokolt Ray Odierno tábornok az iraki katonai vezetők és amerikai katonák százai előtt a hadműveleteket hivatalosan lezáró ünnepségen. „A szabadság, a jog és az igazságosság közös ideáljai lebegtek a szemünk előtt.”³ Igen, együtt nevettek, mint azon a Wikileaks által közzétett hírhedt videón is, amely egy – iraki civilek elleni – helikopteres támadást dokumentál 2007 júliusában: a géppuskatűzben több mint egy tucat iraki vesztette életét, ketten közülük a Reuters tudósítói voltak. És vért, azt aztán valóban ontottak együtt! Iraki anyák, apák, gyermekek és öregek véréért. És mindezt „a szabadság, a jog és az

igazságosság közös ideáljainak” nevében, Mr. Odierno? Nos, a legtöbb iraki ezzel nem ért egyet. Ők úgy látják, hogy országukban beköszöntött a sötétség kora.

A tények

Íme, a tények: Irakban a gyermekhalandóság 1990, az ENSZ-szankciók bevezetése óta 150%-kal nőtt. 2008-ban az iskoláskorú gyermekeknek csupán fele járt valóban iskolába, míg 2005-ben még 80%-uk, és mintegy 1500 gyermegről lehetett tudni, akiket bebörtönöztek. 2007-ben a hivatalos kormányzati statisztikák 5 millió iraki árvát tartottak számon. Több mint 2 millióan kényszerültek az ország elhagyására, 3 millió ember pedig az ország határain belül maradván volt kénytelen elhagyni otthonát. Az irakiak 70%-a nem jutott egészséges ivóvízhez. A munkanélküliség hivatalosan 50, a nem hivatalos adatok szerint 70%-os. Az irakiak 43%-a a legteljesebb nyomorban él. 8 millió iraki szorulna azonnali segílyre. 4 millióan éheznek, és lenne szükségük humanitárius segílyre. Az irakiak 80%-a számára elérhetetlen a hatékony egészségügyi ellátás.

A vallási kisebbségek a teljes kiirtás szélén állnak.⁴ Az Oxfam segílyszervezet egy friss felmérése szerint a megkérdezett nők 33%-a nem jutott hozzá humanitárius segílységhez; az özvegyek 76%-a nem részesült nyugdíjban; 52%-uk munkanélküli volt és 55%-uk veszítette el a munkahelyét 2003 óta; 55%-uk vált erőszak áldozatává – 25,4%-uk valamilyen utcai erőszakcselekmény elszennvedője volt, 22%-uk családon belüli erőszak, 14%-uk a milíciák által elkövetett, 10%-uk nőrablás áldozata lett, 9%-uk szenvedett el szexuális erőszakot, illetve 8%-uk esetében a nemzetközi erők állományába tartozók voltak az erőszaktevők.⁵ Irakban a parlament működésképtelen, az országot járványok sújtják, igen elterjedtek a mentális betegségek, folyamatosan növekszenek a nyomorbetegségek. A véletlen áldozatok legyilkolása mindennapos eseményé vált.

William Blunt rövid, de sokkoló írásában foglalja össze a háború „kedvező eredményeit”: „Egyetlen amerikainak sem szabad megfélemednie arról, hogy az iraki nemzet, az iraki társadalom el lett pusztítva, romokban hever, megbukott. Az amerikaiak ilyen vagy olyan indokkal 1991-től kezdődően 12 éven keresztül bombázták az országot; azután lerohanták, megszállták, tobzódtak a gyilkosságokban, kínoztak [...] és e szerencsétlen ország lakói mindent elveszítettek – otthonaikat, iskoláikat, az elektromos hálózatot, az ivóvizet, a környezetüket, a lakóhelyüket, a mecseteiket, a régészeti emlékeiket, a munkahelyüket és az életpályájukat, a szakmájukat, az állami vállalataikat, a testi egészségüket, a szellemi egészségüket, az egészségügyi ellátást, az állami gondoskodást, a nők jogait, a vallási toleranciájukat, a létbiztonságukat, a gyermekeiket és a szüleiket, a múltjukat, a jelenüket és a jövőjüket, az életüket... A levegőt, a talajt, a vizeket, az emberek vérét és génjeit átította az uránium-hulladé-

kok sugárzása... a legiszonyatosabb születési rendellenességek [...] a fel nem robbant fűrtös bombák csendben várják a játszadozó gyerekeket.”⁶

A „siker” e gyászos képéhez Hannah Gurman további sötét színeket ad: „Függetlenül attól, hogy az amerikai kormány milyen mértékben törli el Irak múltját és mennyire szabja meg jövőjét, az egyszerű irakiaknak továbbra is jelenük mocskos és nehéz valóságával kell szembenéznük. Azt mondom Obamának és mindenkinek, aki részt vesz ebben a mókuskerékben, hogy vegyék a bátorságot, menjenek el Irakba és nézzenek a gyermekek szemébe. Azoknak a gyerekeknek, akiknek hét évvel az amerikai invázió után még mindig nincs valódi otthonuk, nincs ivóvízük, nem jutnak egészségügyi ellátáshoz, elektromos áramhoz, oktatáshoz. És azután nekik magyarázzák el, hogy az iraki háború sikeres volt.”⁷

Vagy lássuk Dr. Riad el Taher értékelését az „iraki sikertörténetről”: „A mai napig a Bush- és Blair-féle kaland nettó mérlege a következő: az iraki nép jövője gonosztevők és nyereszkeskedők kezébe került. Közülük senkinek sem fűződik a legcsekélyebb érdeke sem az iraki nép szolgálatához. Ezt bizonyítják azok a gyorsan felhalmozott vagyonok, amelyeket az olyan politikai kalandorok, mint Csalabi, Alavi, Maliki, Sziisztáni, Hakin, Bajati, Pacsacsi, Báher Alom vagy Rubáj felhalmoztak. Irak természeti erőforrásait a nemzetközi olajipari cégek öt évtizedre előre lefoglalták. Az iraki értelmiségieket, a tehetséges embereket kivándorlásra kényszerítették. A vallási irányzatok közötti növekvő meghasonlást az alkotmány is erősíti. Az etnikai kisebbségeket – a keresztényeket, a beduinokat – meggyengítették vagy külföldre űzték. Az emberi jogokat, különösen pedig a nők jogait csorbítják, és az anyaeállítás, az alkalmazás, illetve az egészségügyi ellátás terén korábban elért vívmányokat visszájukra fordítják. Elhanyagolják az oktatást, az egészségügyet, a környezetet, az ivóvízkészletet, de ugyanez áll a mezőgazdaságra, az iparra és a kultúrára is. Bushnak és Blairnek köszönhetően Irakban egy egész sor demokratikus választást tartottak, ahol részrehajlással és fenyegetésekkel szereztek a szavazatokat. Ma az irakiak olyan mobiltelefon-rendszerekhez és tévécsatornákhöz férhetnek csak hozzá, amelyet az iraki Zöld Zóna gengszterei és az őket szponzoráló amerikai, brit és kuvaiti befektetők birtokolnak.”

Irak elpusztítása miatt két millióan menekültek el az országból, ám Európában sem fogadták őket tárt karokkal. „Az ENSZ Menekültügyi Főbiztossága (UNHCR) pénteken, 61 ember Bagdadba való visszatoloncolását követően, aggodalmát és rosszallását fejezte ki amiatt, hogy a nyugat-európai országok továbbra is erőszakkal visszaküldik hazájukba az iraki állampolgárokat.”⁸

E siker alapvető ellentmondása, hogy Paul Bremer 100 pontja Irakot olyan óriási szabadkereskedelmi Paradicsommá változtatta, amely az irakiak számára pokoli rémálmot jelent. A tőke számára gyarmatosították az országot – ez pedig a legnagyobb fokú fosztogatást jelenti, egy gyilkos kapitalista laboratóriumot, tömegpusztító fegyvereket. Az irakiak nem

vehetnek részt a tervezésben, és alvállalkozókként sem részesülhetnek a haszonból. Az új gazdasági törvények alacsony adókat vezettek be, az ország vagyonát 100%-ig a külföldi befektetők kezére játszották, így biztosítva azok jogát a teljes profit kisajátítására, feloldottak minden importkorlátozást, és olyan 30-40 évre szóló szerződésekkel és tartós-bérletekkel fosztották meg az irakiakat saját erőforrásaiktól, amelyek garantálják, hogy egyetlen későbbi kormány sem változtathatja meg azokat – írja Stephen Lendman.⁹

A *Transparency International* egyik jelentése rámutat, hogy az iraki korrupció „a történelem legnagyobb korrupciós botrányává” nőhet.¹⁰ És ahogyan az USA kivonul Irakból, elvetett és félbehagyott projektek százait hagyja maga mögött. Az amerikai adófizetők több mint 5 milliárd dollárja ment pocsékba – több mint 10%-a annak a mintegy 50 milliárd dollárnak, amelyet az USA – egy amerikai megfigyelő cég vizsgálatai szerint – az ország rekonstrukciójára költött.

Ez azonban valószínűleg túlon túl óvatos becslés, ha figyelembe vesszük azt a háromszáznál is több jelentést, amelyet az iraki újjáépítést ellenőrző tábormok megbízottjai készítettek.¹¹ A 2003-as invázió óta elköltött 53 milliárd dollárnyi „segély” ellenére az irakiak 70%-a még ma sem jut egészséges ivóvízhez vagy elektromossághoz. Ezek az összegek a külföldi katonai szállítók és a korrupt hivatalnokok zsebeit tömték degeszre.¹²

Az iraki újjáépítés ellenőrzésével megbízott tábormok jelentése szerint az amerikai védelmi minisztérium mintegy 8,7 milliárd dollárral nem tud kielégítően elszámolni. 9 milliárd dollár 96%-áról nincsenek számlák. Érdeemes megjegyezni, hogy ennek nagy része nem „segély” volt, hanem az iraki kőolaj és földgáz eladásából származó bevétel, illetve a Szaddam Husszein idején befagyasztott vagyonok kiárusításából származott.¹³

Az Al-Irakija televízió egy iraki biztonsági szóvivőre hivatkozva beszámolt róla, hogy az iraki hatóságok egy Bagdadot körülvevő biztonsági fal építésébe kezdtek. A nyolc ellenőrzőponttal tagolt betonfal építését 2010 közepére akarják befejezni.¹⁴ Vagyis nem csupán Bagdad lakóit kényszerítik a csak kapukkal összekötött lakóhelyekre (a különböző kerületek között felépített betonfalakkal), hanem az egész várost, mint egy középkori erődöt, kapukkal és falakkal szigetelik el a külvilágtól.

Múlt év májusában a Mercer tanácsadó szervezet életszínvonal-felmérést készített a világ városainak „élhetőségéről”.¹⁵ Bagdad az utolsó helyet kapta – az egész földgolyó legkevésbé élhető városának bizonyult.

Ez annak tulajdonítható, hogy az amerikai hadsereg porig rombolta az iraki szennyvíztisztító-telepeket, a gyárakat, iskolákat, kórházakat, múzeumokat és erőműveket.¹⁶ Az ENSZ kétélékébe tartozó UN-HABITAT nemrégben adta ki 218 oldalas jelentését a világ városainak állapotáról 2010-2011-ben.¹⁷ Adil E. Shamoó ezt a következőképpen kommentálta: „Ezekben a statisztikákban mintegy készakarva rejtenek el egy, az iraki városi népességre vonatkozó sokkoló tény. Az elmúlt évtizedekben, a 2003-as amerikai inváziót megelőzően, az iraki városi lakosság mintegy

20%-a élt a nyomornegyedekben. Mára ez 53%-ra nőtt: a 19 milliós városi lakosságból 11 millióan élnek ilyen körülmények között. Az elmúlt évtizedben a legtöbb országban sikeresen csökkentették a nyomornegyedekben élők arányát. Irak azonban veszélyes ütemben indult el az ellenkező irányba.”¹⁸

A 2007-ben elindított globális békeindex (Global Peace Index) a „békesség” szempontjából rangsorolja évenként a világ országait, figyelembe véve a békére, illetve erőszakra ösztönző leglényegesebb faktorokat. A 2009-es jelentésben felsorolt 144 ország között Irak az utolsó, Afganisztán az utolsó előtti helyre került. 2010 áprilisában adta ki az *Amnesty International* az iraki emberi jogok helyzetét taglaló jelentését. Ennek megállapításai szerint „az országban az emberi jogok helyzete továbbra is siralmas. Az elhúzódó konfliktus minden szereplője jelentős visszaélésekben vétkes, és a civil lakosság továbbra is az állandó erőszak légkörében él. A létbiztonság – a 2009-ben érzékelhető némi fejlődés dacára – továbbra is kétségbeejtő. A civilek elleni támadások, a letartóztatások, emberrablások és fegyveres összecsapások” állandóan napirenden vannak.

Irakban továbbra sincs működő kormány. „Néhány cinikus elemző azt sugallja, hogy a jelenlegi helyzet pontosan megfelel annak, amit az Egyesült Államok (és Izrael) akart, és amit Washington az alkotmány felvázolásakor szem előtt tartott. Irak jelenlegi megosztottsága továbbra is legyengíti, az USA könyörületességére bizza az országot, és így az amerikaiak az erőegyensúly fenntartójának szerepében tetszelegve a végtelenségig elnyújthatják jelenlétüket” – írja Szajád Dzsavad, a bagdadi egyetem politológia professzora.¹⁹

De ki fenyegeti Irak biztonságát? Ki a felelős a véres merényletekért, a gépkocsikban elhelyezett bombákért? Számos történet kering a biztonsági erők szerepéről. Augusztus 28-án az amerikaiak letartóztatták Ahmam Csalabi egyik helyettesét, azt az Ali Fejszál al-Lámit, aki korábban a Bush-kormányzat iraki politikai favoritjának számított. Irakiak és amerikaiak halálát okozó bombamerényletekben való részvétel volt ellene a vád. Al-Lámi síita hivatalnok, a Szadrista Párt, valamint a Csalabi által vezetett igazságügyi és elszámoltatási bizottság tagja.²⁰ Ez az információ is arra utal, hogy az amerikai csapatokkal az országba bevonuló bűnözők, akiknek állig felfegyverzett milicistáit az USA pénzelte és képezte ki, legalábbis részben felelősek az országot sújtó merényletsorozatért.

A fenti tényeket ismerve döbbenetes hallani, amikor amerikai tisztviselők „az Egyesült Államok számára kedvező eredményekről” beszélnek. Obama bejelentette az „iraki fegyveres küldetés” – úgymond – befejezését.²¹ Nem volt hajlandó visszatekinteni az eltelt hét katasztrofális évre; az elnök a jövőre függeszti szemét és elhárít magától minden felelősséget. Obama beszédéről talán Chris Floyd adta a legütősebb beszámolót: „Miután augusztus 31-én hitszegő módon bejelentette »az iraki fegyveres küldetés befejezését« [...] Obama kinyilatkoztatta az este

legarcátlanabb, legkínosabb hazugságát: »Az Egyesült Államok és Irak történetének eme emlékezetes fejezetét írva felelősségteljesen jártunk el.« »...*felelősségteljesen!!!*« Nem, Elnök Úr, a *legkevésbé* sem! Addig nem, amíg nem állnak bíróság elé az amerikai háborús bűnösök. Nem, amíg az Egyesült Államok nem fizet sok százmilliárd dolláros kártérítést az iraki népnek országuk tönkretételéért és az emberek ellen elkövetett tömeggyilkosságokért. Addig nem, amíg az Egyesült Államok nem nyitja meg határait, hogy befogadjon mindenkit, aki az általunk okozott rettenetes szenvedések elől menekül, vagy azok elől a mészárosok és szekták elől, akiket rászabadítottunk az országra, és hatalomra segítettünk. Addig nem, Elnök Úr, amíg Ön hamut hintve a fejére térdre nem rogy országvilág előtt, hogy meghirdesse a Nemzeti Szégyen Napját, mikor minden évben jajveszékelve, jóvátételi adományokkal és heves fogadkozásokkal emlékezünk meg azokról az emberiségellenes bűnökről, amelyeket Irakban elkövettünk.²²

Ám az USA-nak esze ágában sincs finanszírozni a pusztításokat követő helyreállítást. Éppen ellenkezőleg: Christopher Crowley, a USAID iraki igazgatója kijelentette: az amerikai együttműködési programok keretében arra törekszenek, hogy az irakiak minél többet vállaljanak át az áldozatok segélyezéséből. Az USA „azt bátorítja, hogy az iraki kormány nagyobb részt vállaljon ezekből a programokból, így ezek idővel egyre fenntarthatóbbakká válnak” – mondta Crowley, aki azt is kifejtette, hogy Amerikában sokan úgy látják, a világ harmadik legnagyobb bizonyított nyersolajkészletével rendelkező Iraknak megvannak a lehetőségei arra, hogy saját maga finanszírozza a háborút követő újjáépítést. Arra a kérdésre, hogy miért az iraki kormánynak kellene kompenzációt fizetni az amerikai hadműveletek miatt meghalt emberekért, a válasz az volt, hogy az áldozatok „iraki állampolgárok voltak”.²³ Bármily hihetetlen, de az USA azt akarja, hogy az iraki kormány fizessen jóvátételt mindazokért a pusztításokért és gyilkosságokért, amelyeket az amerikai hadigépezet az országban elkövetett. És az érvek: (a) Irak rengeteg olajt tud eladni, hogy így újraépíthesse az országot, és (b) az áldozatok irakiak, tehát a jóvátételt fizessék... nos, azt fizessék csak az irakiak. Kifacsart logika. Egy iraki kommentárja: „Valaki betör a házamba, feldúlja azt, megöli a családomat – és azután azt követeli, hogy még én fizessek mindezért? Barbárok ezek, akik most bújtak elő a barlangjukból?”

És mindez a pusztítás persze rengeteg pénzbe került az amerikai adófizetőknek. „Most, hogy az Egyesült Államok befejezi az iraki harcokat, úgy látszik, hogy az általunk feltételezett 3 milliárd dolláros költség (amely egyaránt magába foglalja a kormányzat költségeit és a háború szélesebb körű hatását az amerikai gazdaságra) túl szerény becslésnek bizonyult. Így például a megrokkant veteránok sérüléseinek diagnosztizálása, a kezelésük és kártérítésük a vártnál nagyobb költségekkel járt” – írta Joseph Stiglitz a *Washington Post*-ban.²⁴ Ennél is tovább megy az indiai Stratégiai Előrejelző Intézet *The Cost of Conflict in the Middle East* (A

közel-keleti konfliktus költségei) című kötete, amely arra az eredményre jut, hogy az elmúlt két évtized konfliktusai a térség országai és népei számára 12 milliárd USA-dollárba kerültek. Az indiai jelentés „óriási katonai kiadásokról” ír az elmúlt húsz évben, és ez a régió „az a terület, ahol a világon a legtöbb fegyver található”.²⁵ Képzelnék csak el, mi lett volna, ha ezt az irtatlan összeget a vidéki és a városi infrastruktúrára, gátakra és víztározókra, a szikesedés megállítására és talajjavításra, erdősítésre és haltelepítésekre, iparra és mezőgazdaságra, gyógyszerre és egészségügyre, lakhatásra és információs technológiára, munkahelyteremtésre, a városok és a falvak integrációjára, és a háborús pusztítások ellensúlyozására költötték volna a fegyverek helyett, amelyek csak rombolásra jók.

Az iraki közszolgáltatások elviselhetetlen könnyűsége

Amint arról már korábban szó esett, az irakiak többsége számára nem elérhetőek az olyan alapvető szükségletek, mint az egészséges ivóvíz, a megbízható elektromosság, a szemétszállítás, a jól működő csatornázás, a munkalehetőségek, az egészségügyi ellátás stb. Irak a sötétség korába süllyedt, és nem csupán szimbolikusan, hanem a szó szoros értelmében is, hiszen a fény maga is ritka árucikké vált. Állandóak a panaszok arról, hogy a közműszerű áramellátás csak napi néhány órára korlátozódik. Augusztus 22-én az iraki rendőrség vízágyúkkal és gumibotokkal oszlatta fel a déli Nasszíriában azokat, akik az egyre gyakoribb áramszünetek és az elégtelen szolgáltatások ellen tüntettek. Hasonló tüntetés volt júniusban is, amikor a rendőrökkel összecsapva mintegy ezer tüntető rohamozta meg a nasszíriai tartományi tanács épületét, illetve Baszrában, ahol a zavargások két halálos áldozatot is követeltek.²⁶

Az áramszünetek elleni, számos városra kiterjedő heves tiltakozások miatt az iraki villamosenergia-ügyi miniszter, Karim Vahid kénytelen volt lemondani.²⁷

Utóda Husszein al-Sahrisztáni lett, az addigi olajügyi miniszter, aki 2003-ban az amerikai és brit tankokkal érkezett az országba. Egy rendeletben az új miniszter betiltott „minden szakszervezeti tevékenységet” és felfüggesztett „bármiféle együttműködést vagy hivatalos egyezkedést az elektromos szektor szakszervezeteivel”. A vezetőket mindenütt arra utasította, hogy működjenek együtt a rendőrséggel a szakszervezeti irodák bezárásában, a dokumentumok, bútorok, számítógépek – és általában véve minden ingóság – elkobzásában.

Akam Nadir, az Iraki Munkástanácsok és Szakszervezetek Föderációjának nemzetközi képviselője arra bízta az embereket, hogy írjanak tiltakozó leveleket Sahrisztáninak: „Ez a rendelet azoknak a nemzetközi munkaügyi sztenderdeknek a nyílt megsértése, amelyet a kormánynak kötelessége lenne betartani; ezért felhívunk mindenkit, hogy fordítsák

meg a dolgok menetét, és vessenek véget az iraki szakszervezetek elleni támadásoknak.”²⁸

Az 1991-es Sivatagi Vihar hadművelet során az erőművek és az elektromos hálózat 91%-a elpusztult: 95 erőmű, valamint az összes 400 ezer voltos és 135 ezer voltos távvezeték. Az olajellátás teljesen leállt: az északi Kirkuk és a déli Rumaila olajmezői, a finomítók, a szivattyúállomások, az exportot biztosító olajterminálok az Um Kasszar-i és a faoi kikötőkben – mindez romokban hevert. Akkor az irakiak az országra kényszerített súlyos szankciók dacára is hat hónap alatt képesek voltak helyreállítani az elektromos ellátást – ez a siker óriási erőfeszítések eredménye volt. Ma, hét évvel a „felszabadulást” követően az alapvető közszolgáltatások még mindig nem működnek rendesen.

Egy blogger így írt erről: „A korábbi miniszter idején két órán keresztül volt áram, négy órán át nem. Vagyis naponta nyolc órán át volt áram. Néha kicsit rövidebb ideig. Ma, Sahrisztáni alatt ez négy óránál is kevesebbre csökkent, miközben a dühöngő iraki nyárban több mint három hónapon át 50 fok fölötti a hőség. Az új miniszter tudta, hogy mi a baj gyökere, és roppant egyszerű megoldást eszelt ki az áramprobléma megoldására. Úgy véli, hogy mi (az iraki emberek) pazaroljuk az áramot, ezért minden házban össze kell gyűlnie minden egyes családtagnak, hogy közösen, egy szobában aludjanak. Nem értem, hogy mondhatott ilyet, egyáltalán hogy jutott az eszébe ilyen szégyenletes ötlet?”²⁹

Sahrisztáninak magának viszont nemigen kell aggódnia a nyári hőség miatt. Vessünk csak egy futó pillantást az iraki főméltóságok fizetésére: az ország elnökéé évi mintegy 700 ezer dollár; az alelnökéé évi 600 ezer dollár. Az iraki hírügynökségek állításai szerint Adel Abdul Mahdi alelnök havonta mindösszesen egymillió dollárt tesz zsebre. Maliki fizetése megegyezik az iraki elnökével. Az igazságügyi tanács elnöke havi 100 ezer dollárt kap (hogy honnan, nem világos). A nyugdíjak: az utolsó fizetés 80%-a – élethosszigan.³⁰

Szabadság? Jogok? Igazság?

2. A vég nélküli megszállás és alattomos hatásai

Kivonulás?

Bár Barack Obama elnök már bejelentette az iraki hadműveletek befejezését, de az amerikai csapatok még mindig az országban harcolnak. Volt, hogy az amerikai csapatok körülvártak és biztosítottak egy északi várost, míg iraki fegyverbarátaik átkutatták a házakat, és tucattjával tartóztatták le a lázadással gyanúsított embereket.³¹

„A kínai Nagy Fal mellett a bagdadi amerikai nagykövetség még az az építmény, amelyet szabad szemmel lehet látni a világűrben. Úgy értem, hogy óriási nagy” – mondta Hill nagykövet.³² Valóban. A maga 104 hektáros területével ez a legnagyobb amerikai nagykövetség a világon. A

hat lakóépület mellé luxuskivitelű úszómedence, saját vízmű és szennyvíztisztító telep is járul. A külügyminisztérium egy egész minihadsereget igényelt az amerikai erőd védelmére – többek között 24 Black Hawk helikoptert és 50 bombabiztos gépjárművet.³³

A 2010. szeptemberi kivonulást követően 94 katonai bázison még mindig 50 ezer amerikai katona marad hátra, hogy „tanácsadóként” és kiképzőként segítse az iraki hadsereget, „biztonsági feladatokat” lásson el, vagy éppen „terroristaellenes” bevetéseket teljesítsen. Közülük mintegy 5800-an a légierő kötelékébe tartoznak, amint arról Joseph Reynes vezérőrnagy, az Irakban állomásozó amerikai katonai kontingens légierőjének koordinációjáért felelős parancsnoka beszámolt.³⁴

Időközben az amerikai kormány nem csupán átszabta a megszállást, hanem privatizálta is. Mintegy 100 ezer szerződéses vállalkozó dolgozik a megszálló erőknél, köztük 11 ezer felfegyverzett zsoldos, akik többnyire a fejlődő országokból érkeznek, és – lévén sem irakiak, sem pedig amerikaiak – valamely „harmadik nemzethez” tartoznak. 2010 augusztusában például egy perui és egy ugandai szerződéses biztonsági ember vesztette életét egy, a Zöld Zóna ellen indított rakétatámadás során.³⁵

Lehet, hogy a Pentagon alaposan csökkenteni fogja az Irakban harcoló egységek létszámát, ám a hadsereg további erőfeszítéseket tervez az ország – és az USA – médiájának befolyásolására. „Az új iraki kormányzat és az iraki küldetésben résztvevő amerikai csapatok sikerének kulcseleme, hogy mindkettő hatékony kommunikációt folytasson stratégiai célközönségével (vagyis az iraki, a pán-arab, a nemzetközi, az USA-beli közönséggel, valamint az Irakban szolgáló amerikai fegyveres erők személyzetével), így törekedve üzeneteinek és elképzeléseinek széleskörű elfogadtatására” – szögezte le a szerződéstervezet, amelyet egy 12 civil vállalkozóból álló csoport nyújtott be a „stratégiai kommunikációs szolgáltatások” igazgatására.³⁶

Egyszerűen fogalmazva arról van szó, hogy a háború és a megszállás mindaddig folytatódni fog, amíg az iraki nép és a világ közvéleménye rá nem kényszeríti az USA-t a teljes kivonulásra. Az amerikai népnek pedig külön is nagy a felelőssége, hogy eltökélt politikai mozgalmat alakítson ki azzal az elhúzódozó megszállással és háborúval szemben, amelyet az amerikai kormányzat Irakra kényszerített. Csak magunkat csapjuk be, ha úgy gondoljuk, hogy Obama, vagy bármiféle amerikai kormányzat saját jószántából hajlandó lenne kivonulni Irakból – vélekedett Kenneth J. Theisen, a World Can't Wait (A világ nem várhat) nevű háborúellenes csoport alapítója.³⁷ Mostanában egy nemzeti-népi ellenállás is kibontakozik a megszállókkal szemben: nagymértékben nőtt a megerősített Zöld Zóna és a bagdadi repülőtér elleni rakéta- és aknavető-támadások száma, amint arról Ralph O. Baker tábornok, a közép-iraki amerikai csapatok parancsnokhelyettese beszámolt. Baker tábornok mintegy 60 támadást említ 2010 nyarának végén, míg a megelőző hónapokban csupán „két-három” hasonló akcióra került sor.³⁸

A legtöbb mainstream lap újságírói 100 ezer körül állapítják meg azon civil áldozatok számát, akik az uralmon lévő washingtoni elit szerint „kedvező kimenetelű” iraki pusztítások során veszítették életüket. Íme, egy újabb hazugság, egy súlyos alábecslés, egy ökölcsapás a szenvedő iraki nép arcába. Ez az adat az Iraq Bodycount nevű szervezettől ered, amely értékelendő munkát végez azon halálozási adatok összeszámlálásában, amelyek a mainstream sajtóban napvilágot látnak.³⁹ Mindazonáltal statisztikáik nem szolgálhatnak tudományos normaként az iraki áldozatok valós számának megállapításához.

Nézzünk néhány példát! Irak 34 ezer bejegyzett orvosából húszezren hagyták el az országot az amerikai inváziót követően.⁴⁰ 2009 áprilisáig mindössze kétezeren tértek haza, és ugyanennyit öltek meg a háború alatt.⁴¹ Az Iraq Bodycount adatbázisában azonban csupán hetven orvos szerepel, ami azt mutatja, hogy az áldozatul esett orvosoknak csupán mintegy 3,5%-át regisztrálták.⁴²

Az Iraq Bodycount listáin 108 egyetemi tanár szerepel. A *The BRussels Tribunal* több forrásból származó részleges listáján is 448 meggyilkolt egyetemi oktató neve található.⁴³ Vagyis az Iraq Bodycount csupán az ez utóbbi – önmagában is igencsak hiányos – listán szereplő áldozatok 24%-áról bír tudomással.

E háború talán legalaposabban dokumentált áldozatai a médiamunkások. A *The BRussels Tribunal* 354 meggyilkolt médiamunkásról tud.⁴⁴ Az Al-Irakija televízió vezérigazgatója, Habib al-Szadr 2007 szeptemberében azt nyilatkozta az AFP riporterének, hogy – amióta ő 2005-ben átvette a csatorna vezetését – legalább 75 munkatársát gyilkolták meg, és 68-an megsebesültek.⁴⁵ Akkor a *The BRussels Tribunal* listáján ennek a számnak csupán kevesebb, mint egyharmada szerepelt, ám az Iraq Bodycount még mindig csupán 241 áldozatról tudósít.

Les Roberts, aki két tanulmányt is közölt a *Lancet*-ben az iraki halálozásokról, 2007. szeptember 20-án így védekezett azokkal szemben, akik „súlyos tévedésekkel” vádolták: „Egy nemrég tartott Harvard-konferencián 13 háború sújtotta országot vizsgálva arra az eredményre jutottunk, hogy a halálos áldozatok több mint 80%-át sem a kormányzatok, sem pedig a sajtó nem regisztrálja. A *Middle East Online* nemrégiben arról tudósított, hogy az iraki Nadzsaf város tisztviselői szerint a városban 40 ezer azonosítatlan holttestet földeltek el a konfliktus kezdete óta. H. E. Samir Szumajdaje, Irak amerikai nagykövete a Rotary klub tagjainak tartott beszédében, amelyet a C-SPAN televízió közvetített, azt állította, hogy az országban 500 ezren özvegyültek el. A Baker–Hamilton bizottság is arra a következtetésre jutott, hogy a Pentagon tízszeresen alábecsülte az erőszakos incidensek számát. Végül a felmérések készítésével foglalkozó elismert brit Opinion Research Business nevű cég adatai szerint az iraki háztartások 22%-a veszítette el egy tagját erőszaka-

kos cselekmények miatt a megszállás alatt, ez 1,2 millió áldozatot jelent. Ez durván megegyezik azzal a kevésbé alapos BBC-felméréssel, amely 2009 februárjában arról számolt be, hogy az iraki háztartások 17%-ában történt ilyen haláleset. Vagyis immár két felmérés és három tudományos vizsgálat állítja, hogy a hivatalos adatok és a média becslései nem veszik figyelembe az iraki halálos áldozatok 70–95%-át. A bizonyítékok azt mutatják, hogy idővel a média mind súlyosabban alábecsüli a tényleges számokat.⁴⁶

A brit védelmi minisztérium tudományos főtanácsadója, Sir Roy Anderson egy feljegyzésében leszögezte: „A (*Lancet*-) tanulmány szilárd alapokon nyugszik, és közel áll ahhoz, amit a »legmegfelelőbb módszernek« tekinthetünk ezen a szakterületen, főleg ha figyelembe vesszük, hogy jelenleg Irakban az adatok összegyűjtése és verifikálása milyen akadályokba ütközik.” A brit külügyminisztérium egy hivatalnok a következőképpen vélekedett, amikor a *Lancet*-jelentésről kérdezték: „Akárhogyan is, az itt használt felmérési módszereket nem titulálhatjuk sületlenségnek, ez egy kipróbált módszer az áldozatok számának felmérésére a háborús övezetekben.”⁴⁷

Az áldozatok számáról folytatott viták még messze nem zárultak le, de azt biztosan állíthatjuk, hogy egymilliónál jóval többen vesztették életüket a háborúban, a túlnyomó többségük különféle erőszakcselekményekben. Az áldozatok számának megállapításáról szóló heves sajtóviták, cikkek és blogbejegyzések archívuma megtalálható a *The BRussels Tribunal* honapján: <http://www.BRusselstribunal.org/Lancet111006.htm>

Az iraki professzorok fekete nyara

A *The BRussels Tribunal* 2005-ben kampányt indított, hogy tudatosítsa a világban az iraki egyetemi oktatók és tudósok rettenetes helyzetét. Az iraki tudósok meggyilkolásáról szóló rövid összefoglalókat különféle iraki források alapján rendszeresen frissítik. Íme néhány eset 2010 nyaráról:

Ehab al-Ani, az Al Kvaim-i kórház igazgatója. Június 5-én egy út menti bomba ölte meg. Az első vizsgálatok szerint nem véletlenül.

Ahmed Dzsumaja, a ramadi Iszlám Egyetem rektorhelyettese. Június 29-én Hitben ölte meg egy út menti bomba. Ugyanezen a napon fegyveresek lemészárolták *Ali Szajekh Szidáne* professzort, a bagdadi Harithija-kórház rákspecialistáját.

Adnan al-Makki professzor oszlo hulláját július 14-én találták meg az iraki rendőrök. Saját lakásában késelték meg. Ugyanezen a napon mészároltak le fegyveresek egy ismeretlen egyetemi professzort Bagdad nyugati részén.

Augusztus 11-én hajnalban fegyveresek törtek be egy bagdadi szülészeti klinika igazgatójának, *Dr. Intiszár Hasszan al-Tvaigrinak* a házába, férjét megkötözték, a doktornőt lelőtték, és 20 ezer dollárral távoztak.

Mohamed Ali el-Dint, akinek a gyógyszerészet volt a szakterülete, augusztus 14-én délután ölték meg Al Numanidzsában. Fegyveresek támadtak rá, tüzet nyitottak a professzorra, aki azonnal életét veszítette. El-Din csupán néhány hónappal korábban tért haza Amerikából, ahol a George Washington Egyetemen kutatott.

Dr. Kamal Kasszem al-Hiti szociológust augusztus 14-én délután négy órakor rabolták el Bagdadban. Pár héttel korábban egy fenyegető levelet kapott, amelyben távozásra szólították fel. Megkínzott hulláját augusztus 22-én találták meg a Tigris folyó vizében, szemben a Zöld Zónával, a Karad-negyedben (amely az Iszlám Legfelsőbb Tanács – Badr-szervezet ellenőrzése alatt áll). Arcát részben összeégették, testét megkínózták és felakasztották. Hiti keményen bírálta a megszállást. A megszállás és a milíciák elleni cikkeket közlő *Al-Musztakila* című lap szerkesztője volt, amelynek irodáit feldúlták, majd nem sokkal később a lapot is betiltották.⁴⁸

Augusztus 28-án a *The BRussels Tribunal* a következő e-mailt kapta: „Szeretném, ha felvennék a listára közeli barátom, *Dr. Szamer Szalem Abbasz* nevét, akit saját ultrahang-klinikáján gyilkolt meg hangtompítós pisztollyal hidegvérű gyilkosa, majd ezt követően közölte a páciensekkel: »Nincs értelme tovább várakozniuk, az orvosuk halott!« Dr. Szamert 5-6 lövés érte, az egyik a szájába... Tolla a kezében halt meg. Radiológusként dolgozott, és egy speciális bagdadi sebészet radiológiai osztályát vezette.

Egykori osztályának előadótermét róla neveztük el.

Vele együtt arról álmodoztunk, hogy a háború után meghonosítjuk Irakban a radiológiát.

Remélem, ennyi információ elegendő hozzá, hogy neve a listára kerüljön.”

Semmi jele annak, hogy az Irak legjobb, legvilágosabb elméit célzó gyilkos támadásoknak vége lenne. 2006 decemberére állítólag az iraki középosztály mintegy 40%-a elmenekült az országból. Azóta a helyzet, bár egy alacsonyabb frekvencián, csak rosszabbodott. Továbbra is szükség lenne e folyamatok visszafordítására. Ám a legtöbb megfigyelő semmiféle konkrét kormányzati intézkedést nem lát, amely arra irányulna, hogy megteremtsek a középosztály hazatéréséhez szükséges feltételeket. Márpedig középosztály nélkül Irak számára nincs élhető jövő.

Jegyzetek

- 1 Roy Greenslade 2004: Press Gang: How Newspapers Make Profits From Propaganda. Lásd: <http://www.buzzle.com/editorials/4-10-2004-52754.asp>
- 2 <http://www.mcclatchydc.com/2010/09/01/99997/gates-iraq-outcome-will-always.html#ixzz0yQLOLNxb>
- 3 <http://www.mcclatchydc.com/2010/09/01/100006/as-us-combat-role-ends-in-iraq.html#ixzz0yQOJPQgw>
- 4 <http://www.minorityrights.org/682/press-releases/iraqs-ignored-minorities-face->

- extinction-new-mrg-report.html
- 5 <http://www.sfgate.com/cgi-bin/article.cgi?f=%2Fc%2Fa%2F2010%2F06%2F27%2FIN5D1E116Q.DTL#ixzz0yUDbF2Va>
  - 6 <http://killinghope.org/bblum6/aer85.html>
  - 7 http://www.salon.com/news/iraq_war/index.html?story=%2Fnews%2Ffeature%2F2010%2F08%2F15%2Firaq_withdrawal_success
  - 8 <http://www.unhcr.org/4c80ebd39.html>
  - 9 <http://sjlendman.blogspot.com/2010/04/iraq-today-afflicted-by-violence.html>
  - 10 <http://www.americanchronicle.com/articles/view/58532>
  - 11 http://news.yahoo.com/s/ap/20100829/ap_on_bi_ge/ml_iraq_us_reconstruction_legacy
  - 12 <http://www.sfgate.com/cgi-bin/article.cgi?f=%2Fc%2Fa%2F2010%2F06%2F27%2FIN5D1E116Q.DTL#ixzz0yUFpWWKl>
  - 13 <http://www.bbc.co.uk/news/world-south-asia-10774002>
  - 14 http://www.twocircles.net/2010may03/iraq_starts_construction_security_wall_around_baghdad.html
  - 15 <http://www.mercer.com/qualityoflivingpr>
  - 16 <http://www.michaelmoore.com/words/mike-friends-blog/truth-about-end-combat-operations>
  - 17 <http://www.unhabitat.org/pmss/listItemDetails.aspx?publicationID=2917>
  - 18 http://www.fpiif.org/articles/what_you_will_not_hear_about_iraq
  - 19 <http://www.bitterlemons-international.org/inside.php?id=1292>
  - 20 <http://www.mcclatchydc.com/2008/08/28/51031/chalabi-aide-arrested-on-suspicion.html>
  - 21 http://www.nytimes.com/2010/09/01/world/01military.html?_r=1
  - 22 <http://chris-floyd.com/articles/1-latest-news/2016-speech-defect-emissions-of-evil-from-the-oval-office.html>
  - 23 <http://abcnews.go.com/International/wireStory?id=11381847>
  - 24 <http://www.washingtonpost.com/wp-dyn/content/article/2010/09/03/AR2010090302200.html>
  - 25 <http://rickrozoff.wordpress.com/2010/09/03/middle-east-loses-trillions-as-u-s-strikes-record-arms-deals/>
  - 26 <http://alertnet.org/thenews/newsdesk/LDE67L04Z.htm>
  - 27 <http://www.bbc.co.uk/news/10371581>
  - 28 <http://www.ahewar.org/eng/show.art.asp?aid=1058>
  - 29 <http://blogs.mcclatchydc.com/iraq/2010/08/bring-us-back-the-old-fever-.html>
  - 30 <http://blogs.mcclatchydc.com/iraq/2010/06/iraqs-top-ten-salaries-and-the-best-pension-in-the-world-i-guess.html>
  - 31 http://www.salon.com/news/feature/2010/09/01/ml_iraq_45/index.html
  - 32 <http://www.npr.org/templates/story/story.php?storyId=129119290>
  - 33 http://www.salon.com/news/iraq_war/index.html?story=%2Fnews%2Ffeature%2F2010%2F08%2F15%2Firaq_withdrawal_success
  - 34 <http://www.airforcetimes.com/news/2010/08/MONDAYair-force-iraq-5800-airmen-remain-082310w/>
  - 35 <http://www.guardian.co.uk/commentisfree/cifamerica/2010/aug/04/us-iraq-rebranding-occupation>
  - 36 <http://www.washingtonpost.com/wp-dyn/content/article/2010/05/24/AR2010052403839.html>
  - 37 <http://www.worldcantwait.net/index.php/home-mainmenu-289/6594-a-combat-brigade-leaves-us-war-of-terror-against-iraq-continues>

- ³⁸ http://www.nytimes.com/2010/09/02/world/middleeast/02iraq.html?_r=2
³⁹ <http://www.iraqbodycount.org>
⁴⁰ <http://www.brookings.edu/saban/iraq-index.aspx>
⁴¹ http://www.salon.com/news/iraq_war/index.html?story=%2Fnews%2Ffeature%2F2010%2F08%2F15%2Firaq_withdrawal_success
⁴² <http://www.iraqbodycount.org/database/individuals/>
⁴³ <http://www.BRusselstribunal.org/academicsList.htm>
⁴⁴ <http://www.BRusselstribunal.org/JournalistKilled.htm>
⁴⁵ <http://www.BRusselstribunal.org/Journalists.htm>
⁴⁶ <http://www.globalresearch.ca/index.php?context=viewArticle&code=ROB20070922&articleId=6848>
⁴⁷ http://news.bbc.co.uk/2/hi/uk_news/politics/6495753.stm
⁴⁸ <http://www.BRusselstribunal.org/academicsList.htm>

(Fordította: Konok Péter)

(Eredeti megjelenés: *The BRussels Tribunal, Newsletter 6*, 2010. szeptember

<http://www.brusselstribunal.org/Newsletters/Newsletter6EN.htm>)

Abu Gharib

Ökológikus civilizáció

Azoknak a súlyos károsodásoknak a fényében, amelyek a világ természeti környezetét és népességét érték, szükségszerű azon elgondolkodnunk, hogy miként szervezhetnénk meg egy valóban ökológikus civilizációt – amely harmóniában van a környezeti rendszerekkel –, ahelyett, hogy megpróbáljuk magunk alá gyűrni és uralni a természetet. Ez nem csupán etikai kérdés, hanem annak alapfeltétele, hogy mint faj tovább létezhessünk, illetve feltétele számos más faj túlélésének is. Vissza kell fordítanunk bolygónk létfenntartó rendszerének pusztulását, amely annakidején megbízható klímával, tiszta levegővel és vízzel (édes- és sósvízzel), élettől nyüzsgő óceánokkal, egészséges és termékeny talajjal szolgált.

Számos módon megközelíthetjük és értelmezhetjük azokat az óriási károkat, amelyek a környezetet sújtották. Én a következőket fogom megvitatni: (1) a szilárd ökoszisztémák alapjául szolgáló alapvető jellemvonásokat; (2) hogy a társadalmak miért vannak híján a megfelelő ökológiai hozzáállásnak; (3) miként lehetne a szilárd környezeti ökoszisztémák jellemzőit egy jövőbeni ökológiai civilizáció kereteként elképzelni.

I. Ökológiai alapelvek: tanulni a természettől

Az ökológia tanulmányozása úgy fejlődött ki, hogy a tudósok elkezdtek megérteni a természeti rendszerek működését. Hamar rájöttek, hogy multidiszciplináris szellemben kell gondolkodniuk – az efféle rendszerek összetettségét semmiképpen sem lehet egy-egy adott tudomány vagy tudományterület keretei közé erőszakolni. Valójában még kimerítő kutatások után is többnyire lehetetlen teljesen megérteni egy ennyire komplex rendszer működését – az interakciók, a pozitív és negatív visszacsatolások összességét –, legalábbis azon a szinten, hogy az ember pontosan megjósolhassa, mi is fog történni, ha valamilyen módon beavatkozunk a rendszer működésébe. Ezt a jelenséget Friedrich Engels immár több mint egy évszázada, 1876-ban kiválóan leírta: „De azért ne kérkedjünk túlságosan a természetten aratott emberi győzelmeinkkel. A természet minden ilyen győzelemért bosszút áll rajtunk. Bár mindegyiknek a következményei elsősorban azok, amelyekre számítottunk, de másod- és harmadsorban egészen más, előre nem látott hatásai vannak, amelyek ezeket az első hatásokat nagyon gyakran megszüntetik. Azok az emberek, akik

Mezopotámiában, Görögországban, Kis-Ázsiában és egyebütt kiirtották az erdőket, hogy művelés alá vehető földhöz jussanak, nem is álmolták, hogy ezzel megvetették ezen országok mostani pusztasággá válásának alapját, mivel az erdőkkel együtt megfosztották őket a nedvesség gyűjtőközpontjaitól és tartályaitól. Az alpesi olaszok, mikor a fenyveseket, amelyeket a hegység északi lejtőin oly gondosan ápolnak, a déli lejtőn elhasználták, nem is sejtették, hogy ezzel a maguk területén megfosztották gyökereitől a havasi pásztorgazdaságot; még kevésbé sejtették, hogy ezáltal hegyi forrásaiktól az év legnagyobb részében megvonták a vizet, miáltal ezek az esőzés idején annál dühödtebb áradásokkal öntötték el a síkságot. Akik a burgonyát elterjesztették Európában, nem tudták, hogy a lisztes gumókkal egyúttal a görvélykórt is terjesztik. Ily módon minden lépés eszünkbe juttatja, hogy korántsem úgy uralkodunk a természetén, mint ahogy egy hódító egy idegen népen uralkodik, mint olyan valaki, aki a természetén kívül áll, hanem hogy hússal, vérrel és aggyal hozzá tartozunk, és kellős közepében állunk, és hogy rajta gyakorolt uralmunk abban áll, hogy túltéve minden más lényen, a törvényeit felismerjük és helyesen alkalmazzuk.” (Engels 1963a, 457, [korrigálva])

A természet „törvényeinek” ismerete és „megfelelő alkalmazása” óriásit fejlődött Engels kora óta. Bár mindig igen óvatosan kell eljárunk, ha komplex ökoszisztémákkal dolgozunk (amint arra Engels is figyelmeztetett, adódhatnak beláthatatlan következmények), sokat megtudtunk a természeti rendszerek működéséről, az élőlények egymás közötti, valamint fizikai/kémiai/éghajlati környezetükkel folytatott interakcióiról. Vannak olyan sérülékeny, természetes ökoszisztémák, amelyeket könnyű megzavarni, és a legkisebb beavatkozásra is kárt szenvednek. Mindazonáltal számos természetes ökoszisztéma szilárd, és jelentős zavaroknak is képes ellenállni, vagy egy-egy zavaró hatást követően gyorsan vissza tud térni normális működéséhez. Egy ökoszisztémát természetes eredetű zavarok érhetnek hirtelen – villám által kiváltott erdőtüz, hurrikánok, árvizek stb. – vagy fokozatosan, mint a csapadékviszonyok hosszú távú változásai. A rugalmasabb rendszerek mind a hosszú távú, fokozatos, mind pedig a hirtelen változásokhoz jobban képesek alkalmazkodni.

Anyagcserék és anyagcsere-kapcsolatok

Az *anyagcsere* szót többnyire arra a folyamatra használjuk, amely egy élőlényben vagy egy sejten annak normális működése közben lezajlik: vagyis új szerves anyagok felépítése és mások lebontása, energia kinyerése bizonyos vegyületekből, és az energia felhasználása a működéshez. Ám a sejtek vagy a nagyobb élőlények anyagcseréjének kulcsfontosságú része a környezettel, illetve más élőlényekkel folytatott anyagcsere is: az összes életfunkcióhoz szükség van az energiában gazdag szerves molekulák vagy egyes elemek – így az oxigén, a széndioxid, vagy a

tápanyagok (mint a nitrogén, a foszfor, a kálium, a kalcium stb.) és a víz – megszerzésére. Ha ezeket a létforrásokat nem képes önmagán kívülről megszerezni, akkor az adott élőlény kifogy az energiából, és elpusztul. A növényeknek és az állatoknak – akárcsak a gombáknak és a legtöbb baktériumnak – oxigént kell kivonniuk a légkörből vagy a vízből ahhoz, hogy élni tudjanak. Emellett minden élőlénynek meg kell szabadulnia a salakanyagoktól, így például a széndioxidtól, amelyek a szervezetében feldúsulva mérgezőkké válhatnak. Tehát az anyagcsere nem csupán a szervezet belső folyamatait jelenti, hanem azt a folyamatos anyagcserekapcsolatot is, amely egy adott élőlény és közvetlen környezete – a talaj, a levegő, a víz, illetve más élőlények – között fennáll. (Lásd az 1. ábrát.)

Majdnem minden élőlény a napsugárzásból származó energiát használja – akár úgy, hogy fotoszintézis útján közvetlenül maga termeli, vagy növényi anyagokat fogyaszt, vagy pedig növényi anyagokat fogyasztó élőlényeket fogyaszt. Ám a „legegyszerűbb” baktériumoktól az emlősökig minden élőlény interakcióban van a többi élőlényvel, és környezetük kémiai és fizikai aspektusaival. Egy sejt – vagy akár egy teljes élőlény – elpusztulása táplálékul szolgál más élőlények számára. És számos élőlény – akár testében, akár testének felületén – más élőlények élőhelyül is szolgál, többnyire kölcsönösen előnyös, szimbiotikus alapon. Az emberi bélrendszerben élő számtalan baktérium (akárcsak más állatok esetében) fontos szerepet kap anyagcserénkben, és hozzájárul szervezetünk normális működéséhez.

A talaj nem egyszerűen csak olyasvalami, amiben a növények megkapaszkodhatnak. Ásványokat, gázokat (atmoszférát), vizet, lebomló szerves anyagokat is tartalmaz, és élőlények millióit, így gombákat, baktériumokat, fonalférgeket, gilisztákat stb., amelyek állandó interakcióban állnak, és táplálékul szolgálnak egymás számára. A növények és a talaj között erős anyagcsere-kapcsolat áll fenn. A növények növekedésük során rengeteg talajlakó élőlénynek szolgáltatnak táplálékot, ahogyan a klorofill tartalmú növényi szövetekben fotoszintézissel képződő anyagok a gyökerekbe kerülve kiválasztódnak. (Lásd az 1. ábrát, amely bemutatja egy olyan természetes ökoszisztéma főbb anyagcsere-kapcsolatait, amelynek az ember is része.)

Sok, a gyökerek közelében élő mikroorganizmus olyan szerves anyagok forrásul szolgál, amelyek szükségesek a növények egészséges fejlődéséhez. Az összes növény felhasznál olyan tápanyagokat is, mint a kálium, a foszfor, a magnézium, a kalcium és a nitrogén. Egyes növények – így például a hüvelyesek – szimbiózisban vannak bizonyos bennük élő baktériumokkal; ezeket a fotoszintézis során megtermelt energiában gazdag anyagokkal táplálják, és cserébe a növény által felhasználható formájú nitrogént kapnak. Amikor a növények, vagy a gyökerek elpusztulnak, olyan gombák és baktériumok táplálékul szolgálnak, amelyeket azután fonalférgek és más hasonló élőlények fogyasztanak, hogy azután ezek is további élőlények energiaforrásai legyenek az élet

összetett táplálkozási hálózatában. (Manapság inkább táplálkozási *hálózatról* beszélünk a korábbi *tápláléklánc* helyett, hiszen az élőlények egy komplex, szétágazó rendszerbe szerveződnek, és nem egy szabatos, piramis-szerű láncolatba.) Habár a növények a napsugárzás energiáját felhasználva fotoszintézis útján megtermelik maguknak az energiában gazdag vegyületeket, de azok a létfontosságú szerves anyagok, amelyeket a talajból nyernek, szintén bekerülnek a táplálkozási hálózatba. Amikor más élőlények az elpusztult növényekből táplálkoznak, akkor azt az energiát használják, amelyeket a növények életük során elraktároztak, és egyben a táplálékukban lévő tápanyagokat olyan formába alakítják át, amelyeket a későbbiekben a növények képesek lesznek felhasználni.

A közös ökoszisztémában élő növények anyagcsere-folyamataikban gyakorta kapcsolódnak egymáshoz. Egy hüvelyes által felszabadított nitrogént például felvehet a közelében növő fű. A gombafonalak (hifák), amelyek segítik a növényeket a víz és a tápanyagok felszívásában, sokszor egyes növényeket is összekapcsolnak. Ráadásul vannak olyan növények, amelyek táplálékot és menedéket nyújtanak olyan rovaroknak, amelyek megtámadnak más növényekkel táplálkozó rovarokat.

A növények és a talaj fontos elemei a víz körforgásának. A növények a talajból felszívott víz egy részét növekedésükre fordítják, ám a nagy részét leveleiken keresztül elpárologtatják, és az a légkörbe visszajutva végül ismét eső formájában hullik a földre. A csapadék beszivárog a talajba, ahol a növények ismét felhasználhatják, vagy pedig mélyebbre kerülve újratölti a talajvíz-készleteket. Ha a talaj laza és porózus, és szerves mulcstakaró fedí, akkor az esővíz nagy része képes beszivárogni. Ám ha a talaj kötött és nem fedí szerves takaró, illetve csupán kevés növény nő rajta, akkor az esővíz a felületén elfolyva erodálja azt.

Ugyancsak szoros és lényeges az anyagcsere-kapcsolat a növények és a fejlettebb állatok között, hiszen az állatok növényekkel (vagy növényevő állatokkal) táplálkoznak, így azokat a talajból származó tápanyagokat és azt a napsugárzásból származó energiát fogyasztják, amelyeket a növények raktároznak. Az állatok életében és szaporodásában az energia a szervezet működtetését szolgálja, és a tápanyagok salakanyag formájában visszatérnek a talajba. Az állatok között is szilárd anyagcsere-kapcsolatok vannak, ahogy a ragadozók, a mindenevők (köztük az ember), a paraziták stb. annak rendje-módja szerint élik életüket.

Az ember számos formában lép anyagcsere-interakcióba a Földdel – mezőgazdaság, halászat, bányászat, iparcikkek termelése és fogyasztása, a közlekedési és szállítási rendszerek kialakítása és használata, az otthonok fűtése, a főzés, a szilárd hulladék (szemét) elhelyezése, a tájak átalakítása, az útépitések miatt, stb. Mindazonáltal most az emberek és a Föld közötti anyagcsere-kapcsolatoknak csupán azzal a részével foglalkozunk, amelyek az élelmiszerek elfogyasztásában, illetve a salakanyag kiválasztásában realizálódnak. Ez lehetővé teszi számunkra, hogy lássuk, mit is tanulhatunk a természeti rendszerek működéséből.

A természetes talaj–növény–állat anyagcsere-kapcsolatok folyamatosága alapvető fontosságú a szilárd ökoszisztémák fenntartásában. A talajon belül a számtalan különféle élőlény anyagcsere-interakciói segítenek a tápanyagok és a növekedést serkentő elemek biztosításában, amelyek elengedhetetlenek a növények egészséges fejlődéséhez, illetve elősegítik az esővíz beszivárgását a talajba, növelik annak vízmegtartó képességét, amelyet később a növények felhasználhatnak.

Több olyan jellemzőt találunk, amelyeket a szilárd természetes ökoszisztémákat fenntartó pilléreknek tekinthetünk. Ezek a következők:

Diverzitás. A mérsékelt égövi és a trópusi szilárd természetes ökoszisztémák közül sokat jellemez a nagy biodiverzitás, mind a talaj fölött, mind pedig magában a talajban. A nagyszámú élőlény közötti anyagcsere-kapcsolatok biológiai szinergiát eredményeznek, megnövelik a növények rendelkezésére álló tápanyagok mennyiségét, kordában tartják a betegségek kiterjedését és a rovarok túlzott elszaporodását stb. Így például a forrásokért való küzdelem és a specifikus antagonizmusok a talajban található élőlények között (mondjuk az, hogy egyes talajlakó baktériumok antibiotikumokat választanak ki) többnyire megakadályozzák, hogy a talajból kiinduló betegségek súlyosan letarolják a természetes mezőket vagy erdőket. A föld feletti és föld alatti élőlények sokszínűsége, amelyek között soknak azonos az ökostátusza (*niche*) és a funkciója, azt eredményezi, hogy ha valamelyik fajt betegség tizedeli, azonnal akadnak olyanok, amelyek biztosíthatják az ökoszisztéma működésének folyamatosságát.

Hatékony körforgás a szorosan kapcsolódó anyagcsere-kapcsolatokon keresztül. A természetes rendszerek természetes ciklusainak hatékonysága mögött a szoros biológiai interakciók és kapcsolódások, valamint a biológiai szinergiák állnak. A szoros energia- és tápanyag-áramlások – amelyek kevés felesleggel, illetve „elszivárgással” járnak – jellemzőek a szilárd természetes rendszerekre. Az élőlények változatossága és nagy száma, a talajban és a talaj fölött kialakult számos ökostátuszuk, valamint az élő és az elhalt növényzetben tárolt nagy mennyiségű napenergia jelenléte megnöveli az energiaáramlás hatékonyságát, amint az élőlények a szerves hulladékot és egymást fogyasztják. Az egészséges talajjal és számos növényfajjal rendelkező természetes ökoszisztémák többnyire képesek hatékonyan befogadni és elraktározni az esővizet, mobilizálni és körforgásban tartani a tápanyagokat. A tápanyag-, az energia- és a vízfelhasználás hatékonysága képes megóvni az ökoszisztémát a „kimerüléstől”, amit a túlzott energia- és tápanyagvesztés (illetve a felső talajréteg eróziója) okozna, és egyben megfelelő szinten tartja a talaj- és felszíni vizeket. A csapadék könnyen behatol a porózus talajba, és így kielégíti a növények szükségleteit, újratölti a talajvíz-készleteket, ahonnan lassanként a forrásokba, patakokba és folyókba vándorol.

Önellátás. A diverzitásból és a hatékony természetes körforgásokból következően válik egy természetes szárazföldi ökoszisztéma önellátóvá – vagyis csupán a napsugárzás és a csapadék inputjára van szüksége. A természetes ökoszisztémák az aktuális és a közelmúltban felhalmozódott (a talajban szerves anyagként tárolt) napenergiára támaszkodva működnek. A zöld növényzet által megkötött napenergiát azután számos élőlény, így gombák és baktériumok használják fel, amelyeknek szerves hulladékából és maradványaiból más élőlények táplálkoznak, ezek azután további élőlények táplálékául szolgálnak a táplálkozási háló egyre magasabb szintjein.

A tápanyagok körforgása a talajból a növényeken át az állatokhoz, majd vissza a talajba nélkülözhetetlen ahhoz, hogy egy ökoszisztéma stabil és alkalmazkodóképes legyen. Vannak olyan alacsony koncentrációjú tápanyagok mint a nitrátok, amelyek a csapadékkal érkező a por leülepedésével tárolódnak el. Más tápanyagok a talajban lévő ásványok bomlásával szabadulnak fel. Ám a tápanyagok és az energia körforgása leginkább mégis magán a rendszeren belül megy végbe. Miközben egyes élőlények lebontják az elhalt növényeket és állatokat, a tápanyagok újrahasznosítására és az élelemben felhalmozódott energia felhasználására egyszerre kerül sor. Az alapvető fontosságú nitrogént, amelyre a fehérjék kialakításához van szükség, számos baktériumfaj (önállóan élők, valamint a gyökerekben és a gyökereken élő szimbióták) szolgáltatják, amelyek képesek a légköri nitrogént a növények által közvetlenül felhasználható aminosavakká alakítani, illetve olyan ásványokat felszabadítani, amelyet a növények szintén képesek hasznosítani.

Önszabályozás. A számos föld feletti ökostátuszt benépesítő növény- és állatfaj közül sok képes együtt élni, például a mezőkön. Ám ezek anyagcsere-kapcsolatokban állnak egymással, és szorosan egymáshoz kötődnek. Az élőlények nagymértékű diverzitásának köszönhetően meglehetősen ritka az, hogy a növényeket jelentős mértékben károsító járványok törjenek ki, vagy egyes rovarpopulációk mértéktelenül elszaporodjanak. Így például egy növényekkel táplálkozó bogár populációját számos más faj tartja vissza a túlzott elszaporodástól – „egy sor, a lombok és levelek között élő ragadozó rovar, valamint olyan kórokozó fonalférgék és gombák, amelyek a talajban bebábozódó bogarakat támadják meg” (Turnbull – Hector 2010, 36–37).

Az állatoknak számos védekező rendszerük van más élőlények támadásainak kivédésére, így például az emlősök immunrendszere. Ám a növények is sok védekező mechanizmussal rendelkeznek – nem egyet talajlakó élőlények gerjesztenek vagy stimulálnak –, amelyek a gombák és a baktériumok okozta károktól védelmezik őket. Vannak olyan élőlények is, amelyek a növényekkel táplálkozó rovarokra vadásznak (vagy éppen azokba rakják petéiket). A növények csodálatos módon még arra is képesek, hogy kémiai jelekkel hívják magukhoz kártevőik ellenségeit (erről részletesebben lásd: Magdoff – van Es é. n., 77–81).

Az önmegújítás rugalmassága. A zavarok minden ökoszisztémában előfordulhatnak, legyenek azok akár természetesek, akár nem. A szilárdabb ökoszisztémák jobban képesek ellenállni a zavaró hatásoknak, illetve gyorsabban képesek regenerálódni. (Magdoff 2007, 109–117) Ez a fajta rugalmasság az erős és stabil ökoszisztémák legfontosabb jellemzője, amely más jellemzőkkel együtt hozzájárul az önmegújítás képességéhez. A talajban megbúvó magvak, amelyek egy erdőtüz után kicsíráznak, jó példáját adják a növények önmegújításának.

Van-e mit tanulnunk a méhektől?

A természet világa számos olyan érdekesítő példával szolgál, amelyek az emberi tevékenységgel is analógiába állíthatók. Így például ha egy méhkaptár túlzottan nagyra nő, a méhek kirajzanak egy ideiglenes helyre. Felderítők repülnek minden irányba, majd visszatérve egyfajta táncsal adják át az információt a felderített helyekről és azok tulajdonságairól. A többi méh a körül a felderítő körül gyűlik össze, amelyik szerintük a legmegfelelőbb helyet találta. Ha elegendő méh dönt valamelyik hely mellett, akkor az egész raj felkerekedik, hogy ott építsék fel új kaptárukat. (Miller 2010)

Vagyis amikor elég méh ért egyet valamelyik hely tekintetében, akkor megszületik a döntés. Ez analóg az emberi viselkedéssel. Ha az emberek csoportjai megfelelő információhoz jutnak, általában jobb döntéseket hoznak, mint amikor egyének döntenek a csoport nevében. Az emberek sokszínűsége, diverzitása (háttér, képességek, szemléletmód) lehetővé teszi a csoport számára, hogy alaposabban mérlegelje a problémákat. Mivel a csoport tagjai részt vesznek a döntéshozatalban, ezért sokkal inkább magukénak is érzik azt a döntést, jobban törekszenek rá, hogy megvalósulását elősegítsék.

II. Miért nem alkalmazzák a társadalmak az ökológiai ismereteket?

„És csakugyan napról napra jobban megtanuljuk helyesen megérteni törvényeit és felismerni a természet hagyományos menetébe való beavatkozásaink közelebbi és távolabbi utóhatásait. Nevezetesen a természettudomány e századi hatalmas előrehaladásai óta mindinkább módot kapunk arra, hogy legalábbis legközönségesebb termelési cselekvéseink távolabbi természeti utóhatásait is megismerjük, és ezzel megtanuljunk uralkodni rajtuk. De minél inkább történik ez meg, annál inkább fogják az emberek magukat megint nemcsak egynek érezni, hanem egynek tudni is a természettel, és annál lehetetlenebbé válik az értelem- és természetellenes elképzelés a szellem és anyag, ember és természet, lélek és test közötti ellentétről” (Engels 1963a, 457).

Bár az ökológia, mint tudomány, a XIX. században alakult ki, az évek hosszú során át csupán lépésről-lépésre fejlődött. Fejlődése során elmélyültek ismereteink a természetes rendszerek működéséről, az élőlények és környezetük közti interakciókról. De hogyan lehet összeegyeztetni egyre bővülő ismereteinket az egyre inkább súlyosbodó környezetrombolással? Arról van szó, hogy ma már szinte az egész világ egy globális kapitalista rendszerbe tagozódott, amely lényegét tekintve egy környezetellenes gazdasági/társadalmi rendszer. Mivel hajtóereje és egyetlen célja a vég nélküli tőkefelhalmozás, a kapitalizmus folyamatosan termeli a helyi, regionális és globális környezeti problémákat.

Amint arra Engels is rámutatott: „Ahol az egyes tőkésék a közvetlen profit kedvéért termelnek és cserélnek, ott elsősorban csak a legközelebbi, legközvetlenebb eredmények jöhetnek tekintetbe. Ha az egyes gyáros vagy kereskedő a gyártott vagy bevásárolt árut csak a szokásos profitocskával is eladja, meg van elégedve és nem törődik vele, mi lesz ezután az áruból és annak vásárlójából. Éppígy nem törődik e cselekmények természeti hatásaival. A kubai spanyol ültetvényesek, akik a lejtőkön leégették az erdőket és a hamuban elég trágyát találtak igen jövedelmező kávécserjék egy nemzedéke számára – mit bánták ők, hogy utóbb a tropikus záporok az immár védtelen televényt magukkal sodorták és csak csupasz sziklát hagytak maguk után?” (Engels 1963a, 459)

Ezek a szavak, ha lehet, ma még fontosabbak, mint amikor Engels papírra vetette őket. A kapitalizmus ösztönzője és hajtóereje, a tőkefelhalmozás számos olyan következménnyel jár, amelyek károsak a környezetre nézve. A rendszer – minden ezzel ellentétes bizonyíték dacára – úgy működik, mintha az erőforrások (ideértve az olcsó energiát), valamint a keletkező hulladék tárolási lehetőségei korlátlanok lennének.

Az emberi tevékenység tönkreteszi vagy jelentősen megváltoztatja a fentebb tárgyalt anyagcsere-kapcsolatokat, elszegényíti és meggyengíti az ökoszisztémát, amely így egyre kevésbé hatékony és alkalmazkodóképes. Bár az emberek által okozott anyagcsere-zavarok és károk előfordultak már a kapitalizmus kialakulását megelőzően is – így például évezredekkel ezelőtt, amikor a földközi-tengeri térségben az erdők kivágása miatt fokozódott az esővíz okozta talajerózió, és a száraz időszakokban a források kiszáradtak –, ám a kapitalizmus logikája, az általa kialakított technológiával és a Föld emberi népességének rohamos növekedésével karöltve egyre intenzívebb töréseket eredményezett a szóban forgó természetes körforgásokban, nem csupán a helyi és a regionális, hanem a globális környezetet is pusztítva.

Az anyagcsere-folyamatok megbomlását előidéző problémák felismerése esetén gyakorta az a reakció, hogy igyekeznek a hatásokat enyhíteni, vagy megszüntetni az adott problémákat. Ám, ahogyan azt Engels is kifejtette, legtöbbször az történik, hogy nem várt másodlagos és harmadlagos hatások jelentkeznek, amelyek közül nem egy igazán pusztítóknak bizonyulhat. Az ökológiai problémák és a kezelésükre irányu-

ló törekvések is egyaránt lehetnek helyiek, regionálisak vagy globálisak. Így rengeteg példát találhatunk a súlyos környezeti ártalmakra, a talaj–növényzet–állatvilág–léghő anyagcsere-kapcsolatainak megbontására. (Lásd a 2. ábrát a városok fejlődése és a kapitalista mezőgazdaság által okozott problémákra; a 3. ábrát a problémák enyhítését szolgáló intézkedések hatásaira; és az 1. táblázatot a problémák és következményeik átfogó bemutatásához.)

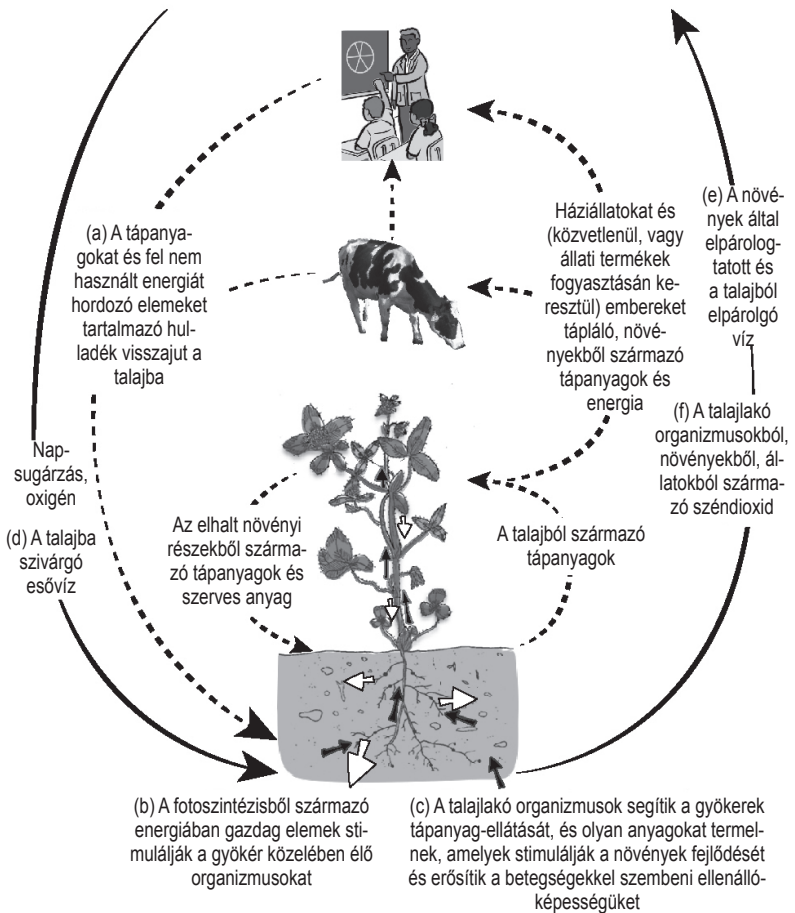
A táplálkozási ciklusok megzavarása

(lásd a 2. és 3. ábrák [a] pontját)

A XIX. században sokan észrevették a kapitalizmusnak azt a jellemzőjét, amely – ráadásul egyre óriásibb mértékben – ma is problémát okoz: a tápanyagoknak a talajból a növényeken és a háziállatokon keresztül az emberig ívelő, majd a talajba visszatérő körforgásának megbomlását, annak számos formájában. Marx például így írt *A tőke* első kötetében: „A városi népességnek, amelyet nagy központokban halmoz össze, folyton növekvő túlsúlyával a tőkés termelés [...] megzavarja az ember és a föld közti anyagcserét, azaz az ember által táplálkozási és ruházkodási eszközök formájában elhasznált talajalkatrészek visszatérését a talajba, tehát a talaj tartós termékenységének örök természeti feltételét.” (Marx 1986, 471)

A foszfátlelőhelyek felfedezését, illetve a növények számára hasznosítható foszfor kinyerésére szolgáló eljárások kidolgozását megelőzően az európai mezőgazdaság foszforigényét részben halott katonák csontjaiból fedezték – ezeket a napóleoni háborúk egykori csatatereiről és tömegsírjaiból gyűjtötték össze. A XIX. század második felében a kimerült talaj feljavításának szüksége a „guanó-imperializmusba” torkollott, és az egyes államok egymással versenyezve igyekeztek elfoglalni a természetes trágyában bővelkedő szigeteket. (Foster – Magdoff 1998, 32–45) A világ legdúsabb guanótelepei Peruban voltak, így ez az ország lett a nemzetközi guanókereskedelem központja.

1. ábra
A talaj–növényzet–állatvilág–légmű közötti anyagcsere-interakciók

A guanótelepeken kínai vendégmunkások (kulik) dolgoztak, hogy az értékes trágyát kitermelve azt a globális Északra exportálják. Az alultáplált, bottal munkára hajtott, guanóportól fuldokló kínaiak olyan körülmények között robotoltak, amelyek – Marx szavaival – „a rabszolgaságnál is rosszabbak” voltak. Napjainkban óriási mennyiségű nitrogénalapú műtrágyát állítanak elő Haber-Bosch eljárással, miközben jelentős a

foszfor-, illetve a káliumtartalmú ásványok bányászata és feldolgozása is. A Haber-Bosch eljárás (elsősorban a nitrogéntermelés) egyre növekvő energiaszükségletének kielégítése, illetve a foszforbányászat és feldolgozás komoly ökológiai zavarokat és környezetszennyezést produkál.

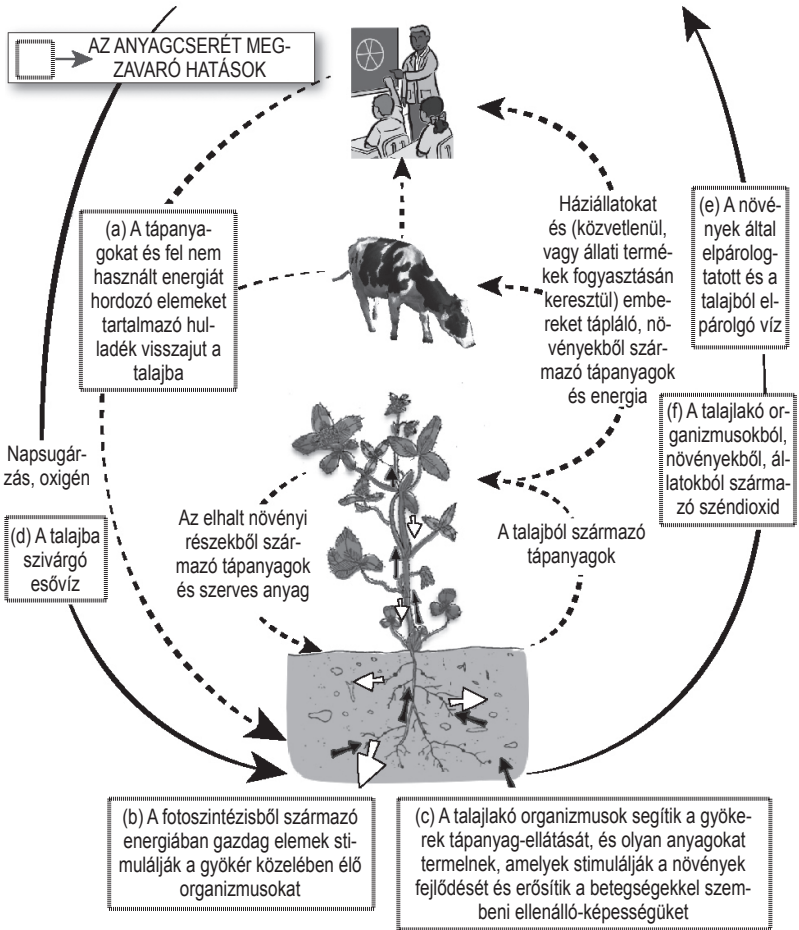
Az élelmiszerszükségleteiket megtermő földtől elszakított emberek anyagcsere-viszonyai egyre inkább felbomlanak, ahogy a népesség nagy része vidékről a városokba vándorol. Ez a jelenség a XV. és a XIX. század között az angliai bekerítésekkel kezdődött, mikor a parasztokat elűzték földjeikről, és a mai modern bekerítésekkel folytatódik, ahogy a latin-amerikai, afrikai és ázsiai földműveseket kiszorítják a földekről, és arra kényszerítik őket, hogy a városokba menjenek, ahol viszont alig találnak munkalehetőséget. A legtöbben az „informális gazdaság” keretei között küzdenek pusztá túlélésükért. (Packer 2006; Barta – Pokharel 2009)

A XX. század második felében az is megbontotta a táplálkozási körforgást, ahogy a nagy, koncentrált kapitalista vállalatok a vágóhidak közelébe telepítették a marhaistállókat, a baromfi- és sertéstelepeket. Ezeknek az igényei jóval felülmúlták a lokális takarmánytermelés nyújtotta lehetőségeket, és elkerülhetetlenné tették, hogy a takarmányt – főleg szóját és kukoricát – kilométerek százairól netán ezreiről kelljen odaszállítani. Ennek két hatása volt: a termőtalaj kiuzsorázása a szántóföldeken (és így a műtrágyák mind nagyobb arányú felhasználása), valamint a trágya óriási mértékű felhalmozódása az állattenyésztő-telepeken (ami a vizek elszennyezéséhez vezetett).

További súlyosbító körülmény volt a vetésforgó rendszerének megváltozása. Az évelő hüvelyes takarmánynövények, illetve a hüvelyesek és a pázsitfűfélék vegyes termesztése valamikor a növénytermesztés alapja volt. Az évekig tartó szénatermelésnek és a legelőváltásnak is számos pozitív hatása volt. Ezek közé tartozott, hogy a hüvelyesek után visszamaradt nitrogént felhasználhatták az utánuk vetett pázsitfűfélék, így a kukorica vagy a búza. Az állatokkal végzett szántást felváltották a traktorok, a húsmarhákat mindinkább óriási telepeken tenyésztették, és egy-egy tejgazdaságban mind több tehenet koncentráltak. Számos korábbi tejgazdaság, vagy állatokat és növényeket egyaránt termelő vegyes gazdaság olyan gépesített mezőgazdasági egységgé vált, amely már csak egyetlen fajta gabonát vagy szójababot termel. Ezek a „pénztermény”-farmok nem használják az évelő hüvelyes takarmányokon alapuló vetésforgót – hiszen állatok híján nincs szükségük takarmányra. Sőt, a szomszédaiak sem tartanak állatokat. Így rengeteg farm immár nem termeli meg (hüvelyes termények segítségével) saját nitrogénszükségletét, és egyre nagyobb mennyiségű nitrogén-műtrágyát kell használnia – amelynek megtermeléséhez viszont rengeteg energiára, többnyire földgázra van szüksége. (Bár a szója hüvelyes, de igen kevés nitrogént hagy a talajban.)

2. ábra

A talaj–növényzet–állatvilág–légtér közötti anyagcsere-kapcsolatokat megzavaró hatások

Zavarok a szerves anyagok körforgásában és a szén-ciklusban
(lásd a 2. és 3. ábrák [a] és [f] pontját)

Amikor a talajban lévő szerves anyagokról beszélünk, szem előtt kell tartanunk, hogy – mint minden szerves vegyület – ezek szénben gazdag anyagok. Valójában a talajban található szerves anyagok mintegy háromszor annyi szenet tartalmaznak, mint a légkör. A mezőgazdasági művelés hatással van arra, hogy a talaj mennyi szenet tartalmaz, és

abból széndioxid formájában mennyi jut vissza a légkörbe. Amikor az erdőket vagy a mezőket mezőgazdasági termelés alá vonják, az többnyire a talaj szervesanyag-tartalmának nagymérvű csökkenésével jár, hiszen a szántás és hasonló zavaró behatások felgyorsítják a talajlakó élőlények szervesanyag-fogyasztását. Az intenzívebbé váló mikroba-anyagcsere hatására pedig nagymennyiségű széndioxid kerül a légkörbe. Amikor viszont a talaj szervesanyag-tartalma már nagymértékben lecsökken (lásd alább), többé már nem szolgálhat a légköri széndioxid fő forrásául.

A táplálékkörforgásra tett hatása mellett az emberek és a háziállatok elválasztása azoktól a területektől, ahol élelmük megterem, hozzájárul a talaj–növényzet–állatvilág–ember szervesanyag-körforgás elakadásához is. Nem csupán azért, mert a trágya és az emberi salakanyag nem jut vissza a földre, hanem a leegyszerűsített mezőgazdasági ökoszisztémák miatt is, amelyek az élő takarmánynövényeket kihagyják a vetéskörforgóból. Bár némi növényi hulladék még ezeknél a leegyszerűsített művelési módoknál is a talajban marad, annak szervesanyag-tartalma lecsökken és alacsonyan is marad, a talajban élő organizmusok kevesebb táplálékhoz jutnak, populációjuk és diverzitásuk lecsökken.

A vízkörforgás zavarai

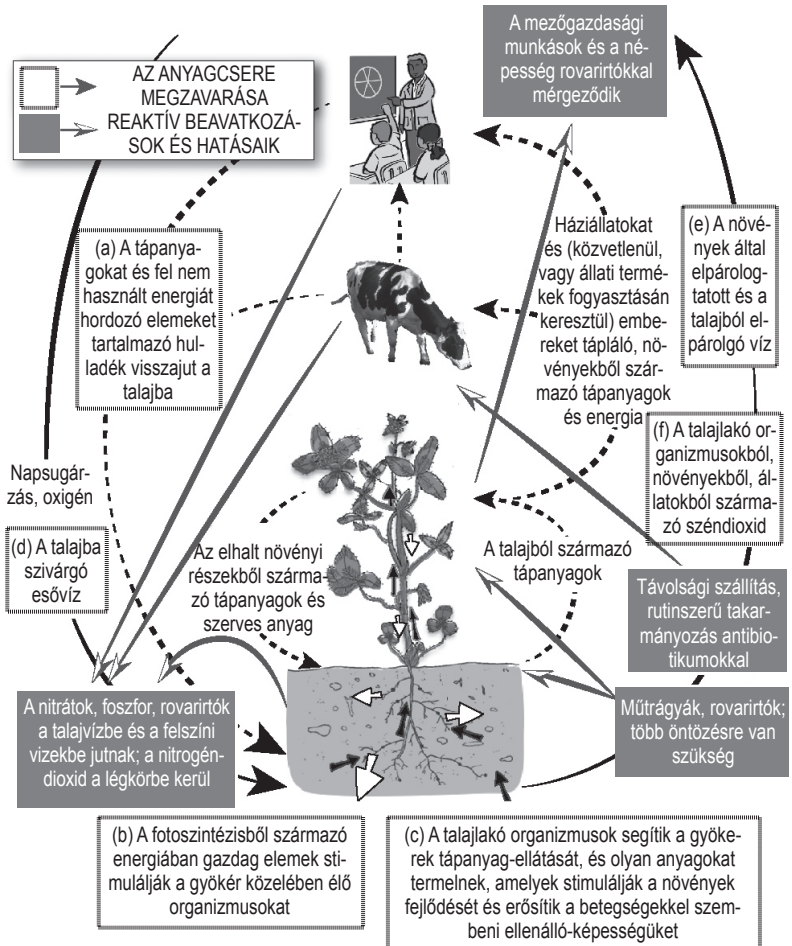
(lásd a 2. és 3. ábrák [d] és [e] pontjait)

A kapitalista fejlődés sok velejárója – így az emberek koncentrálódása a nagyvárosokban, az üzemszerű állattenyésztés, a kutak túlzott igénybevétele az öntözéshez, az erdők tarvágása, a hegyek eltávolítása a szénbányászat következtében – olyan jelentős változásokat okozott a vízkörforgásban, amelyek súlyos hatással voltak a helyi és a regionális ökoszisztémákra.

A kutakból kiszivattyúzott – jórészt öntözésre használt – víz hatalmas mennyisége jelentős hatást gyakorol a globális vízkörforgásra. „Az emberek annyi vizet emelnek ki a föld alól, hogy az (nagy részét elpárologva és csapadékot képezve) az óceánokhoz adódva a globális éves tengerszint-növekedés 25%-áért felelős.” (Bierkens et al. é. n.) A világ olyan jelentős mezőgazdasági területein, mint India északnyugati része, Kína délkeleti része, Pakisztán északkeleti területei, Kalifornia közepének völgyei vagy az USA-beli Központi-síkság, az óriási mértékű vízkitermelés a talajvízszint gyors növekedésével jár, és az öntözéses gazdálkodás jövőjét fenyegeti. Mivel az öntözésre használt víz nagy része a világ folyóiból származik, így azok közül nem egy csak ritkán éri el normális hozamát – ez a helyzet többek között a kínai Sárga-folyón, a Colorado-folyón az USA-ban és Mexikóban, illetve a Tigris és az Eufrátesz esetében a Közel-Keleten. Bár a hatások a folyótorkolatok táján pusztítóak, az öntözésre használt víz a növényekből és a talajból elpárologva csapadékként újra a földre hullik.

Ahogy a leegyszerűsített mezőgazdasági ökoszisztémák fejlődnek, és mind kevésbé termelnek élő takarmánynövényeket, egyre kevesebb szerves anyag jut vissza a talajba (lásd fentebb). A szerves anyag mennyiségének csökkenésével a talaj struktúrája is romlik, a víz lassabban képes beleszivárogni. A nehézgépek – különösen, ha nedves talajon használják őket – összetömrítik a talajt. Ilyen körülmények között – és különösen heves esőzések esetén – a csapadék elfolyik a talaj felszínén és erodálja azt, különösen a talaj felső, szerves anyagokban gazdag rétegét. A növények így, még a nedves területeken is, egyre inkább öntözésre szorulnak.

3. ábra
Reaktív beavatkozások és elsődleges hatásaik

Az erdők tarvágása miatt – a leggyorsabb módja, hogy az erdőkből pénzt csináljanak – a talaj fák nélkül kevésbé hatékonyan képes a csapadék felfogására. Az elhaló gyökerek már nem képesek megtartani a földet. Az erózió következtében csökkenhet a felszíni szerves talajtakaró. A nagy trópusi esőerdőkben a víz a levelekből elpárologva jut vissza a légkörbe, majd csapadék formájában ismét az erdőre hullik. Az esőerdők nagy területeinek kiirtása nagymértékben visszafogja a víz folyamatos körforgását – több víz folyik el a patakokba és a folyókba.

A városok, elővárosok és bevásárlóközpontok terjedésével, az utcák kikövezésével egyre kevesebb a vizet felszívni képes talajfelület. Ezért az esők egyre nagyobb hányada folyik el a felületen, a talajvízkészletek és a kutak egyre kevésbé képesek újratöltődni, és a csapadékhiányosabb időszakokban mind több vízfolyás szárad ki.

Az élőlények közötti interakciók sérülései
(lásd a 2. és 3. ábrák [b] és [c] pontjait)

A leegyszerűsített mezőgazdasági ökoszisztémák (néhány – genetikailag homogén – termény, a rövid vágásfordulók, a sövények és fasorok kiirtása) megjelenése az erdők és a mezők helyén, az állattenyésztés leválása a növénytermesztésről a föld fölött és a talajban egyaránt csökkentette az állati és növényi diverzitást. Az állatok és a hasznos mikroorganizmusok kevesebb élőhelyet találnak. A talajba kisebb mennyiségű és kevésbé változatos szerves anyag jut, ez csökkenti a talaj szervesanyag-tartalmát, a talajban található élőlények diverzitását és aktivitását. A növények, az állatok és a talaj diverzitásának csökkenése miatt nő a fogékonyság a különféle betegségekre és rovarkárookra (mivel csökken az önszabályozás), és ennek hatására nő a rovarirtók és egyéb hasonló szerek felhasználása. (Egy érdekes kínai kísérlet eredményei azt mutatják, hogy ha a különféle rizsfajták egymás melletti vetésével nagyobb genetikai diverzitást biztosítunk, úgy csökken a betegségek iránti hajlam.) (Zhu et al. 2000, 718–722)

Az anyagcsere-zavarok áthidalására, illetve a probléma exportálására irányuló törekvések

A súlyosan leromlott anyagcsere-kapcsolatok okozta problémákkal szemben leginkább a következő válaszleépések körvonalazódnak (lásd a 3. ábrát is): (1) az élelmiszer és a takarmány távolsági szállítása a városokba, illetve oda, ahol az állattenyésztő telepek koncentrálnak; az antibiotikumok rutinszerű alkalmazása a takarmányozás során; (2) nagy mennyiségű trágya használata a tápanyag- és szervesanyag-körforgás zavarai miatt; (3) különféle irtószerek használata a gyom- rovar-

és fonalféreg-fertőzések, illetve a betegségek ellen, amelyek sokkal gyakrabban jelentkeznek a leegyszerűsített rendszerekben (monokultúrák, ritka vetésforgó, a talaj szervesanyag-tartalmának kimerítése); (4) megnövekedett öntözés, hogy így ellensúlyozzák a talaj lecsökkent képességét a víz beszivárgására és tárolására; (5) az öntözővíz szállítása a vízben gazdag területekről oda, ahol a kutakat és a folyókat már túlzottan kimerítették.

Ezek a beavatkozások azután akaratlanul is mellékhatásokkal járnak: a vizek tápanyagokkal és irtószerekkel szennyeződnek, a mezőgazdaságban dolgozók szervezetében és a megtermelt élelmiszerben is mérgező anyagok gyűlnek fel, és az antibiotikumokra rezisztens baktériumtörzsek alakulnak ki. A kiuzsorázott, lecsökkent szervesanyag-tartalmú, alacsony biodiverzitású, nagymértékben leegyszerűsített mezőgazdasági ökoszisztémákkal betelepített földeken egyre több beavatkozásra lesz szükség az elfogadható terméshozam eléréséhez.

Az ökológiai károk komplexitása

Már Marx is rámutatott, hogy amikor a kapitalista fejlődés korai szakzaiban az emberek a városokba vándoroltak (vagy kényszerültek oda vándorolni), hosszú távon csökkent a talaj termékenysége. Ennek hatása „olyan feltételeket teremt, amelyek helyrehozhatatlan szakadást idéznek elő a társadalmi – és az élet természettörvényei által megszabott – anyagcsere összefüggésében” (Marx 1975, 765).

Ám sok, nagyléptékű mezőgazdasági rendszer más okoknál fogva is kevésbé hatékonynak mutatkozik a tápanyag-körforgás terén. A gabonaföldek többségénél a talajvízbe szivárogva rengeteg nitrogén alapú műtrágya megy veszendőbe, és így a patakokba és folyókba kerülve szennyezi azokat. (Komoly mennyiségű foszforral is ugyanez történik: vagy a talaj felületén kicsapódva a lefolyó esővíz, vagy az erózió távolítja el.) A gabonatermesztő amerikai Közép-Nyugatról származó nitrogéntöbbletet tartják sokan a Mississippi torkolatvidékén kialakult oxigénszegény övezet (időnként „halott” zónának is hívják) fő okának. Világszerte százával találhatunk ilyen oxigénszegény övezeteket, a legnagyobbat Európában, a Balti-tenger környékén. A talajban felhalmozódó nitrogén egy kisebb, de még mindig jelentős része dinitrogén-oxiddá alakulva a légkörbe kerül, ahol hozzájárul az üvegházhatás kialakulásához, és a sztratoszféra ózonrétegének pusztulásához is.

A fokozott trágyázás oka a tápanyagok kimosódása, a kevésbé hatékonyan megtervezett rendszerek szivárgása és párolgása, valamint az állatok és az emberek leválasztása azokról a területekről, ahol táplálékukat termelik. A talaj folyamatos tápanyagvesztésének egyik következménye, hogy a gabonaföldek trágyaimportra szorulnak – amelyért a bányászat okozta pusztítások és az energiafelhasználás formájában

súlyos környezeti árat kell fizetni. A nitrogénalapú műtrágyák gyártása különösen energiaigényes. Egy tonna szilárd ammónium-műtrágya (ez mintegy 1700 kg nitrogénnek felel meg) előállításához mintegy 1200 köbméter földgázra van szükség. (Gellings – Parmenter é. n.) Az amerikai Közép-Nyugaton megtermelt kukorica termesztéséhez szükséges energia mintegy egyharmada a nitrogén alapú műtrágyák előállítására, szállítására és felhasználására megy el. És minden egyes tonna foszfortrágya – mivel sav formájában morzsalékosabbá teszi a talajban lévő köveket – öt tonna hulladékot jelent, amely radioaktív anyagokat tartalmaz, és nagymértékben savasítja a vizeket. Arról nem is beszélve, hogy a világ lassan elér a foszforkitermelés zenitjére, amely után egyre nehezebben és egyre nagyobb költségek árán lehet majd foszforhoz jutni. A foszforalapú műtrágyák várható hiánya, illetve megfizethetetlenül magas ára a legnagyobb problémává válhat a világ mezőgazdasága számára.

Amint arról már korábban szó volt, az intenzív mezőgazdasági eljárások okozta változások jóval túlnőnek a talaj kimerülésén, és más anyagcsere-kapcsolatokra is hatással vannak.

Igen lényeges probléma, hogy milyen szörnyű a munkaerő helyzete a kapitalista mezőgazdasági rendszerekben. A vendégmunkásoknak – különösen, ha külföldről érkeznek – szinte alig vannak jogaik, és gyakran rabszolgaként tekintenek rájuk. A mezőgazdasági dolgozók és családtagjaik szervezete sokszor irtószerekkel mérgeződik. A nagy ültetvényeken – főleg Afrikában, Latin-Amerikában és Ázsiában – a legelképesztőbb mértékű kizsákmányolás uralkodik. A munkások bére alacsony, szerveződésüket erőszakkal vagy azonnali elbocsátásokkal torolják meg, és bőségesen, szabadon alkalmazzák a súlyos egészségkárosodást okozó irtószereket (amelyek közül a gazdagabb országokban sok már tiltólistára került).

Ezek a szerek a talajvizet is elszennyezhetik. Így például a Növényvédőszer Akcióhálózat (*Pesticide Action Network*) Costa Rica-i koordinátora egy interjúban elmondta, hogy az ananászültetvényeken „olyan szerves foszfátokat, szerves klórt, hormonkárosító kemikáliákat használnak, amelyek bizonyítottan rákot vagy meddőséget okozhatnak” (Lawrence 2010). És nem csupán a munkások, illetve a helyi környezet mérgeződik, de az a termék is, amely a fogyasztók asztalára kerül. A Nagy-Britanniába kerülő Costa Rica-i ananász mintegy 94%-a „gombaölő triadimefont tartalmaz, amely meddőséget okoz, és vélhetőleg a hormonháztartást is károsítja” (Lawrence 2010).

Az ipari termelés/fogyasztás által okozott széleskörű anyagcsere-zavarok

A fentiekben szinte kizárólag a természetes rendszerekről, illetve a kapitalista mezőgazdaság bevezetésének és fejlődésének a megzavart

anyagcsere folyamatokra tett hatásairól esett szó. Az ipari és szolgáltatási szektor által okozott anyagcsere-problémák részletes megvitatása túlnőne jelen írás keretein. Mindazonáltal legalább jelezniünk kell, hogy a kizárólag a profitot szem előtt tartó bányászat, a nyersanyagok feldolgozása és az ipari termelés is komoly környezeti problémákat okoz: (1) óriási mennyiségű mérgező kemikália felhasználása (amelyek az emberi szervezetet és az ökoszisztémát mérgezik); (2) az erőművek és az olajfinomítók által kibocsátott széndioxid és egyéb szennyező anyagok jelenléte; (3) a nem megújuló forrásokat kimerítik, a megújuló forrásokat túlzott mértékben veszik igénybe, vagy szintén kimerítik; (4) magát a természeti tájat is pusztítják, például a szénbányászathoz társuló „hegybontásokkal”; (5) nagy tömegben termelik a szükségtelen árucikkeket a világ népességének egy töredéke számára (és ráveszik őket ezek megvásárlására), miközben a népesség nagyobb hányadának alapvető igényeit sem elégítik ki.

A kapitalista gazdálkodás e jellemzői annak hajtóerejéből – a vég nélküli tőkefelhalmozásból – következnek. (Részletesebben lásd: Magdoff – Foster 2010, 1–30.) Amint Richard Levins kifejtette: „A mezőgazdaság nem az élelmiszerek, hanem a profit termeléséről szól. Az élelmiszer csupán mellékhatás.” (Levins 2010) A kapitalista rendszerben ezt szinte bármilyen termelésről, bármiféle szolgáltatásról elmondhatjuk. A kapitalizmus, amely tőkét halmoz fel az újabb tőkék felhalmozásának érdekében *ad infinitum*, mind az emberi munka, mind pedig a természet megosztásnak extrém formáit produkálja. Mindkettőt leegyszerűsíti és degradálja, anyagcsere-zavarokat okoz az ember és a természet között, megtöri az egész társadalmi anyagcserét.

1. táblázat

Az anyagcsere-kapcsolatok megzavarásának vagy lerombolásának következményei

Zavar vagy sérülés	Következmények	A következmények ellensúlyozására irányuló beavatkozások	A beavatkozások kéretlen mellékhatásai
Tápanyag-körforgások			
Ahogyan az emberek a városokba költöznek, illetve az állatokat üzemi telepeken tenyésztik, az élelmiszert és a takarmányt a termőhelyről nagy távolságokra kell szállítani.	A szántóföldeken csökken a talaj tápanyag-tartalma.	Trágyák és műtrágyák termelése és bányászata, a termelőhelyekre szállítása.	a) A nitrogénalapú műtrágyák gyártásának nagy energiagénye, a táj pusztítása a foszforbányászat miatt, a vetésforgó hiánya és a nagymértékű műtrágyázás rengeteg veszteséggel jár (a növények az alkalmazott trágya kevesebb, mint felét képesek hasznosítani), a vizek nitrogénnel és foszforral szennyeződnek, mind helyileg mind pedig bizonyos távolságon belül, dinitrogén-oxid kerül a légkörbe – ez elősegíti a globális felmelegedést és csökkenti a sztratoszféra ózonrétegét; kimerülnek a nem megújuló foszfor-készletek.
	A városokban és a tenyésztő telepeken felhalmozódó tápanyag elszennyezi a vizeket.	A salakanyagokat elterítik a földeken, elégetik vagy elásásák; a felesleges tápanyagot az állattenyésztő-telepekhez közeli földeken használják fel.	b) A tápanyagok túltelgése a szennyvíztisztítók és állattenyésztő-üzemek környezetében; a szennyvíz szállítása és kezelése sok energiát igényel. c) A szennyvízbe kerülő ipari és háztartási kemikáliák lerontják és mérgezik a talajt.

Szénciklus			
<p>A fosszilis tüzelőanyagok felhasználása, a természetes mezei és erdei ökoszisztémák megzavarása a gabonatermesztés érdekében, a monokultúras erdők és ültetvények terjedése hozzájárul a légkör széndioxid-szintjének növekedéséhez, a talajban lévő szerves anyagok bomlásának felgyorsulása, széndioxidot szabadít fel, illetve a gabonák termesztéséhez, szállításához és feldolgozásához felhasznált fosszilis energia is ilyen hatással van.</p>	<p>A klíma destabilizálódik, egyes gabonák terméshozama csökken, olvadnak a sarki jégsapkák, az emelkedő tengerszint veszélyezteti az alacsonyan fekvő területeket.</p>	<p>Az üzemanyagot hatékonyabban használó járművek tervezése; több bioüzemanyag felhasználása; jobban támaszkodnak a szél-, nap-, geotermikus-, árapály- illetve nukleáris energiára; tervezetek a széndioxid megkötésére (erdőtelepítések), nagyléptékű tájtervezési projektek.</p>	<p>Az új rendszerek kialakítása jelentős mennyiségű energiát (és nyersanyagot) igényel, és a „zöld” rendszereknek is megvannak a mellékhatásai; növekvő élelmiszerárak a növekvő előállítási költségek kompenzálására; a nukleáris hulladék biztonságos elhelyezése nem megoldott; a tájtervezés káros hatásai még nem ismertek.</p>
Szervesanyag-körforgás			
<p>Bár ez a szénciklus része, de hatásai olyan fontosak, hogy külön tárgyaljuk. A teljes földalatti ökoszisztémát és a talaj felszíni rétegét kitöltik az állati és növényi hulladékból származó, energiában gazdag szerves anyagok. E mellett a gyökerek kiválasztása táplálékot szolgáltat a gyökerek közelében élő számos élőlény számára.</p>	<p>A természetett növényekből táplálkozó mikroorganizmusok és fonalféreg betegségei az egyéb élőlényekkel folytatott verseny következtében gyakoribbá válnak. A leegyszerűsített vetésforgó miatt a növények megbetegedései nagyobb gondot jelentenek.</p>	<p>Különbéle mérgekkel igyekeznek ellenőrzés alatt tartani a hasznónövények növekedését akadályozó élőlényeket.</p>	<p>a) Az irtószerek felhalmozódnak a mezőgazdasági dolgozók szervezetében, a vízben és az élelmiszerben. b) Másodlagos (korábban nem jelentős) betegségek terjednek el, mivel az irtószerek károsítják természetes ellenségeiket.</p>

<p>A leegyszerűsített mezőgazdasági rendszerek, a termények elszállítása a földek környezetéből, az emberektől és háziállatoktól származó salakanyagok hiánya megbontja a szerves anyagok körforgását. Ez az intenzív talajműveléssel párosulva a talajlakó élőlények felgyorsult anyagcseréje miatt jelentős szénvesztést, illetve a szerves anyagban gazdag talajtakaró eltűnése miatt fokozott eróziót okoz.</p>	<p>Csökken a talaj képessége a tápanyagok megtartására, illetve a növények tápanyagellátására.</p> <p>A talaj tömörödik, kevésbé képes felszívni és tárolni a vizet (lásd a vízkörforgásra vonatkozó részt).</p>	<p>Szükségessé válik a gyakoribb és intenzívebb trágyázás.</p> <p>Lásd alább a vízkörforgásra vonatkozó részt.</p>	<p>c) Lásd fentebb a tápanyag-körforgásra vonatkozó rész (a) pontját.</p> <p>Lásd alább a vízkörforgásra vonatkozó részt.</p>
Vízkörforgás			
<p>Ökológiai egyszerűsítésre kerül sor, mikor a mezőgazdaság felváltja a természetes ökoszisztémákat, majd amikor bevezetik a kapitalista mezőgazdasági módszereket – a monokultúrát és/vagy vetéscserét és/vagy vetéscserét hiányát, a nehéz munkagépek használatát, a termés betakarításának a szerződésekhöz igazodó időzítését.</p>	<p>A szervesanyag-tartalom csökkenése és a nehéz munkagépek tömörítő hatása rontja föld fizikai állapotát. A csapadék lassabban képes beszívni a talajba, az elfolyó víz eróziót okoz. Ez csökkenti a növények rendelkezésére álló víz mennyiségét, illetve a kutak újratöltődését.</p>	<p>Több öntözésre lesz szükség. Helyre kell állítani az összetömörített talajt és az erodált partokat. Csökkenteni kell a talajművelést, növénytakarót kell telepíteni.</p>	<p>a) A további öntözés pénz- és energiaigénye. b) A fokozott vízkitermelés és a talajlazítás költségei. c) A víz gyorsabban fogy, mint ahogy a csapadék újratölti a készleteket.</p>
<p>A felszíni vizeket nagy mennyiségben használják öntözésre.</p>	<p>A víznyerő helyekből kiemelt víz mennyisége akkora, hogy ezek a vízkörforgás felszíni szakaszába jutva hozzájárulnak a tengerszint emelkedéséhez, miközben számos forrás és kút kiszárad.</p>	<p>A víz távolsági szállítása a vízben gazdag területekről a vízben szegény területekre. Mélyebb kutakat ásunk, hogy elérjük a süllyedő talajvízszintet.</p>	<p>d) Az építkezések költségei, az azok által okozott pusztítás; a vízben gazdag területek kiaknázásának nem várt hatásai. e) A mélyebb, gyorsabban kiürülő kutak kiaknázásához több energiára van szükség.</p>

Az élőlények közötti interakciók			
<p>A biológiailag sokszínű erdők kivágása az ipari fatermesztés, az ültetvények vagy szántók létrehozására csökkenti a föld feletti és a talajlakó élőlények számát és faji diverzitását. A diverzitás csökken a földeken (monokultúrák váltják fel a többretű termelést, genetikailag homogén növények váltják a genetikai sokszínűséget) és térségükben (a vegetáció hiánya a környező vidékeken csökkenti a kedvező hatású élőlények számát). További egyszerűsítés az egy fajhoz tartozó állatok tömeges tenyésztése kis helyen; a nagyüzemi állattenyésztés csökkenti az állatfajok közötti, illetve az állatok és a növények közötti interakciók lehetőségét.</p>	<p>A csökkenő ön-szabályozás a különféle ártalmakkal (gyomosodás, rovarkárok, járványok, fonalférgek) szembeni ellenálló képesség csökkenéséhez vezet az állatoknál és a növényeknél; az állatállományt szörnű körülmények között tartják.</p>	<p>Különféle mérgekkel igyekeznek ellenőrizni a hasznos növények növekedését akadályozó élőlényeket. A nagyüzemi állattartásban rutinszerűen alkalmazzák az antibiotikus takarmányokat.</p>	<p>a) Az irtószerrel felhalmozódnak a mezőgazdasági dolgozók szervezetében, a vízben és az élelmiszerben. b) Másodlagos (korábban nem jelentős) betegségek terjednek el, mivel az irtószerrel kipusztítják természetes ellenségeiket. c) Az antibiotikumokra rezisztens bakteriális megbetegedések alakulnak ki. d) A szerződéses miatt a farmerek elveszítik ellenőrzésüket a termelés felett, mivel meghatározott módszereket és anyagokat (takarmányokat, vetőmagvakat, növekedéscsökkentőket, gyógyszereket) kell használniuk, amelyek a nagy cégekhez kötődnek.</p>

III. Egy ökológiai civilizáció kialakítása

A kapitalizmus inkompatibilis egy valódi ökológiai civilizációval, hiszen olyan rendszer, amelynek állandóan terjeszkednie kell, az emberi szükségleteket meghaladó fogyasztást kell ösztönöznie, és nem képes figyelembe venni a nem megújuló erőforrásokat és a bolygó hulladékterhelő kapacitáit (a csapot és a mosogatót). A progresszívista individualizmus rendszereként szükségszerűen kapzsiságot, versengést, önzést gerjeszt, az „*Utánam az özönvíz!*” filozófiáját vallja. („*Après moi le déluge!* [Utánam az özönvíz!] – ez minden tőkés és minden tőkésnemzet jelszava. A tőke tehát nincs tekintettel a munkás egészségére és élettartamára, *hacsak a társadalom nem kényszeríti rá, hogy tekintettel legyen.*”) (Marx 1986) Már Engels is rámutatott, hogy a „valódi emberi szabadság” csupán

egy olyan társadalomban valósulhat meg, amely „összhangban van a természet törvényeivel” (Engels 1963b, 113).

Bár azt nem lehet megjósolni, hogy milyen lesz a jövő társadalmá, de legalább felvázolhatjuk egy igazságos, ökológiai alapokon nyugvó társadalom jellemzőit. Amikor egy rendszer megváltozik, az adott ország története és a harc fejlődése az, amely meghatározza az új realitásokat. Ám ahhoz, hogy ökológiailag egészséges legyen, egy civilizációnak új kultúrát és ideológiát kell kialakítania, amelyek olyan premisszákon alapulnak, mint a lényegi egyenlőség: (1) biztosítani kell mindenki számára a megfelelő, emberhez méltó életet: a táplálkozást, a tiszta vizet, az egészségügyi ellátást, a lakhatást, a ruházzkodást, az oktatást, a kulturális és pihenési lehetőségeket; (2) meg kell szüntetnie az embereknek más emberek felett gyakorolt hatalmát vagy ellenőrzését; (3) ki kell alakítania a gyárak, mezőgazdasági üzemek és más munkahelyek feletti munkás- és közösségi ellenőrzést; (4) biztosítani kell a választott tisztségviselők könnyű visszahívhatóságát; (5) helyre kell állítani az emberek és a természetes rendszerek közötti összhangot az élet minden területén, ideértve a mezőgazdaságot, az ipart, a közlekedést és szállítást, illetve általában véve az életkörülményeket.

Egy ökológikus társadalom alapvetően minden szempontból a kapitalizmus ellentéte kell, hogy legyen: (1) le kell állítani növekedését, ha kielégítette az alapvető emberi szükségleteket; (2) nem ösztönözheti mind több fogyasztásra az embereket; (3) védelmeznie kell a természetes életfenntartó rendszereket, és a következő generációk érdekében is odafigyelve tiszteletben kell tartania a természeti erőforrások korlátait; (4) az emberek közvetlen igényét is tekintetbe véve a hosszú távú társadalmi és ökológiai szükségletekre kell alapoznia döntéseit; (5) a fosszilis energia helyett a lehető legnagyobb mértékben a közvetlen (vagy közvetlenül felhalmozott) energiákra kell alapoznia igényeit; (6) támogatnia kell a valódi emberi jellemvonásokat, az együttműködés, a megosztás, a kölcsönösség kultúráját, a szomszédok és közösségek közötti felelősségteljes viselkedést; (7) lehetővé kell tennie az emberekben rejlő lehetőségek teljes kibontakoztatását; (8) valóban demokratikus módon kell meghoznia politikai és gazdasági döntéseit mind helyi, mind regionális, mind pedig multiregionális szinten.

Ha a szilárd ökoszisztémák jellemzőiből kívánunk a szilárd gazdasági-társadalmi rendszerek jellemzőire következtetni, akkor lesznek átfedések – egyes alapvető vonások több „jellemzőhöz” vagy „pillérhez” is társíthatók. Mindazonáltal ezeknek a jellemzőknek az analitikus szétválasztása segíthet abban, hogy rendszerezzük gondolatainkat e kérdésben. Egy ökológikus civilizáció a megfelelő társadalmi-gazdasági anyagcserék létrehozásán alapul, vagyis a társadalom folyamatosan meg kell, hogy feleljen az emberi és környezeti igényeknek. Az alábbi felvetések nem kívánnak részletes tervezetet adni, csupán meghatározni egy ökológikus civilizáció néhány kulcsfontosságú jellemzőjét.

A döntések – a lehető legnagyobb mértékben – ott születnek, ahol hatásaik a leginkább érezhetőek lesznek. Az önszabályozás ebben az értelemben a demokratikus önkormányzás, amely egyaránt szükséges a munkahelyeken, a lakóhelyi közösségekben és közöttük, regionális és multiregionális szinten – vagyis a főbb politikai és gazdasági döntések a népesség kezébe kerülnek. A gazdasági és politikai demokrácia rendszerében felismerni és kezelni is könnyebb a felmerülő problémákat. Ez a rendszer jól képzett, az alternatív lehetőségeket ismerő embereket feltételez, akik érdeklődők és határozottan részt kívánnak venni a döntéshozatalban. Bár saját környezetüket és szükségleteiket leginkább a helyi lakosok tudják felmérni, ám a körültekintő döntésekhez az embereknek elegendő ismerettel és elemzési készséggel, gyakorlattal kell rendelkezniük. Ennek egy embrionális formáját példázza a közösségi tanácsok rendszere Venezuelában, ahol egy-egy ilyen tanácsban száz-négyszáz család vesz részt közösségeiket érintő beruházásokról szóló döntéshozatalban, és vállal szerepet megvalósításukban.

Az ember és a társadalom, illetve a természet közötti anyagcseréket irányító munka- és termelési folyamatokat kollektíve szervezik és ellenőrzik. A gyárakban és hivatalokban dolgozó parasztok és munkások – helyi lakóközösségeikkel együtt – ellenőrzést gyakorolnak munkahelyük felett. Az embereket arra bátorítják majd, hogy vállaljanak vezető szerepet, hiszen egy rendszernek szüksége van arra is, hogy a társadalmi lét minden szintjét rendszeresen ellenőrizték olyan hatalommal felruházott emberek is, akik szükség esetén könnyedén meg is foszthatóak ettől a hatalomtól. Minden döntés számításba fogja venni az alapvető emberi szükségleteket, az emberi lehetőségek teljes kibontakoztatását, miközben fenntartja vagy újraterelemi azt az egészséges helyi/regionális/globális környezetet, amely az egészséges emberi élethez, illetve általában véve minden élethez szükséges.

Diverzitás

A diverzitásnak számos formája lehet – a vélemények és képességek sokszínűsége (hiszen az emberek háttere, tapasztalatai különbözőek) annak részleteiben is szerepet játszhat, hogy miként szerveződnek meg a közösségek és a régiók –, amíg mindnyájan hasonló célokat tűznek ki maguk elé. A diverzitás komoly erőt és biztonságot nyújt, társadalmi, kulturális és gazdasági értelemben egyaránt előnyös a közösségek számára. Jobb döntések születnek, ha az emberek különböző nézőpontokból vizsgálják meg ugyanazt a kérdést. A művelődési, oktatási lehetőségek, a pihenés és kapcsolódás, az érdeklődés sokszínűsége megerősíti a közösséget és a társadalmat. Elő kell segíteni az egészségesebb talaj

kialakítását szem előtt tartó összetettebb növénytermesztési rendszerek, a mezőgazdasági és városi tájakba illeszkedő „természetes” tájak által képviselt biológiai diverzitást.

A szoros anyagcsere-kapcsolatokból eredő hatékony természetes körforgások

A kapitalista hatékonyság koncepcióját – a termelési folyamatok leegyszerűsítését, a minél kevesebb (és többnyire képzetlen) munkaerő felhasználását, a munka- és egyéb költségek minimalizálását a nagyobb profit érdekében, a „minél kevesebb benzinnel minél több kilométert megtenni” étoszát – felváltják majd az anyagcsere hatékonyságának ökológiai koncepciói, amelyek az anyagok és energiák körforgásának effektivitásán keresztül képesek lesznek biztosítani a civilizáció fenntarthatóságát. Ez az egymással (a versengés és az individualizáció helyett) kooperációban élő emberek között kialakuló szinergiákon alapul. A társadalmi anyagcsere folyamatai, az emberek közötti interakciók analógiába hozhatóak a nem emberi élőlények (mikroorganizmusok, növények, rovarok, más állatok) közötti anyagcsere-interakciókkal. Ha kevesebbet kell dolgozni – amennyiben mindenki részt vállal a létszükségleteket kielégítő termelésben –, akkor több időt lehet a családdal vagy a közösséggel tölteni. Ha az emberek között az individualizmust, a fogyasztást és a versengést a kooperatív kapcsolatok váltják fel, akkor erősebb közösségek jönnek létre, és kialakítják az alapvető testi, kulturális és kikapcsolódási igények biztosításának rendszereit és módszereit mindenki számára.

Az ökológiai tervezés alapelvei fogják meghatározni a mezőgazdaságot, az építkezéseket, az ipari termelést, és hozzájárulnak majd a lepusztított környezet helyreállításához. A természettel való kooperáció szorosabban egybekapcsolódó tápanyag- energia és vízkörforgásokhoz vezet, segít fenntartani a természetes körforgásokat és áramlatokat. Az ökológiai alapelveken nyugvó regeneratív mezőgazdaság a természettel, és nem a természet ellen dolgozik, egészséges élőhelyek sokféleségét alakítja ki és biztosítja a termőföldek környezetében, a földeken és magában a termékeny talajban. (Magdoff 2007) Az állattartás és a takarmánytermesztés összevonása hatékony tápanyag-körforgást és jobb vetésforgót tesz lehetővé, csökkentve így az ásványkincstől (a foszfortól és a káliumtól) való függést, a nitrogénalapú műtrágyák gyártásának gigantikus energiaszükségletét. Így lenne ok, hogy a kérődzőknek takarmányként évelő hüvelyeseket és fűféléket ternesszenek. Ha nem engedjük, hogy az emberi salakanyagok és hulladék felhasználhatóságát lerontsák az ipari hulladékok és egyéb mérgek, akkor az hatékony körforgásban kerülhet vissza a táplálékunkat biztosító termőföldekre.

Az emberek a lehető legnagyobb mértékben a munkahelyük közelében fognak élni, tömegközlekedéssel utaznak majd, és olyan táplálékot

fogyasztanak, amely elfogadható távolságban termelt otthonuktól. A munkaidő lerövidül, hiszen eltűnik az összes felesleges munka (így a reklámpar és a kereskedelemhez kötődő sok egyéb tevékenység, a pénzügyek nagy része, az ingatlanforgalmazás, a biztosítási ipar), így a társadalom alapvető szükségleteinek megtermelésére kevesebb munka is elegendő lesz. De mindenkinek, aki képes dolgozni, lesz munkahelye.

Egy ökológiai civilizáció számára a magán gépkocsik nem lehetnek a közlekedési rendszer alapvető, vagy akár fontos részei. Attól függetlenül, hogy a személygépkocsik és a teherautók milyen hatékonysággal használgják majd az üzemanyagot, a buszokra, vonatokra alapozott regionális közlekedési rendszerek energiafelhasználása mindenképpen hatékonyabb lesz. Egy kevésbé autófüggő társadalom kevesebb nyersanyagot fogyaszt, kevesebb kárt okoz, kevesebb földet igényel az útépitésekhez, illetve általában a gépkocsi-kultúrához kapcsolódó beruházásokhoz (mint például a McDonald's autósbüféi). Nem készülnek majd luxuscikkek, és az áruk nem kapnak majd olyan hivalkodó csomagolást, mint amilyen manapság dugig tölti a föld szeméttelpeit. Az emberek tetszetős és kényelmes otthonokban élnek majd, amelyeket mindazonáltal a hatékony energiafelhasználás szempontjait, a természetes fűtési és hűtési lehetőségeket figyelembe véve terveznek majd.

Az ipari termelés, akárcsak a mezőgazdaság, természetesen szükség-szerűen magával hozza majd a természeti rendszerek bizonyos mértékű megzavarását is. Komoly odafigyelésre lesz szükség az e tevékenységek, valamint a bányászat okozta negatív hatások minimalizálásához. A termelési rendszereket olyan „bölcsőtől bölcsőig” (cradle-to-cradle, C2C) koncepciókra fogják alapozni, ahol az egyes anyagok vagy alkatrészek újra-felhasználhatóságát eleve beletervezik az eredeti termékbe. (McDonough – Braungart 2002) El fogják kerülni mind a munka, mind pedig a természet olyan mértékű megosztását, amely az életben zavarokat okozhat.

Önellátás

A teljes önellátás nem lehetséges, de nem is kívánatos minden régió és minden közösség számára. Mindazonáltal számos szükséglet – így a víz, az élelmiszer, a lakhatás, vagy az energia – kielégítésében az önellátás olyan cél, amely felé a közösségeknek vagy a régióknak törekednie kell. Így egy helyi közösség vagy szomszédos közösségek egy csoportja rendelkezhet mindazon ismerettel és gyakorlattal, amelyre az alapvető igények kielégítéséhez szüksége van. Az önellátás magába foglalhatja a megújuló energiák olyan kisléptékű, helyi formáinak felhasználását, mint a nap- és szélenergia, a geotermikus vagy vízenergia, ahelyett, hogy a távoli (akár „zöld”, akár másféle energiát termelő) erőművekre és a távolsági energiaszállításra támaszkodnának. A közösség-alapú, az

ökoszisztéma előnyeire és a szoros tápanyag-körforgásra támaszkodó élelmiszerrendszernek (termelésnek és elosztásnak) célszerű a lehetőségek szerint a helyi ökoenergiát használnia.

Még egyszer hangsúlyozom, mindez nem azt jelenti, hogy minden régiónak és közösségnek teljesen önellátónak kell lennie (így például értelmetlen lenne, ha minden közösségnek meg kellene termelnie a saját buszait és hűtőszekrényeit). Ez inkább egy olyan cél, amely felé – különösen az alapvető élelmiszerek tekintetében – törekedniük kell. Az emberek képességeinek és a termelési lehetőségeknek a bősége növeli az önellátás lehetőségeit.

Az önmegújítás rugalmassága

A rugalmasság és az önmegújításra való képesség szintje attól függ, hogy a fentebb megvitatott jellemzőket miként sikerül kialakítani és a társadalomba integrálni. Az olyan közösségek és regionális társadalmi struktúrák, amelyek jobban képesek ellenállni a kedvezőtlen eseményeknek, illetve gyorsan magukhoz térnek azokat követően, fenntarthatóbbak lesznek. A fentebb sorra vett jellemvonások vagy pillérek – az önszabályozás, az önellátás, a diverzitás és a szoros anyagcsere-kapcsolatokból eredő hatékony természetes körforgások – mindegyike hozzájárul egy rugalmas társadalom kialakításához. Az ezeken alapuló közösségek, regionális struktúrák és gazdaságok képesek lesznek ellenállni a kedvezőtlen eseményeknek, és hamarabb tudnak magukhoz térni utánuk az önmegújító folyamatok segítségével. A globális kulturális csere és együttműködés (amelyet megkönnyít, hogy kölcsönösen önszabályozó közösségek között megy majd végbe, amelyek nem versengenek egymással) szintén a rugalmasság növekedésének irányába hat.

Igen valószínűtlen, hogy maga a kapitalizmus egy olyan ökológikus civilizáció irányába fejlődjön, amely kielégítené minden ember alapvető igényeit. Ám egy posztkapitalista társadalomban sem fog csak úgy önmagától felépülni egy társadalmi igazságosságon alapuló ökológikus civilizáció. Ezt csupán egy elkötelezett népesség koncentrált akarata, folyamatos odafigyelése és ébersége teheti lehetővé.

Hivatkozott irodalom

- Barta, Patrick – Pokharel, Krishna 2009: Megacities Threaten to Choke India. *Wall Street Journal*, 2009. május 13.
- Bierkens et al. é. n.: Groundwater Use Increasing Sea Level Rise. A description of Bierkens, M.F.P. et al. In: A worldwide view of groundwater depletion. *Geophysical Research Letters*. <http://seaweb.org/news>
- Engels, Friedrich 1963a (1876): A természet dialektikája. A munka része a majom emberré válásában. In: *MEM 20*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó

- Engels, Friedrich 1963b (1878): Anti-Dürring. In: *MEM* 20. Budapest, Kossuth Könyvkiadó
- Foster, John Bellamy – Magdoff, Fred 1998: Liebig, Marx and the Depletion of Soil Fertility: Relevance for Today's Agriculture. *Monthly Review* 50, 3. sz.
- Gellins, Clark – Parmenter, Kelly E. é. n.: Energy Efficiency in Fertilizer Production and Use. In: *Encyclopedia: Efficient Use and Conservation of Energy*, vol. 2. <http://eolss.net/ebooks>.
- Lawrence, Felicity 2010: Bitter Fruit: The Truth about Supermarket Pineapple. *The Guardian* (UK), 2010. október 2.
- Levins, Richard 2010: Why Programs Fail. *Monthly Review* 61, 10. sz.
- Magdoff, Fred 2007: Ecological Agriculture: Principles, Practices, and Constraints. *Renewable Agriculture and Food Systems* 22, no. 2
- Magdoff, Fred – Foster, John Bellamy 2010: What Every Environmentalist Needs to Know about Capitalism. *Monthly Review* 61, 10. sz.
- Magdoff, Fred – van Es, Harold é. n.: *Building Soils for Better Crops* (3. kiad.). <http://sare.org/publications/bsbc/bsbc.pdf>
- Marx, Karl 1975 (1894): *A tőke*. 3. köt. MEM 25. Budapest, Kossuth Könyvkiadó
- Marx, Karl 1986 (1867): *A tőke*. 1. köt. MEM 23. Budapest, Kossuth Könyvkiadó
- McDonough, William – Braungart, Michael 2002: *Cradle to Cradle*. New York, North Point Press
- Miller, Peter 2007: Swarm Behavior. *National Geographic*, July 2007
- Packer, George 2006: The Megacity: Decoding the Legacy of Lagos. *The New Yorker*, 2006. november 13.
- Seeley, Thomas D. 2010: *Honeybee Democracy*. Princeton, Princeton University Press
- Turnbull, Lindsay – Hector, Andy 2010: How to Get Even with Pests. *Nature*, 466. sz.
- Zhu, Youyong – Chen, Hairu – Fan, Jinghua – Wang, Yunyue – Li, Yan – Chen, Jianbing – Fan, JinXiang – Yang, Shisheng – Hu, Lingping – Leung, Hei – Mew, Tom W. – Teng, Paul S. – Wang, Zonghua – Mundt, Christopher C. 2000: Genetic Diversity and Disease Control in Rice. *Nature*, 406. sz.

(Fordította: Konok Péter)

(Eredeti megjelenés: *Monthly Review*, Vol. 62. No. 8., 2010. január)

I-nemzedék

Bevezető a virtuális világok megértésébe

Köszönet Stefan Brendernek és családjának, akik megvilágították számomra a virtuális világok abszurditását és akik megmutatták, hogy van élet a virtualitáson kívül.

A valóság kérdése mindig is képlékeny filozófiai, metafizikai, tradicionális népeknél vallásos probléma volt. Mi a valóság – hol van a határa és mik az elemei? Mi az, ami a valóságot valósággá teszi?

Az elsődleges valóság

A körülöttünk lévő világ természetét talán az indiai *maja* – a lepel, a felhő, a káprázat, mely az életet megédesíti és megmérgezi egyszerre, mely a isteni Egység köré puha fátyolfüggönny von – írja le a legplasztikusabban. A megnyilvánult valóság az indiai hagyományban tehát annyi, amennyit mi és minden élőlény az isteni Egység köré fon jelenlétével és történeteivel, vagyis a bolygón végbemenő *kapcsolatok* szövevényes hálójával. A valóság az egymással szembeállított tükrökben a végtelenségig megsokszorozott dinamikus mozgás. Fény. A valóság szüntelenül újratерemti önmagát önmaga által. A folyamatos Teremtés, mint isteni aktus, folyamatosan teremti az elsődleges *valóságot*, mely kitölti a teret és nem tud az időről. Az elsődleges valóság körébe tartozik a kenyérsütés is, a tűzrakás, házépítés, úszás, beszélgetés a beszélgetők fizikai jelenlétében, kertészkedés, fafaragás, tollal papírra írás, ceruzával papírra rajzolás, könyvből olvasás, állatokkal játszás, éneklés...

A virtuális valóság

Virtualitásnak nevezek minden olyan világot, amely egy technikai eszköz – I-ketyere – segítségével a használót kilépteti abból a valóságból, amelyet az adott pillanatban a közvetlenül körülötte levő környezet meg-

határoz és megteremt, és amely környezetre önkéntelenül is mentális-érzelmi reakciói születnek. A kilépéssel egy időben belépteti egy olyan világba, amely *nem ismer fizikai határokat*, amely párhuzamos világokat szimulál (melybe belépni és melyből kilépni egyetlen gombnyomás), és amely világ az anyagot (*materia prima*) csak mint energiát jeleníti meg, kézzelfoghatósága nincs. A virtualitás a végtelen tükröződést tükrözi, így alkotja meg saját végtelen, *második valóságát*. A virtuális valóság is szüntelenül újratekerti önmagát önmaga által. A második valóságot csak az emberi faj teremt újra, semmilyen más élőlény nem része ennek a „teremtésnek”. A virtualitás helye a nemlétező és a létező határán mozog. Annyira létezik, amennyire elhiszem. Csakúgy, mint a körülöttem lévő valóság, szüntelenül átalakul, szüntelenül változik, megszületik és meghal.

A valóság és a virtualitás

Az elsődleges valóság alaptörvénye és működésének elve a hálózat, a hálók szövevénye, ezért a virtualitás logikája is a hálózatok hálózata. Az elsődleges valóságok közötti hatalmi viszony elenyésző ahhoz képest, amilyen hatalmi viszony a virtualitás és az elsődleges valóságok között kialakulni látszik. A hatalom kérdése ugyanis a virtualitás és a valóság viszonylatában alattomosabb, mint a valóság tükrői között. A virtualitás mélyebb és agresszívebb alá-fölérendeltséget teremt, mert a függőség megszületése automatikus velejárója a jelenségnek. A virtualitás a valóságot csendesesen megerősokolja és átveszi felette a hatalmat. A virtualitás ezért hatalmi aktus és egy sajátos *logika*, mely – mint látni fogjuk – az élet megannyi területén felüti a fejét, ezért a mindenkori hatalom nem röstelli azt eszközként használni.

Az I-nemzedék

Internet-nemzedék, Információs technológia-nemzedék, I-ketyere-nemzedék. Az I-nemzedék az a generáció, amelyik a második valóságban jobban elnavigál és kiismeri magát, mint az elsődleges valóságban. Az I-nemzedék a virtualitás szótárát és eszköztárát ismeri, használja és bővíti eszeveszett ritmusban. Az I-nemzedék mindeközben egy rémálom megszületéséhez asszisztál tudattalanul. A rémálom megszületéséhez elengedhetetlen a virtuális valóságok demokratizálása, népszerűsítése és hozzáférhetőségének széleskörű garantálása. Ez a folyamat a megszámlálhatatlan I-ketyere termelésén és eladásán keresztül valósul meg, melyek Afrika, Ázsia, Dél-Amerika legmesszebb lévő tereibe is behatolnak.

A rémálom megteremtése

A második valóság természete, hogy az illúziót tökéletessé teszi. Milyen illúziót? Azt, hogy nem kell egy gyufaszálat sem keresztbe tenni azért, hogy az elsődleges valóság ne pusztuljon el: az elsődleges valóságnak el kell pusztulnia, és ez így van rendjén, helyébe lép ugyanis a totális virtualitás. Ez a lelkiállapot a rémálom kezdete. Az I-nemzedék ennek a rémálomnak az eszköze és tudattalan felépítője. A virtuális valóságokat propagandaszerűen népszerűsítő szervezett hadjárat mást sem tesz, mint leszoktatja az embereket az elsődleges valóságról, mely egyre kevésbé lesz élhető, ehető, iható, látható, hallható, tapintható. Miért? Mert elpusztítjuk a bolygót, ahol élünk. A Természet (mely az elsődleges valóság alapja) degradálódásával egyenes arányban kell tehát felépíteni a második valóságot, ahol már nem lesz szükség az elsőre. Ha már elég erősek a virtuális (második) valóságok, az emberek nem fognak sopánkodni a természet legyilkolása láttán, a folyók és tavak elszennyezése láttán, az erdők kivágása láttán, a háborúk láttán, az éhség és szomjúság láttán, az erőszak láttán, a fajgyűlölet láttán, az olajfoltok láttán, az élőlények eltűnése láttán, az emberi kapcsolatok leépülése láttán. Ebben a pillanatban mágikus pont következik be: az elsődleges valóság belép a virtualitásba, hiszen a második valóság átvette az uralmat, az első nemlétezővé válik, azaz virtuálissá. Ezután már a virtualitás fogja meghatározni mi a valóság és mi nem. A második valóság ezért kiemelten főlérendelt viszonyban van az elsőhöz képest. A hatalom aktusa ebben a pillanatban a második valóság kizárólagosságának tételében áll.

A modernitás fekete mágiája – a rémálom kiterjesztése és visszainjektálása az elsődleges valóságba

Fontos megjegyeznünk, hogy a virtualitás egy logika is. Ennek a logikának a legmarkánsabb jellemzője, hogy nem ismer fizikai határokat. Lássunk egy példát arra, hogyan működik a virtualitás logikája a biotechnológiában, tehát az elsődleges valóságban.

A génmanipuláció egyike azon technológiáknak, melyek a legszemléletesebben mutatják a második valóság logikája alapján megszületett eljárásokat. A géntechnológia jelenlegi állása szerint a növényi és állati gének tetszőlegesen kicserélhetők, átvihetők az egyik szervezetből a másikba. Mi több, az állati géneket fajokon keresztül is kicserélhetjük, például az egyes állati DNS-szekvenciákat beültethetjük a befogadó növény genomjába. A logika, amit használunk, a *második valóság logikája*, hiszen csak a virtualításban nincsenek határok – sem emberi, sem ökológiai, sem fizikai, sem mentális, sem erkölcsi. A génmanipuláció feltöri és megerősökölja az elsődleges valóság törvényeit: a génfertőzés újabb bizonyíték a második valóság domináns természetére.

A génmanipuláció primitív barkácsolás, mely azon a feltételezésen nyugszik, hogy ha be tudom illeszteni egy alaszakai lazac hidegtűrésért felelős génjét egy kukoricába, akkor miért ne tegyem meg? Talán azért, mert a természetben ritkán él szexuális életet egy lazac és egy kukorica – leginkább soha. A génmanipuláció közvetlenül megsérti a természetes határokat. A következmény a gének elszabadulásának határtalan lehetősége, és a virtualitás logikája szerint azokat nem lehet megállítani semmilyen módon. Habár, ahogy a virtualitás vírusai esetében, egyetlen megoldás, hogy formattálom a merevlemezt...

Mesterséges élet – ontológiai erőszak a valóságban

2010 májusában a *Science* tudományos hetilapban a J. Craig Venter Institute és a Synthetic Genomics Inc. bejelentette a világ első, mesterséges úton előállított, saját magát reprodukálni képes élő szervezet megszületését, melynek az egész genomját egy gép rakta össze (ETC Group: Synthia is Alive. News Release, 2010. www.etcgroup.org). A szintetikus biológia – mint kutatási terület – a nanotechnológiák gyermeke. A nanotechnológia az elemi részecskéken elvégzett bármilyen beavatkozás, így nanotechnológia a génmanipuláció is és a mesterséges élet előállítása is. A szintetikus biológia, ha lehet, még perverzebb, mint a génmanipuláció. A szintetikus biológia megnyitja az utat az elsődleges valóságban a sci-fi életbe lépéséhez.

A virtualitás logikájából elindulva automatikusan levezethető és megérthető a mesterséges élet. A mesterséges élet (szintetikusan előállított DNS szekvenciákból előállított genom, majd élő szervezetek, majd „élő-lények” „előállítása” laboratóriumi körülmények között) igénye nem létezhetne a virtualitás logikája nélkül. Még egyszer: az elsődleges valóság önmagát teremti. A virtuális valóságot csak az ember teremti. Mesterséges élet létrehozása az ember (a férfi) legmélyebb igényének (élet teremtése) visszajára elsült aktusa. Kíváncsi lennék, nőknek eszébe jutna-e mesterséges élet létrehozása. Kétkem. Mesterséges élet létrehozása az elsődleges valóságon elkövetett legmélyebb erőszak, a Teremtés paródiája és ezért az emberi faj csődje. Az ember ezáltal a valódi Teremtést szimulálja. Az élet szimulálása: a virtualitás logikája. Az életet nem teremti, hanem meghamisítja. Amikor az ember mesterséges életet állít elő, Istent játszik, miközben nem látja, hogy az ördöggel köt szövetséget. Az élet – természetéből adódóan – *természetes*. Mesterséges élet „előállítása” ezért par excellence tiltott aktus. Az, hogy erre képes a techno-tudomány, nem legitimizálja annak a megvalósítását.

Két fentebb említett példánk a virtualitást, mint logika megjelenését mutatta be az elsődleges valóság egy-egy területén. A virtualitás I-ketyeréi és a virtualitás, mint logika abban a felismerésben kapcsolódnak össze, hogy a határok nélkülség illúziójába ringatják a felhasználókat. A minden-

határ-nélküliség megtapasztalása mind az I-ketyerék felhasználói, mind a techno-tudomány, mind a virtuális pénzvilág működtetői számára feltétlenül a szabadság mámorát adják és egyben a legvégső kísértés kapuját nyitják meg előttük.

Az illúzió totálissá tételével pedig (nincsenek határok), minden, ami a második valóság logikájában születik, az legitim: legitim a génmanipuláció, a mesterséges élet, a nanotechnológiák egyéb változata, a klónozás, a geotechnológia és az összes technokrata „racionalitás”, melyek csak retorikájukban akarják megmenteni az elsődleges valóság elemeit; valójában a második valóság építőelemei és ezért nem is áll szándékukban a valóságot megmenteni.

Szellemi tulajdonjogok – az élet privatizálása

Intellectual Property Rights – szellemi tulajdonjogok. A szellemi tulajdonjogokat csak akkor érthetjük meg, ha megértjük, melyik logika gyermeke. A levédés (patenting, brevetage) logikája szintén a virtualitás logikája. Szellemi szabadalmat olyan emberi találmányra, „szellemi termékre” lehet bejegyezni, mely az elsődleges valóságban önmagától nem létezik. Vagyis az ember attól fél, hogy – a technológiánál maradván – ügyefogyott teremtés-imitációját (a megszámlálhatatlan techno-fejlesztést) ellopják. Ezért kizárólagos tulajdonossá teszi önmagát, vagyis a feltalálót. Le kell védeni a második valóság elemeit. Rendben. Csakhogy: le lehet-e védeni a Teremtés, az elsődleges valóság elemeit? Kié a Teremtés? Be lehet-e jegyezni szellemi tulajdonjogot egy vetőmagra, egy génre, egy aminosavra?

A szellemi szabadalmak és jogdíjak történetében azon a ponton vagyunk, amikor olyan jogi szabályozás van hatályban, mely megengedi az élet levédését. Ma le lehet védeni egy DNS szekvenciát, de akár egy egész növényt is. Az élő szervezetek kitulajdonítása (privatizálása) egy-egy nemzetek felett álló cég-birodalom által annak a folyamatnak a része, mely megteremtette a hiperkapitalizmust: a magántulajdon kiterjesztése *mindenre*, ami körülvesz minket a bolygón. Így nem csak a virtualitás elemei kerülnek a magántulajdon rezsimje alá, hanem szép lassan az egész elsődleges valóság. Levédeni a géneket, a növényeket, az állatfajokat. Ha a technológia képes lenne a levegőben az oxigént valamilyen módon megjelölni, vagyis számon tarthatóvá tenni, az ember levédené az oxigént is.

Szellemi tulajdonjogot bejegyezni a Teremtés molekuláris és nano-elemeire a kitulajdonítás teljesen új formáihoz vezet. Alapja egy jogszabály, melyet azok fogadnak el, akik a virtualitás elemeit létrehozzák. Engem megkérdeztek? És téged? Az élet levédése nonszensz. Az életet nem lehet levédeni. Tiéd? Gyere ide, és vedd el, ha kell. Fizetni? Kinek? Rablóknak? Az élet levédése a virtualitás fantazmagóriája.

Az ETC Group „The new Biomasters” (2010) című jelentésében (www.etcgroup.org) felsorolja azokat a veszélyeket, melyek a szintetikus biológia és a szellemi tulajdonjogok összekapcsolásából adódnak. Egyre elterjedtebb fogalomná válik a bioklónozás, melynek lényege, hogy egy gyógyszer-, élelmiszer- vagy vetőmagcég a Föld biodiverzitásban gazdag országaiban olyan növényi vagy állatgenetikai erőforrásokhoz jut, melyből saját gyógyszerei, élelmiszerei vagy vetőmagjai számára vonja ki a szükséges anyagot, melyet azután szellemi szabadalommal lát el. Majd biztos, ami biztos, illegális felhasználásért beperli azt a közösséget, amelyiktől a genetikai anyagot kapta. Nem felháborító, hiszen a törvény az törvény. A bioklónozás új utakat találhat magának abban a pillanatban, ha a genetikai erőforrást nem kell kivonni többé fizikailag sem, mert az információ önmagában elegendő ahhoz, hogy azt mesterséges úton előállítsák. A mesterségesen előállított élet levédésének lehetősége teljesen új fejezet a magántulajdon történetében. Mivel feltalálásról van szó, mi sem természetesebb, hogy a kettő kéz a kézben jár majd. A szintetikus biológia és termékei levédésének valódi célja a élet áttemelése a totális virtualitásba és ezzel egyidőben a (virtuális) élet azonnali monopolizálása.

A virtualitás elburjánzása és a szellemi tulajdonjogok kiterjesztése az élet minden területére olyan beláthatatlan társadalmi ellenőrzéshez vezethet, melyet ma el sem tudunk képzelni. A monopolkapitalizmus csúcsra járatása és az elnyomás tökéletesítése az „élettudományok” integrálásával eddig soha nem tapasztalt mértékben fog megnőni. A globális kisajátítás harctere a genetikai erőforrások területe, melynek bevezető epizódjában találjuk a növényeket és az állatokat, a tárgyalásban pedig az emberi géneket. A virtualitás logikája szerint ugyanis nincsenek határok...

Emigráció a virtualitásból

A virtualitás észrevétlenül fon körbe bennünket és senki sem marad ki belőle, aki nem áll ellen tudatosan. A populáris térben a tőzsdén, bankügyletekben, sms-ben, interneten, I-ketyerékben, videojátékokban, skype-on, videokonferenciákon és 3D-s mozikban éljük életünket. Lé-tünk jelentős részét akaratlanul is már a virtuális valóságokban éljük. A techno-tudomány pedig a virtualitás logikáját használva belép az integrált tisztítás korszakába, melynek célja a valóság lecserélése egy második, mesterségesen létrehozott valóságra, ahol nano-struktúrájukban átalakított növények, fák, állatok, élelmiszerek várják a most még genetikai manipuláció-mentes embereket...

Emberfeletti erőfeszítést igényel, és minél jobban be van vonódva valaki, annál nehezebb, de meg kell tenni. Nincs más megoldás, mint hogy emigrálni kell a virtualitásból az elsődleges valóságba. Vissza kell utasítani, hogy a virtualitás és a virtualitás logikájában megszületett társadalmi ellátó, ellenőrző és végrehajtó rendszerek átvegyék a hatalmat és meghatározzák élettereinket. Újra kell teremteni az elsődleges valóság tereit, elemeit és eszközeit. Vissza kell utasítani a szintetikus biológiát, a szellemi tulajdonjogokat, a génmanipulációt, és a megannyi ránk váró, a virtualitás logikájából születő, megoldásként tálalt hamis valóságokat.

Emigrálni a virtualitásból – ez ma még csak kevesek kiváltsága. Az ember, aki a létezés peremén él, biztos támpont. A létezés peremén élni annyi, mint az élet mesterségesen felgyorsított ritmusából (ami szintén a virtualitás jellemző tulajdonsága) tudatosan kimaradni és a természet ritmusára hagyatkozni. Ma eljutni idáig egyet jelent a fennálló rendszer teljes meghaladásával és elengedésével.

Apró lépésekben vissza kell térnünk a Földhöz: meg kell művelni, gondozni kell és vigyázni kell rá. Apró lépésekben vissza kell térnünk a Földhöz: a forradalom a kisajátított valóságunk visszaszerzése, az életünk visszaszerzése. Apró lépésekben vissza kell térnünk a Földhöz: együtt élni vele és egymással, mintha csak emberek volnánk.

A valóság kérdése mindig is képlékeny filozófiai és metafizikai, tradicionális népeknél vallásos probléma volt. Hamvas Béla egy helyen így ír: „Századunk nagy kérdése a valóság.” Talán a mi századunké is ez lesz? Mi a valóság? „The divine is only real”* – mondja Coventry Patmore.

---

* „Csakis az isteni valóságos.”

Szintetikus biológia és a társadalmi ellenőrzés hiánya

2010 májusában a *Science* amerikai tudományos folyóirat tudományos szennzációként közölte, hogy Craig Venter kutatócsoportjának sikerült egy számítógéppel előre megtervezett DNS-szekvenciát teljesen mesterségesen előállítania, majd élesztőben történő klónozás után baktériumsejtbe bevinnie, és hogy a mesterséges DNS a baktériumsejt osztódása után az utódsejtben is megtalálható volt. Tehát nem egy máshonnan kivágott, hanem teljesen mesterségesen tervezett DNS-t vittek át baktériumsejtbe. A kísérlet kétségtelenül új távlatokat nyithat a molekuláris biológiában, s elvileg lehetővé teszi eddig soha nem létezett fajok mesterséges előállítását, illetve – természetesen – ezek ipari felhasználását is, ami viszont a pénzügyi spekulációban nyithat új távlatokat – például a következő válságuborék felfújásában... Ezért a különböző internetes honlapokon gyorsan megérkeztek a vegyes reakciók is, a kritikátlan lelkesedéstől az egyelőre kezdeti stádiumban levő új eredmény potenciális veszélyeinek és nemkívánatos társadalmi-etikai következményeinek felvázolásáig. Összefoglalónk ezekből a francia nyelvű médiában megjelent cikkekből ad ízelítőt a *Vivagora* és a *Le Monde diplomatique* honlapján megjelent blogok alapján. A vita lényege a tudományos kutatás szabadsága és demokratikus társadalmi ellenőrzése közötti ellentmondás kérdése. (Forrási jegyzetek [ ] és további kiegészítések a négy dokumentum végén.)

Hrabák András

*

HERVÉ LE CROSNIER

A szintetikus biológia Pandora-szelencéje

A *Science* tudományos hetilap 2010. május 20-án a Craig Venter irányítása alatt álló csoport eredményéről közölt hírt, amely először hozott létre olyan sejtet, amelybe egy számítógép által tervezett DNS-molekulát építettek be.¹ Craig Venter számára ez „tudományos és filozófiai szempontból is fontos állomás”. Ha figyelmen kívül hagyjuk is a dicsekvő hangnemet, amellyel a bejelentést megtették a sajtóban, e tudományos közlemény és azok a kutatások, amelyek ehhez az eredményhez

vezettek, számos olyan kérdést vetnek fel, amelyek megérdemlik az állampolgárok, a politikai döntéshozók, a civil társadalom szervezeteinek és természetesen a tudományos szakemberek közösségének teljes figyelmét. A civil társadalom szervezetei, nevezetesen az ETC Group [1] moratóriumot követel az ún. „szintetikus biológia” által alkalmazott technikákra, és globális választ sürget a szélsőséges genetikai kutatásokkal szemben.

„A csütörtöki bejelentés az első olyan élő sejt létrehozásáról, amelybe egy szintetikus genomot építettek, előrelépést jelent az élet mechanizmusának megértésében, és megnyitja az utat mesterséges szervezetek előállításához, amelyek képesek például tiszta üzemanyagot termelni.”

E bevezetés áll az AFP tudósításának legelején, amely az első francia nyelvű híradás a felfedezésről, s egyben legkevésbé hatásvadász közlemény. De itt is megfigyelhetjük, hogy a laboratóriumi kísérletek szerepe átalakult; bolygónk és az egész emberiség szenvedéseire és bajaira onnan várjuk a csoda-válaszokat, és ennek megfelelően a tudományos kutatások eredményeinek bejelentése ebben a hangnemben születik meg. Ez a gyakorlat viszont csökkenti a tudományos munkák objektív elemzésének lehetőségét, s csökkenti az állampolgárok és képviselők lehetőségeit is, hogy kritikusan értékeljék azt, és levonják a politikai következtetéseket a tudomány fejlődésének következményeiből.

Valójában a kísérlet sokkal szerényebb, ám egyszersmind nyugtalanítóbb eredményre jutott. Arról van szó, hogy szintetizáltak egy kromoszómát, amelynek kódját számítógép tervezte, először mesterséges élesztő-kromoszóma segítségével génkonstrukciót hoztak létre [2], amelyet azután beépítettek egy baktériumsejtbe és ott megtalálták azt ennek a sejtnek az osztódása után is. Ennek igazolásául Craig Venter csapata „filigránokat” vitt be a kromoszóma kódjába.

DNS-t először az 1970-es évek elején Har Gobind Khorana szintetizált és az 207 bázispárt tartalmazott. 2002-ben Eckard Wimmer jelezte, hogy újra előállította a *polio*, a gyerekbénulás vírusát. Ezt követően pedig újra előállították az 1918-as spanyolnátha vírusának DNS-ét és tökéletesítették a DNS előállításakor használt technikákat. Azóta az ember megrendelhet bármely DNS-szálat, ha e-mailben elküldi a szekvenciáját. Közel negyven genom-szintézissel foglalkozó vállalkozás létezik, közülük kettő Franciaországban. Ami újat a J. Craig Venter Institute kísérlete hozott, az az, hogy tökéletesítették a kromoszóma-összerakás technikáját, és mivel sikerült a sejtosztódás után is megtalálni az új DNS-t a sejtben, ez azt jelenti, hogy a mesterséges DNS ellenőrzése alá vonta a sejtet. David Baltimore, a Caltech kiváló genetikusa számára, akit a *The New York Times* idéz, nem az *élet*, hanem egy új *másolat* előállításáról van szó. Egy olyan technikáról, amelynek egyébként ő elismeri minőségi jellegét, de ez számára távolról sem teszi indokolttá a Craig Venter teamje által használt szuperlatívuszokat, amellyel „el akarják adni” kísérletüket.

Márpedig az *eladás* igencsak a szintetikus biológiai kutatások céljai közé tartozik. Venter 2007 májusában előterjesztett egy amerikai (20070122826 sorszám alatt) és egy nemzetközi (PTO WO2007047148) szabadalmibejegyzés-kérelmet. Ennek értelmében tulajdonosa kíván lenni egy olyan „minimál”-DNS-konstrukciós technikának, amely élő szervezetek önreplikációjára alkalmazható. Magának követeli az olyan hidrogén- és etanoltermelő eljárások (szellemi) tulajdonjogát, amely hasonló technikák alkalmazásával történik. Igencsak távolra kerültünk attól a kutatástól, amely „meg akarja érteni a természetet” és magyarázni akarja a biológiai jelenségeket... Ez a fajta kutatás sokkal inkább olyan alkalmazásokat keres, amelyek a kockázati tőkebefektetők fantáziáját mozgatják meg.

Venterék hosszú távon ellenőrzésük alá szeretnék vonni a széndioxid-piaci spekulatív buborék pénzügyi és gazdasági eredményét. Ebben a zabolátlan versenyben a Synthetic Genomics Inc. vállalattal lépnek fel közösen, amelyet szintén Craig Venter irányít, és amelyet az Egyesült Államok kormánya támogat. (Az USA energiaügyi minisztere, a fizikai Nobel-díjas Steven Chu lelkes híve a szintetikus biológiának.) Egy olyan vállalatról van szó, amely az Exxon Mobil és a BP olajcégek partnere; az utóbbi „kockázatmentes műszaki képességeit” éppen a közelmúltban csodálhattuk meg a Mexikói Öbölben!

Prométheuszi ambíció

Hogy egy mesterséges DNS-sel módosított baktérium szénhidrogéneket termeljen, nem biztos, hogy a közeljövőben megvalósul. De maguk ezek a kísérletek, amelyeket közvetlenül pénzügyi célokból végeznek, és amelyek afféle médiaszórakozásként hatnak a Föld és az emberi társadalom aktuális problémáira, erősen megkérdőjelezhetőek.

Márpedig az aggályok jelentősek: biológiai fegyverek kifejlesztése; annak következményei, ha a laboratóriumi személyzet különösen patogén vírusokkal kerül érintkezésbe; valamint annak kockázata, hogy szintetikus szervezetek kerülhetnek ki véletlen baleset következtében a környezetbe.²

Az ipari verseny éppúgy, mint az érintett kutatók egójának háborúja egyaránt globális demokratikus válaszáért kiált, abból a célból, hogy háttárazzák meg az ilyen kutatások végzésének lehetőségét és feltételeit. Nem lehet a döntést csupán az adott tudományterület kutatóira hagyni. Azt sem, hogy mindezeket széles körben árusítsák ki, olyan, a médiában csillogtatott tulajdonságokkal, amelyek hiteltelenek és nagyon is megkérdőjelezhetőek.

Egy ilyen reflexió során soha ne felejtkezzünk el a tudományos közösség egy részének prométheuszi vágyairól, különösen a genomikai kutatás megszállottjairól, akik a minapi közlemény szerzői között is ott

vannak. Azoknak az újságíróknak, akik megkérdezték a Nobel-díjas Hamilton O. Smith-t, a Synthetic Genomics Inc. részvényesét, és a Science cikkének egyik szerzőjét, vajon nem érzi-e úgy hogy Istent játszik, ő a kedvenc tréfájával válaszolt: „Mi nem játszunk.” A minap publikált kísérlethez használt genetikai kód magában hordozza – és arra kérnek bennünket, hogy ezt ne vegyük szó szerint – azokat a jeleket, amelyek lehetővé teszik a kromoszóma megtervezését. Felix Adler filozófust idézve, aki az atombomba kidolgozójáról, Oppenheimerről írt életrajzi könyvében, az *American Prometheus*-ban ezt írta: „*Ne azt nézzétek a dolgokban, amik, hanem azt, amivé válhatnak*”.

Márpedig alapjaiban egy ilyen prométheuszi logika terjedt el ma a tudósok körében: a „föld-gép megjavításának” akarata a geo-engineering révén, egészen a nano-anyagokig, és természetesen az élő anyag leigázásáig.³ A természet nem egy egyedi és különös modell többé, hanem egy egyszerű tárgy, amit a mérnököknek tökéletesíteniük kell... és ha ez lehetséges, mindez a „kutatói szabadság” nevében – vagyis anélkül, hogy az állampolgároknak hatalmukban állna a kutatói orientáció befolyásolása –, az élő anyag feletti hatalom iránti különleges vágy kergetésével kapcsolatos, a természeti vagy a társadalmi környezetre gyakorolt hatások értékelése nélkül, de még a filozófiai következtetések sincsenek végig gondolva erről az élővilág feletti teljes uralom szándékáról.

Ezeknek a duális tudományoknak a kutatói (akik hajlamosak óriási kockázatokat vállalni az ígéretesség előnyeiért) nagyon gyakran azt akarják, hogy ők maguk szabályozzák az etikai és biztonsági kérdéseket, kizárólag az ágazatban működő vállalatok bevonásával. Ez volt a vörös fonál a híres asilomari biotechnológiai konferencián 1975-ben, ahogyan a 2006-ban Berkeley-ben tartott „Synthetic Biology 2.0” konferencián, vagy most, 2010 áprilisában a geo-engineering-ről tartott Asilomar 2 konferencián is. Mindegyik esetben meghívtak filozófusokat, hogy beszéljenek etikai szabályokról, hitelesítendő az adott terület képviselőit [...] önszabályozást akarnak megvalósítani, a közvélemény kizárásával, kizárólag a „partnerek” közös feladataként, miközben ezek a partnerek ugyanannak a pénzügyi és hatalmi kapcsolatnak a részesei.

Ez az oka annak, hogy a civil társadalom számos szervezete, köztük a nagy befolyással rendelkező ETC Csoport, vagy Franciaországban a Fondation Sciences Citoyennes, globális vitát akar szervezni, hogy elkerülhető legyen Pandora szelencéjének megnyílása. A Tudomány és Demokrácia Világfórumának, melynek második ülését 2011 februárjában Dakarban tartják, foglalkoznia kell ezekkel a lényegi kérdésekkel. Az alkalmazott technológiák ugyanis különösen éles Damoklesz-kardokat jelentenek. Már 2004 októberében megjelent egy szerkesztőségi cikk a *Nature* tudományos folyóiratban: „*Ha a biológusok eljutnak arra a pontra, hogy képesek az élet új formáit létrehozni, a szándékosan vagy tévedésből kiprovokált balesetek valószínűsége óriási mértékben megnő.*”

- ¹ Creation of a Bacterial Cell Controlled by a Chemically Synthesized Genome, (Egy kémiai úton szintetizált genom által irányított baktériumsejt előállítás.) *Science*, 2010. május 20. [3]
<http://www.sciencemag.org/content/vol328/issue5981/index.dtl>
<http://www.sciencemag.org/content/vol329/issue5987/index.dtl>
- ² Lásd Mateo Cueva: Bits, atomes, neurones et gènes font BANG. (Bitek, atomok, neuronok és gének – avagy BANG.) *Le Monde diplomatique*, 2009 október – magyarul is elérhető:
http://www.magyardiplo.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=113:bitek-atomok-neuronok-es-genek&catid=38:2009-oktober&Itemid=85
- ³ Lásd Mona Chollet: Le ciel nous préserve des optimistes. (Az ég megőrzi nekünk az optimistákat.); és Philippe Rivière: Nous serons tous immortels en 2100. (2100-ban mindannyian halhatatlanok leszünk.) *Le Monde diplomatique*, 2009. szeptember illetve december, utóbbi magyarul is elérhető:
http://www.magyardiplo.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=139:mindannyian-halhatatlanok-leszuenk-2100-ban&catid=49:2009-december&Itemid=88

*

PHILIPPE MARLIÈRE

Prométheusz, Pandora és Petri

(Válasz Hervé de Crosnier cikkére)

Craig Venter kutatócsoportjának kísérleti sikere, egy szintetikus genom beépítése egy sejtbe jelentős médiafigyelem mellett került bejelentésre. A munkák közlésének napján Obama elnök előrejelzést kért a jövőbeni technológiai és erkölcsi következményekről, s ezzel politikai felhangot adott a születő technológiának. Könnyű alátámasztani, hogy a Venter-kutatócsoport által kidolgozott biológiai eljárás előzmény nélküli, és aközé a nagyon kevés eljárás közé tartozik, amelyeknek nincs megfelelőjük a természetben. Még Dolly bárány tizenöt évvel ezelőtti klónozása – amit Wilmut kutatócsoportja végzett el, és amely általános morális megrázkódtatást okozott – sem sorolható ebbe a kategóriába, mert a szomatikus sejtmagok transzplantálódása bizonyos gerincesek ivarsejtjeibe vélelmezhetően természetes körülmények között is megtörténhet. A nukleáris maghasadási reakció, amely révén Fermi 1942-ben bevezette az atommag meghódítását, szintén olyasmi, ami bizonyos természetes geológiai feltételek mellett évmilliárdokkal ezelőtt már megtörténhetett.

Venter és munkatársai tettének fontosságát nehéz eltúlozni, annak ellenére, hogy nagyhangú bejelentése szinte szándékosan sokkolni

akarja az ortodox gondolkodásúakat, míg az esetleg szintén nagyhangú versenytársai – kritikáik ellenére – nála kevésbé voltak képesek mozgósítani az egyéni merészséget, és az ilyen nagyszabású műveletekhez szükséges vállalkozás anyagi alapjait. A Manhattan Projecttel való összehasonlítás – amelyet hajdan Robert Oppenheimer irányított az első atombombák felrobbantására – jó analógiának látszik, még akkor is, ha a nukleáris energetikai és a szintetikus biológiai kutatás nem használhatja ugyanazokat az eszközöket (akár veszélyeseket akár nem veszélyeseket) civil vagy katonai alkalmazásokra.

Venter és munkatársai sikerének jelképe egy egyszerű petricsésze, nem egy halált hozó gombafelhő. A Venter Intézet arzenáljában nem találánk egyetlen olyan eszközt, molekulát, vagy sejtet, amelyet a szokásos biotechnológiai gyakorlat kárhóznatna, vagy amelyet drákói módon kellene ellenőrizni. Minden műveletet, amelyet a csoport és annak beszállítói végrehajtanak, külön-külön laboratóriumok ezreiben végeznek el, különösen a DNS kémiai szintézisét, és a PCR-t [4], a mesterséges élesztőkromoszómák klónozását. Az ACGT bázisok rendezett láncának automatizált megvalósítása, amely követi az ember által diktált parancsokat, de nem avatkozik bele a szintézis folyamatába, hogy ezzel valamivel több mint egymillió bázispár végső összerakása megtörténjék, ez az, amit Venter hangsúlyozott, mint ami a *Mycoplasma mycoides* (egy kérődzők számára patogén baktérium) szintetikus genomjának eredetét alkotta. Minden más élőlénynél – kivétel nélkül – az előzőleg már létező genetikai üzenet örökösége volt a parancs, amely legalábbis részben irányította felépülésüket, proliferációjukat és szabályozta evolúciójukat. Ez a tény alapvetően fontos és tagadhatatlan – ebben rejlik prométheuszi jelentősége.

Kényszerhelyzetben a politika

A politikai hatalmasságoknak mostantól tudatában kell lenniük annak a rendkívüli beavatkozási képességnek, amelyet az örökítő anyag, a DNS kémiai szintézise hordoz magában, és annak a lehetőségnek, hogy olyan mértékben formálja át a világot, ami összehasonlítható a nukleáris energiáéval, bár utóbbinak hatását ma is korlátozza az a tény, hogy még mindig nem vagyunk képesek megoldani a magfúziós folyamat ellenőrzött előállítását.

Az analitikus biológia szakértőit és méltóságait ez megfosztja attól, hogy megbízható előrejelzést adjanak a genetikai teremtőképesség következő lépéseire vonatkozóan. Egyébként úgy látszik, nem is mérésznének ezt megkockáztatni. Legalábbis nem kell attól tartani, hogy valamiféle GIEC-et [5] hoznának létre a szintetikus biológiában; hiszen ez egyértelműen inkompetens lenne. Pontosan ez teszi a szintetikus biológiát tudománnyá, annak minden morális következményével és jelentős intellektuális kockázatával. Senki sem lehet próféta, hogy megmondja, mi

következik be a jövőben a biotudományokban és a biotechnológiában, még maga Craig Venter sem.

Nincs semmi meglepő azokban a mitológiai utalásokban, amelyek néhány – hivatalosan kevésbé kompetens – kommentátortól erednek, és valamilyen túlkapásként ítélik meg az új technológiát. Pandora szelencéjének képét általában sokféle önostorozó flagelláns idézi fel, hogy kiüzze az ördögöt a nyitott petricsészékből, mintha a genomika eddig elért eredményeit vissza lehetne fordítani és a technológia a jövőben feledésbe mehetne. Azt a tényt, hogy 40 millió dolláros magánbefektetés segítségével érték el a kísérleti célokat és a ezzel járó szabadalmakat, súlyosbító körülményként értékelik, és annak kézzelfogható jeleként lepezik le, hogy kereskedők szentségtelenítik meg a természet szent templomát. Ezt a reflexszerű mitológiát követve térnek mindig vissza a befektetésekre, a profithajhászás szellemére, amely tönkretétellel fenyegeti a természeti környezetet, a mezőgazdaságot és az egészségügyet – közömbösségből, vagy vigyázatlanságból. Így a józan ész nevében a flagellánsok igazolják annak a felhívásnak a jogosságát, hogy szülessen moratórium a szintetikus biológiában, arra várva, hogy a kipróbált módszerek követésével ki tudják elemezni, hogy az új lehetőségek előnyösek-e vagy szerencsétlenségek forrásai lesznek.

Márpedig pontosan az analitikus megközelítés válsága az, amely létrehozza a genomikai teremtést egy olyan történelmi kontextusban, ahol a válságok a technika, a környezet és a gazdaság minden területén sokasodnak. Az ismeretelméleti törés annak következménye, hogy a rendszerint gyors és beszédes „bárdjaink” és felkent papjaink a bioetika és a szakmai erkölcsök nevében – de közhelyekre hagyatkozva – szólítják meg országunk falvainak kollektív értelmét a klónozásról, a béranyákról vagy a klímaváltozásról. Az az analitikai, hipotetikus-deduktív elemzés, amely képes a GMO-pollenek szétszóródását vagy a CO₂-vel feldúsult légkört modellezni, egyáltalán nem alkalmas a genetikai teremtés következményeinek előrejelzésére. Valóban, a világ összes szakértőjének plenáris ülése – a saját őszinte vallomásuk szerint – képtelen lenne előre megjósolni, milyen életképes genomikai szöveg garantálná egy környezet betelepítését egy szaporodó organizmus által, vagy vonná magával annak kihalását. A szintetikus biológia egy radikálisan más megközelítést alkalmaz: hogy megértse, hogyan áll össze az élő anyag: következtet, összerak és beavatkozik. Ez teljes szakítás a deduktív állásponttal, amely alapvetően felülről indulás, szemben az alkalmazott alulról indulással, akadémizmus szemben a műhellyel, babérkoszorú szemben a kocsikenőccsel.

Ez a megközelítés idáig nem volt jelen a biológiai gyakorlatban, ami magyarázza, hogy a molekuláris biológusok elképedve állnak az esemény előtt. A konstruktivista módszer azonban a szerves kémiában már több mint egy évszázada használatban van. Sajnos, akárcsak a GMO-knál, a közvélemény nem szereti a kémiát, amelyet természetelle-

nesnek tekint, holott termékeinek előnyét élvezzi és nagy mennyiségben fogyasztja. A szintetikus biológia eljövetelel a kémia konstruktivista megközelítései hatalmukba kerítik a deduktivista biológiát, hogy egy eddig soha nem látott fejlődési ritmust és irányt diktáljanak. A DNS szintézisétől kiindulva, a technológiai vonal Bruce Merrifield és Gobind Khorana kémikusok akarata szerint kezdődött el, majd folytatta egy szervezet teljes genetikai parancsának megvalósításával Craig Venter akaratából.

Mesterséges biodiverzitás felé

Az előny, amit a genom szintézisétől és más szerkezetek kidolgozásától várhatunk, hogy olyan genetikailag módosított szervezeteket állítsunk elő, amelyeknek alkalmazási biztonsága nagyobb, mint amit a huszadik században előállított GMO-knál nem voltunk képesek elérni. Alapelvében azok a tényezők, amelyek limitálják a szintetikus fajok proliferációját és szétterjedését, magában a genomban multiplikálódnak, ezzel csökkentik az alkalmazkodási lehetőségeket arra, hogy kicsússzanak a kísérletező, vagy az ipari termelő ellenőrzése alól és ez az az alacsony küszöb, amit elvárhatunk. Ezzel mód nyílik arra, hogy az óvatosság elvét alkalmazzuk a tiltás, belenyugvás vagy elszegényítés doktrínájával való fenyegetés helyett. A Venter által a *Mycoplasma mycoides* mesterséges genomjának szekvenciájába beépített filigránok a kezdetleges módját jelentik azoknak a biztonsági szerkezeteknek, amelyeket a jövőben a szintetikus fajok magukkal fognak hozni.

Meg kell barátkoznunk azzal a gondolattal, hogy a bioszférában mostantól egy mesterséges biodiverzitás jelenik meg. Ez a folyamat nem tegnap, hanem már a neolitikumban elkezdődött a növények, állatok és az élesztők domesztikálásával. Ha hagyományosnak és ártalmatlannak tekintjük is a domesztikációt, az is magával hozta a mesterséges és más biológiai tárgyak proliferációját és jólétünk veszélyeztetését. A Craig Venter és csapata által elért áttörés felerősíti a domesztikációs folyamatot az információs felszabadulás fokának és sebességének megfelelően. Annál biztosabban közelebb fog vinni bennünket ahhoz, hogy tartósan megőrizzük a természetes élőhelyeket és az emberi egészséget. Csak egy látszólagos paradoxon az az előrejelzés, hogy a genom első teljes életre keltésének sikerét később úgy fogják emlegetni, mint egy váratlan szerencsét a környezet számára, mint a természetes biodiverzitás emancipációját és nem a természet leigázását.

A szélsőséges genetika prédikátorai

„A szintetikus biológia Pandora-szelencéje” c. írásunk kiváltotta Philippe Marlière genetikus éles hangú válaszát. Szerinte kívánatos hogy a biológia ma igénybe vegye az élet új formáinak létrehozására irányuló félistennek járó utat. Ennek a profetikus állításnak az elemzése, amely visszakézből elhárítja a bíráló véleményeket, azt sugallja a politikai döntéshozók számára, hogy nem létezik más út, mint ennek a szélsőséges kutatásnak a támogatása.

- Teljes sebességgel a „különösség” felé.
- Az új Galileik... – mondják ők.

A geo-mérnökség, a szélsőséges genetika, az anyag nanometrikus szinten történő manipulációja, az informatikai és kognitivisták technológiák különböző mértékben veszik ki részüket a tudományos kutatás egy új modelljének robbanásszerű kialakításában. Az ilyen megközelítések forrása általában az a gondolkodásmód, amely a társadalmat és főleg a politikát képtelennek tartja az előttünk álló fő kérdések megválaszolására. Ennélfogva számukra a jólét, a biztonság, egy hosszú, nyugodt, bőségben töltött élet igényeinek teljesítésére a választ nem egy demokratikus döntéseken alapuló világ megszervezése adja – amely egyben a természet kirablásának elítélését is jelenti –, hanem a félistenek által használt technológiák alkalmazása, az ő „B-tervük”. Soha nem tesznek fel kérdéseket az általuk meghatározott vágyak valós lehetőségeiről, amelyek alapján véve nem tükröznek mást, mint egy gazdag és mindenben uralkodó emberiség önző vízióját. Soha nem gondolkodnak el azon, hogy technikai kudarcaik következményeiért valamennyiünknek fizetni kell. A mi fehér köpenyes Prométheuszunk számára csak a ragyogó sikerek léteznek. Egyébként pedig a termékeiket még azelőtt eladják, hogy tökéletesen kidolgoznák őket; a technológiát kidolgozás előtt szabadalmaztatják, és működésük fő hajtóerejét a szabadalmaztatott technológiák és az új spekulatív piacok – mint például a széndioxid-piac – jelentik.

Ami a jelenlegi helyzetben érdekessé válik, ahogyan ezek az ideológiai művészek, ezek a vásári kikiáltók és a televíziós filozófia ezen hősködő figurái előjönnek az őserdőből. Itt vannak, és erejüket abból merítik, hogy a nemzetközi szabályozás túl lassú – mint azt a koppenhágai csúcson megtapasztaltuk –, másrészt abból, hogy a „tudománytól” a közvélemény még mindig csak valami üdvözítő eredményt vár, a „tudomány” nimbusza szinte érintetlen az átlagember szemében. A válságok idején a közvélemény hajlik a leegyszerűsítő, radikális megoldások elfogadására és a döntéshozók is gyakran ezekhez biztosítanak anyagi forrásokat. Ennek

egyik következménye, hogy a tisztán médiaközpontú kutatási stratégiák rendkívül eredményesnek látszanak.

Philippe Marlière, az evry-i Génoscope-ban létrehozott Isthmus társaság igazgatója, a szintetikus biológia kutatója és tanácsadója papírt és tollat ragadott, hogy feketén-fehéren leírja ennek az ideológiai választásnak a breviáriumát. Miközben megpróbál válaszolni egy általam büszkén vállalt közösség azon bírálataira, amelyek Craig Venter kísérleteire vonatkoznak, Philippe Marlière leleplezi az extremista genetikusok érvelésének valószínűsítő struktúráját. Ajánlom, hogy olvassák el teljes egészében a „Prométheusz, Pandora és Petri” című cikkét, amelyet a *VivAgora* honlapon közölt. Számos idézetet fogok említeni a cikkből ebben a rövid írásban. Kezdem mindjárt azzal, ahogyan prófétai hangon bevezeti, ami aztán szövege egészét jellemzi: *„A politikai hatalmasságoknak mostantól tudatában kell lenniük annak a rendkívüli beavatkozási képességnek, amelyet az öröklődő anyag, a DNS kémiai szintézise hordoz magában, és annak a lehetőségnek, hogy ezáltal képesek vagyunk átalakítani a világot.* Nem a magával egyenrangúakhoz fordul, hanem a döntéshozókhoz, akik ezentúl kész helyzet elé lesznek állítva: „mintha a genomikai teremtés megfordítható lenne, és annak megvalósítási folyamatát szabadon el lehetne felejtteni a jövőben”.

Teljes sebességgel a „különösség” felé

Nincs már idő kérdezősködni, a „különösség” megérkezett. Hallelujá! Egyébként is, aki ki meri fejezni kétségeit, azonnal besorolják a „flagellánsok” táborába, ami érdekes kép, és ennek a csoportnak a mitológiájában kettős ítéletnek is számít: középkori gyakorlatot idéz fel, és ha valaki nem hisz a „különösség” ígéreteinek, akkor azt elmaradott feudális úrnak akarják beállítani. Ez gyakran sikerrel jár. *„Az ismeretelméleti törés annak következménye, hogy a rendszerint gyorsan reagáló és beszédes „bárdjaink” és felkent papjaink, a bioetika és a szakmai erkölcsök illetve az orvosok hippokratészi esküje nevében, de közhelyekre hagyatkozva szólítják meg országunk falvainak kollektív értelmét a klónozásról, a béranyákról vagy a klímaváltozásról.*” Minden módon azt sugallják, hogy ha valaki szabályozást és a kérdések nyilvános megbeszélését akarja, akkor az maga a tisztán és egyszerűen idejétmúlt folklór. Egyébként is José Bové [6] nincs messze: *„A konstruktivista módszer azonban a szerves kémiában már több, mint egy évszázada használatban van. Sajnos, akárcsak a GMO-k esetében, a közvélemény nem szereti a kémiát, amelyet természetellenesnek tekint, holott termékeinek előnyét élvezi és nagy mennyiségben fogyasztja. A szintetikus biológia eljöveteleivel a kémia konstruktivista megközelítései hatalmukba kerítik a deduktivista biológiát, hogy egy eddig soha nem látott fejlődési ritmust és irányt diktáljanak.*” A nagylelkű állítás a kémia „jótetteiről” elbogatellizálja a

környezetkárosítás által okozott daganatos megbetegedések számának robbanásszerű növekedését, a termékenységi képesség csökkenését, a méhek fenyegetettségét... , ez bizony túl kevés ahhoz, hogy a vegyipar gazdasági nyereségével összehasonlítsuk.

Mert alapjában véve ennek a mérnökcsoporthoz a médiaszereplése csak egyetlen célt szolgál: kész tények elé állítani a társadalmat, hogy könnyen elutasíthassanak minden szabályozást, arra a fenséges üzenetre rájátszva, hogy bármilyen „reguláció” erősen „retrográd” lenne és megtörmé azokat a „reményeket”, amelyeket félistent játszó módszereik ajánlanak. *„Pontosan ez teszi a szintetikus biológiát tudománnyá, annak minden morális következményével és jelentős intellektuális kockázatával. Senki sem lehet próféta, hogy megmondja, mi következik be a jövőben a biotudományokban és a biotechnológiában, még maga Craig Venter sem.”*

Nem csupán arról van tehát szó, hogy „ez már egy lefutott játszma”, de főleg arról, hogy szerinte a tudomány mai módszerei képtelenek alkalmazkodni ehhez az új világhoz: *„Márpedig pontosan az analitikus megközelítés válsága az, amely létrehozta a genomikai teremtést”.* Mert ha az „előnyök” minden bizonnyal az út végén vannak, akkor az út nem látható be előre. *„Valóban, a világ összes szakértőjének plenáris ülése – a saját őszinte vallomásuk szerint – képtelen lenne előre megjósolni, milyen életképes genomikai szöveg garantálná egy környezet betelepítését egy szaporodó organizmussal, vagy vonná magával annak kihalását. A szintetikus biológia radikálisan más megközelítést alkalmaz: ahhoz, hogy megértse, hogyan áll össze az élő anyag: következtet, összerak és tökéletesít.”* Ha az út nem látható előre, attól még folytatnunk kell utunkat, menni kell előre és ezt kell elfogadni – mint azt minden karizmatikus beszédben hirdetik: *„Meg kell barátkoznunk azzal a gondolattal, hogy a bioszférában mostantól egy mesterséges biodiverzitás jelenik meg.”*

Philippe Marière nem az egyedüli, aki ilyen zavarosan fejezi ki magát. A szintetikus biológia védelmezői annyira bíznak félisteni helyzetükben, hogy teljes nyíltsággal magyarázzák meg céljaikat, amitől semmi sem ijeszti el őket. Így Markus Schmidt, a Synbiosafe (*Safety and Ethical Aspects of Synthetic Biology, A szintetikus biológia biztonsági és etikai aspektusai*) európai kutatási programjának koordinátora ugyanúgy vélekedik, mint Philippe Marière. *„Xenobiológia: az élet új formája, mint a végső biológiai biztonsági eszköz”* című cikke bevezetőjének végén, amelyben számba veszi azokat a különlegességeket, amelyek a „nem konvencionális” élet formáiban érdekesek – mint az élet eredetének kutatása, az asztrobiológia, a szintetikus biológiai rendszerek kémiaja –, pontosítja is azokat: *„Mindazonáltal, ezek között a specialitások között a fő különbség abban van, hogy az élet eredetével és az asztrobiológiával foglalkozó kutatók az élet fejlődési jelenségeinek megértésére koncentrálnak, míg a szintetikus biológia védelmezőinek nagy része „alkalmazni” akarja a genetikai mérnökség alapelveit, hogy létrehozza az élet nem*

szokványos formáit, melyeknek érdekes felhasználási lehetőségei vannak.” Meg kell jegyeznünk, hogy a cikk kezdete azzal adja meg az alaphangot, hogy idézi Peter Drucker-nek, a menedzselés fő amerikai teoretikusának egyik jelszavát: „A jövő megjósolásának legjobb formája, ha megteremtjük azt.”

Az új Galileik... – mondják ők

Miután úgy határozta meg az ortogonalitást [7], mint a technikai gondolkodás lényegi összetevőjét, amely lehetővé teszi egy komplex rendszer egy elemének módosítását, anélkül, hogy ennek következményei lennének a többi komponensre, Markus Schmidt ezt választja a szintetikus biológia központi tengelyéül. Holott bárki láthatja – főleg az informatikai rendszerek bonyolultabbá válása óta –, hogy a rendszer egy részének előre nem várt módosításakor fellépő előre nem látható következmények elkerülhetetlen kapcsolatban állnak maguknak a komplex rendszereknek a működésével; ennek ellenére az ortogonalitás fogalmának hirdetői szerint a természetesen önreproduktív biológiai rendszerekben az ortogonalitás alkalmazható és ezért elfogadható elvi alapot jelent leleményes biomérnökeink számára!

És mindezt hogyan? Reális elképzelés – hála a DNS-szintetizátoroknak, mint amelyeket Craig Venter is használ – egy XNS (*Xenonukleinsav*) léte, amely más bázisokat használna és „elméletben” nem lépne kölcsönhatásba a biológiai DNS-sel. Ez egy olyan megközelítés, amelynek számára a szintetikus biológia lenne az utolsó „biológiai tűzfal”, biztosítva a szélsőséges genetikai kísérleteinek biológiai biztonságát. Ez egy meglepő, váratlan vélemény, ami nem támaszkodik semmilyen gyakorlati tapasztalatra, ahogy ez ma már szokásossá vált az új „ígéret-tudományokban”. Majd felállít tíz szabályt egy teljesen biztonságos szintetikus biológia számára; mindegyik szabály „*should*”-okkal (kellene) és „*must*”-okkal (kell) van teletűzdelve... E szabályok paragrafusai tehát maguk is kételkedést fejeznek ki és ráadásul a cikk végén a szerző felveti azt a lehetőséget is, hogy a xenobiológia szabályait nem alkalmazzák majd korrekt módon, vagy hogy valaki új fegyverek létrehozására használja az „új tudományt”. De semmi sem képes kikezdeni az új hívők vallásos optimizmusát. Még egy, a laboratóriumi kísérleteihez biológiai elemeket felhasználó biohacker hálózat esetleges elindítása sem, ha az természetesen felesküzik az etikus és társadalmilag fontos biológiai biztonság betartására.

Érdekes egyébként szemrevételezni a Philippe Marlière és Markus Schmidt közötti kapcsolatot a *Synbiosafe* programban, ami az „*első európai kutatási program lenne a szintetikus biológia etikai aspektusairól és biztonságáról*”. Egyik állandóan gúnyolódik az etikai elvárásokon, a másik viszont a „társadalmi” vagy „etikai” meghatározásokat használja

minden cikke címében. Egyértelmű hogy szövetségük azért szükséges a média-hadműveletekben, hogy kifejleszthessék csodálatos technológiai tervüket és folytathassák a félisteni teremtéstörténetet: el kell altatni a döntéshozókat, hogy szabad maradjon a terep. A módszerek egyszerűek és ismertek: „Bad Cop” (a „rossz rendőr”) a döntéshozó jobbán van, akit okosan a kihallgató iroda médiájának lámpafényébe helyeztek. Elmagyarázza nekünk, hogy túl késő reagálni, nem lehet tenni semmit, a játszmát már lejátszották. Egyébként is: *„A Venter Intézet arzenáljában nem találánánk egyetlen olyan eszközt, molekulát, vagy sejtet, amelyet a szokásos biotechnológiai gyakorlat kárhóznatna, vagy amelyet drákói módon kellene ellenőrizni. Minden műveletet, amelyet a csoport és annak beszállítói alkalmaznak, külön-külön laboratóriumok ezreiben is elvégeznek, különösen a DNS kémiai szintézisét, a PCR-t, a mesterséges élesztőkromoszómák klónozását.”* (Philippe Marlière cikke). Ha nincs bűnös fegyver, nincs mi után nyomozni. Azután közbelép „Good Cop” (a „jó rendőr”), aki az érzéseinél fogva vezeti a döntéshozót, előhúzza tarisznyájából a „biológiai biztonságot”, ami nem csupán azt fogja garantálni, hogy ne következhesen be semmiféle kölcsönhatás a xenobiológia és a valódi biológiai világ között, hanem becsukja a kaput a szabadföldi genetikai módosítások ellenzői előtt is. Mert „Good Cop” a szabályozás mézesmadzagját is elhúzza a döntéshozó orra előtt: *„A xenobiológia elindítja az új paradigmát és megváltoztatja annak módját, ahogyan az élet természetét felfogjuk [...] Mindez olyan, mint amikor a Föld elvesztette helyét az univerzum középpontjában.”* (Markus Schmidt cikke). Jól ismert marketing-módszer, a történelem mindenki által ismert eseményeire hivatkozni – és nem számít, ha semmi köze sincs a most folyó vitához. Bár egyértelműen „public relation” típusú manipulációs technika, de Philippe Marlière is használja, amikor például azt mondja, hogy a szintetikus biológia első lépéseit a Földön már a „neolitikumban” megtette. Ami Önöket, döntéshozókat, újságírókat, felelősöket, állampolgárokat illeti, Önök mégsem foglalkozhatnak azzal, hogy szabályozni akarják ezt a már jelenlévő új paradigmát. A történelem ferdén fog nézni Önökre, és nem égethetik meg Galileit még egyszer. Nemde?

Ha ma itt az ideje hangsúlyozni a prométheuszi tudományokról szóló gondolatokat, ez sokkal többet jelent a biológiai és környezeti kockázatoknál, amelyek pedig igen nagyok. De meg kell őrizni a tudomány és az ésszerűség, illetve a bizonyítás és a cáfolás közötti közvetlen szövetséget, vagyis minden olyan már kialakult kritériumot, amelyek megakadályozzák, hogy elszállt agyú kutatók szabadon dicsekedhessenek a közvélemény előtt és függetlenül munkájuk valóságos értékétől, társadalmi hasznosságától, pénzügyi támogatáshoz, bátorításhoz, felmentéshez és dicsőséghez jussanak. A szintetikus biológia intellektuális játék, mint a múlttal való szakítás más technikái is, bizonyára vonzó. Talán még lehet, hogy meg is sejtí a biológiai gépezet ismeretlen funkcióit. De az a mód, ahogyan ezt a paradigmát előtérbe nyomják – kész helyzeteket teremtve

–, a mód, ahogyan megcsapolják a forrásokat, megkímélve magukat a bírálat minden lehetőségétől, a szabályozástól és az újratárgyalástól, a mód, ahogyan munkájukat a legrosszabb pozitívista diskurzusokhoz kapcsolják, célszerűsége mellett, mindenekelőtt egy tisztán politikai kérdést vet fel. Vonjuk ki a spekulatív piacok hajtóerőit (szabadalmak, széndioxid-piac, ígéretes finanszírozása), és újítsuk meg a tudományos vitát, az ítélőképesség által támogatott párbeszédet. Akkor fogjuk látni, hogy kijön-e belőle valami hasznos dolog.

Van időnk együttesen gondolkodni. Ez az a demokrácia, ami nem igazán tetszik a mi új vallást hirdető félisteneinknek.

*

SERGE SEBESTYÉN

Elvárható-e a tudománytól, hogy megvédje az emberiséget?

Tegnap a nanotechnológiának kellett megoldania minden problémát. Ma a szintetikus biológián van a sor. Megszabadít minket Claude Bernard-tól és a hipotetikus-deduktív módszertől, hogy lehetővé tegye számunkra, hogy mindent megértsünk és megvalósítsunk. Legalábbis ez derül ki abból a válaszból, amit Philippe Marlière írt Hervé Le Crosnier közleményére.

Úgy tűnik számomra, hogy ez a két szöveg nem csupán a szintetikus biológia ellentmondását jellemzi, de sokkal általánosabban azt a hozzáállást, amely megjelent az újonnan kifejlődő technológiák ígéreteivel kapcsolatban, és amely független a szűk értelemben vett technikai fejlődéstől ódzkodó, technofób nézetektől. Hervé Le Crosnier az egyik oldalról és Philippe Marlière a másiktól. Az első számára: *„A tudománypolitika, a kutatási döntések, a laboratóriumi és vállalati gyakorlat ellenőrzése, és végül az ismeretek szabadalmak révén történő eltulajdonításának elutasítása olyan valódi stratégia, amely lehetővé teszi az igazi függetlenséget egy olyan tudomány számára, amely érzékeny arra, hogy tanulmányozza a társadalom és annak minden tagja valós problémáit, és amely kérdéseknek hamarosan napirendre kellene kerülnie az állampolgárok és a politikai döntéshozók gondolataiban és vitáiban.”*

A másik számára: *„A Craig Venter és csapata által elért áttörés felerősíti a domesztikációs folyamatot az információs felszabadulás fokának és sebességének megfelelően. Annál biztosabban közelebb fog vinni bennünket ahhoz, hogy tartósan megőrizzük a természetes élőhelyeket és az emberi egészséget. Csak egy látszólagos paradoxon az az előrejelzés, hogy a genom első teljes életre keltésének sikerét később úgy fogják*

emlegetni, mint egy váratlan szerencsét a környezet számára, mint a természetes biodiverzitás emancipációját, és nem a természet leigázását.”

Az egyik oldalról az az akarat, hogy a technikai haladást rendeljék alá a közös érdekeknek, a társadalom jogává téve a választást, és behatárolva a haladásnak a magánérdekek által történő kisajátítását, míg a másik oldalról ugyancsak a közérdek akarata, de hangsúlyozva a technopiacbba integrált kutatás hatékonyságát és felsőbbrendűségét, „haladó” jellegét, ami felhatalmaz arra, hogy minden vizsgálatot és alkalmazást kipróbáljanak, amitől valamilyen tökéletesítés várható.

A történelem azt mutatja, hogy attól a pillanattól kezdve, hogy a tudomány megnyitott egy utat, a műszaki emberek megpróbálták azt alkalmazni. Észre kell vennünk azonban, hogy bizonyos megvalósításokért az emberek súlyos árat fizettek.

Csak három példát idéznék két évszázad különbséggel.

- A vérkeringés felfedezése a XVI. században arra indított „orvosokat”, hogy kipróbálják az első vérátömlesztéseket úgy, hogy disznóvért adtak embereknek. Meg kellett volna várni a tudomány újabb felfedezéseit ahhoz, hogy megőrizték ezek életét, mielőtt ezt megteszik.
- Ugyanígy, a XVIII. század vége felé párizsi szülészek „divatba hozták” a császármetszést. Egy orvos, aki kételkedett a technikában, meglátogatta azokat a házakat, ahol sikerrel alkalmazták ezt az úgymond új szülészeti eljárást. Egy hónappal később a családok gyászoltak. Hiányoztak ugyanis még bizonyos élettani ismeretek.
- És végül emlékezzünk a második világháború végére, amikor kiderült, hogy a plutónium világít a sötétben. Ezernyi munkásnőt toboroztak egy lényeges feladatra a háborús erőfeszítések során: ecsettel rajzolják meg az órák számlapját, hogy az éjszakai pilóták hordhassák és láthassák. Az ecseteket a nyelvükkel nedvesítették meg. A rák pusztító hatása csak évekkel később jelentkezett.

Ami általában jellemzi ezeket a magatartásokat, az a bizonyosság abban, hogy a tudomány egy új utat nyitott meg. Márpedig ezekben a helyzetekben az ismeretek kezdetben még csak részlegesek, amit a kutatók nem tudnak (vagy legalábbis nem akarnak tudomásul venni), és ennél fogva az alkalmazásokról nem lehet tudni, mit fognak hozni. A gyakorlat emberei biztosak magukban és a tragikus következmények csak jóval később jelentkeznek.

Visszatérve Philippe Marlière szövegére: azt állítja, hogy a szintetikus biológia elhagyja „az analitikus, hipotetikus-deduktív eljárást” egy másik javára: *következtet, összerak és tökéletesít*. *„Összerakás közben megérteni, levonni a következtetést, hogy tökéletesíthessük és azért tökéletesíteni, hogy megértsük”* – írja, de közben elhallgatja azt a tényt, hogy ha elhatározzuk, hogy létrehozunk valamit, amiről csak annyit tudunk, hogy megalkotható (vagyis mindegy-hogy-mit), akkor előbb-utóbb kiderül, hogy

ez csak valami akármilyen, és később gyakran ez lesz a legszebb példája annak, hogy mit nem kellett volna tenni!

Nincs szó sem Pandoráról, sem Prométheuszról. Mindenki a saját véleménye szerint forgathatja ezeket a mitológiai szereplőket. Ellenkezőleg, ha Görögországra akarunk hivatkozni, akkor a hübrisz (az elbizakodott gőg) az, amiről beszélni kell azt a magatartást illetően, amikor különbséget akarunk tenni a néha vakmerő tudományos kísérlet (ez az, ami szükséges) és annak olyan alkalmazásai között, amelyek a „mindegy-mi, csak megcsinálható legyen” körébe tartoznak – azzal a elgondolással, hogy „ha meg tudom tenni, miért ne tenném”? Így, amikor Philippe Marlière emlékeztet arra „az alapelvekre, hogy az ember mindig megváltoztatta az életét” és pontosítja, hogy mindez már a neolitikumban kezdődött, illene pontosítania, hogy miről beszél. Biztos, hogy az ember átélt néhány ezer évet, amíg a farkasból olyan különböző kutyákat formált, mint a chiwawa és a dobermann, és kétségtelenül több évtizednek kellett eltelnie, hogy keresztezze a narancsot és a citromot... És nyilvánvaló, hogy az egész világ örömmel látná, hogy hála a génmódosításoknak, sokkal gyorsabban megy a kukorica vagy minden más növény termelése, kevesebb vízigénnyel. De nem erről van szó akkor, amikor rovarölő géneket vagy olyan elemeket építenek be, amelyek a növényvédő-szerek elleni rezisztenciáért felelősek. Mert, túl azon, hogy „mindegy-mi”, arról is szó van, amit Philippe Marlière foggalkörömmel védelmez, amikor támad: „Ezt a reflexszerű mitológiát követve térnek mindig vissza a befektetésekre, a profithajhászás szellemére, amely tönkretétellel fenyegeti a természeti környezetet, a mezőgazdaságot és az egészségügyet, közömbösségből, vagy vigyázatlanságból.” Hát igen, gyártsunk és adjunk el egy gyomirtó szert, olyat, hogy emiatt a mezőgazdászok kénytelenek legyenek megvenni a mi vetőmagjainkat, amelyeknek a genomja védelmet nyújt ez ellen a gyomirtó ellen. Nem fontos a vetőmagok diverzitásának eltűnése, nem fontos egy „genetikai Csernobil” kockázata a mexikói kukorica számára, miután nem tudom, vajon egyes gének bevitelére fogékonyra tesz-e fontos biológiai visszahatásokra a kukorica helyi változatainak genetikai diverzitására vonatkozóan. Nem fontos tehát számukra a mezőgazdaság világának szerencsétlensége.

Végül, essen szó az „ígéretekről” való vitáról. Így: „a genom első teljes életre keltésének sikerét később úgy fogják emlegetni, mint egy váratlan szerencsét a környezet számára, mint a természetes biodiverzitás emancipációját és nem a természet leigázását”.

Több, mint hatvan éve, mindenki úgy gondolta, hogy a 2000. év előtt a „magfúzió” megoldja az emberiség összes energetikai problémáját. Tehát aggodalom nélkül fogyaszthatjuk az energiát!

Ennek az okoskodásnak a lényege a következő: „A haladás elhozta az élettartam meghosszabbítását és a fogyasztás növekedését. A tudomány meg fog tudni oldani minden nehézséget is, ami a haladás következménye.” A szakadék szélén állunk és a következő lépés átvisz bennünket a szakadék másik oldalára.

Döntsenek az állampolgárok a saját jövőjükéről!

- [1] ETC Group: *Action Group on Erosion, Technology and Concentration* – nemzetközi szervezet a kultúra, környezet és emberi jogok fenntartására.
- [2] Mesterséges élesztő-kromoszóma (YAC, Yeast Artificial Chromosome), az egyik olyan génátvitelre alkalmas vektor, ami nagy DNS-szakaszokat (kb. 1000 kilobázis, vagyis 1 millió nukleotid méretig) képes más sejtekbe bevinni.
- [3] A *Science*-ből hivatkozott írás tényleges címe: Elizabeth Pennisi: Synthetic Genome Brings New Life to Bacterium. *Science*, 328 (2010), 958–959. A cikk egy összefoglaló beszámoló, médiaismertető. (Az írás szerzője valószínűleg már ismerte a másfél hónappal későbbi számba kerülő közlemény tartalmát a *Nucl. Acid. Res.* cikke alapján.) Online olvasható a *Science*-t előfizető illetve a *Science Direct* hálózatába bekapcsolt intézményekben: <http://www.sciencemag.org/content/vol328/issue5981/index.dtl>
- [4] PCR: polymerase chain reaction (polimeráz láncreakció). A molekuláris genetika egyik rutinmódszere, amelyet a vizsgálni kívánt DNS mennyiségének olyan mértékű megnövelésére használnak, hogy az aktuális analitikai módszerek érzékenységének határát elérje.
- [5] GIEC – Groupe International d'Experts sur le Climat (Nemzetközi Klímaszakértői Csoport). Az adott kontextusban a szintetikus biológiai kutatás valamilyen nemzetközi intézményes ellenőrzésére céloz.
- [6] José Bové európai parlamenti zöld képviselő, militáns ökológiai aktivista.
- [7] Az ortogonalitás eredetileg „derékszögűséget” jelent. Számos átvitt értelmű használata ismert, ezek egyike a fent kifejtett értelmezés, nevezetesen, hogy belenyúlhatunk egy rendszerbe egy adott ponton úgy, hogy ennek semmilyen következménye sincs a rendszer más összetevőire.

További kiegészítések:

1. Az eredeti tudományos közlemény: Benders, G. A. – Noskov, V. N. – Denisova, E. A. – Lartigue, C. – Gibson, D. G. – Assad-Garcia, N. – Chuang, R. Y. – Carrera, W. – Moodie, M. – Algire, M. A. – Phan, Q. – Alperovich, N. – Vashee, S. – Merryman, C. – Venter, J. C. – Smith, H. O. – Glass, J. I. – Hutchison, C. A.: 3rd. Cloning whole bacterial genomes in yeast. *Nucleic Acids Research*, 38 (8) (2010), 2558–2569 – online még nem olvasható, a kiadó 12 hónap késleltetéssel teszi lehetővé az ingyenes hozzáférést.
2. A tényleges tudományos közlemény *Science*-ben közölt változata a fenti cikkek fordításával egyidejűleg jelent meg: Gibson et al.: Creation of a Bacterial Cell Controlled by a Chemically Synthesized Genome, *Science*, 329 (2010), 52–56. – online elérhető a fentebb említett intézmények könyvtáraiban: <http://www.sciencemag.org/content/vol329/issue5987/index.dtl>
3. Craig Venter személye a molekuláris genetikában nagyjából olyan megosztó, mint Bill Gates-é az informatikában. A Humán Genom Projektben játszott, enyhén szólva is ellentmondásos szerepét röviden jellemzi a következő, magyarul is megjelent cikk: John Sulston: Az emberi genom megmentése a spekulációtól. Egy tudományos és politikai kaland története. *Eszmélet*, 57. (2003), 164–171., a *Le Monde diplomatique* 2002. decemberi számában megjelent cikket fordította: Lugosi Győző.

(Fordította: Hrabák András)

A cseresznyetorta receptje

Azoknak a kémiai anyagoknak a listája, amelyeket egy, a szupermarketekben kapható cseresznyetortához használnak, a búzamezőtől az agrárüzemig

Jó étvágyat!

A tészta története

Hogy liszthez jussunk, a búzaszemeket először egy gombaölővel kezelik vetés előtt. Az érés során a búza 2-6 gyomirtós kezelést kap aszerint, hány éves, hormonkezelést hogy megrövidítsék a szárát, elkerülődő a megdőlést, valamint egy nagy adag műtrágyát: 240 kg nitrogént, 100 kg foszfort és 100 kg káliumot hektáronként !

A learatott búzát a silóban széntetrakloriddal és széndiszulfiddal fertőtlenítik, azután klór-pirifoszmetillel öntik le. Az őrlésnél a lisztet nitrozil-kloriddal, majd aszkorbinsavval, babliszttal, gluténnal és amilázsal keverik.

Ezután keleszteni kell a tésztát. A tésztaport közben kalciumszilikáttal kezelik és a keményítőt káliumpermanganáttal fehéritik. Nincs tészta zsírtetek nélkül. Ezekhez antioxidánsot kell adni (hogy elkerüljék az avasodást), például butilhidroxitoluolt és egy lecitin-típusú emulgeátort.

A (k)rémm története

A krém, amelyre a cseresznyét tesszük, tojással, tejjel és olajjal készül.

A tojások egy ipari tenyészetből jönnek, ahol a csirkéket egy olyan granulátummal táplálják, ami az alábbiakat tartalmazza:

- antioxidánsok (E300 és E311),
- aromák,
- emulgeátorok: kalciumalginát,
- konzerválók: hangyasav,
- színezékek: kapszantein (egy karotinoid),
- kötő ágensek: lignoszulfát
- és végül ízesítők: nátriumglutamát, hogy mindezt lenyelessék a tyúkokkal...
- Kellenek még hozzá antibiotikumok, és főleg, nem tévedés (!) anticoccidiák*.
- A tojásokat kiszáritás után emulgeátorokkal, felületaktív anyagokkal keverik, mint például kólsavval és egy enzimmal, hogy kivonják a cukrot a fehérjéből.
- A tej szintén egy ipari üzemből jön, ahol a tehének egy vegyi termékekben gazdag táplálékot kapnak:
- antibiotikumok: flavofoszfolipol (F712) vagy monenzin-nátrium (F714),
- antioxidánsok: nátrium-aszkorbát (F301), szintetikus α -tokoferol** (F307), butil-hidroxitoluol (F321) vagy etoxikvin (E324),

- emulgeátorok: propilén-glikol-alginát (F405) vagy polietilén-glicol (F496),
- konzerválók: ecetsav, borkősav (E334), propionsav (F280) és származékaik (F281 à E284),
- nitrogénvegyületek: urea (F801) vagy diureido-izobután (F803),
- kötőanyagok: nátrium-sztearát,
- színezékek: F131 vagy F142
- és végül az ízesítők, hogy a tehen mindezt hajlandó legyen megenni, mint pl. nátrium-glutamát.
- Ami az olajat illeti:
  - szerves oldószerekkel vonják ki, pl acetonnal,
  - utána kénsavas kezeléssel finomítják,
  - utána melegen mossák,
  - lúgos szódával semlegesítik,
  - klórdioxiddal vagy káliumbikromáttal színtelenítik és 160°C-on cink-kloriddal szagtalanítják.
  - Végül, újra színesítik kurkuminnal.
- A krémet, amikor elkészült, aromákkal és stabilizátorokkal, például alginsavval (E400) kezelik.

A cseresznye története

A cseresznyét a szezon során 10-40 alkalommal kezelik peszticidekkel.

Szüretelés után:

- kéndioxiddal színtelenítik
- és újra színezik karminsavval vagy eritrozinnal, hogy a szemek egyformák legyenek.
- Utána egy alumínium-szulfátot tartalmazó sós pácba mártják,
- majd konzerválószerrel, például kálium-szorbátot adnak hozzá (E202).
- Végül pedig bekenik répacukorral, amely akár csak a búza, egy jó nagy adag műtrágyát és peszticidet kapott. Ezt a cukrot úgy extrahálják, hogy
  - mésszel és kéndioxiddal derítik,
  - utána nátrium-szulfoxiláttal színtelenítik,
  - majd norittal (aktív szén) és izopropil-alkohollal finomítják,
  - végül antrakinon-kékkel kékre színezik.

Ezekkel a kezelésekkkel a cseresznye tehát minden saját ízét elveszti, ezért egy mesterséges élelmiszer-illatosítót kell hozzáadni. Ez a „parfüm” szintetikusan helyreállítja az ízt és az illatot, olyan mesterséges elemekből kiindulva, amelyeket a petrokémiai ipar állít elő igen alacsony önköltségi áron – gazdaságossági szempontból – összehasonlítva a gyümölcs eredeti illatával. Az aktuális példa itt a cseresznye, de ugyanilyen keverékek szolgálnak az eper, ananász, málna, méz, karamell, gyöngyvirág és más mesterséges illatok előállítására. A cseresznye mesterséges illatanyaga tehát a következő szintetikus molekulákból áll (amelyek inverz térszerkezetűek)***:

- etilacetát
- acetil metilkarbinol
- izoamil-butirát
- etil-kaproát

- izoamil-kaprilát
- terpenil-butirát
- geraniol
- geranil-butirát
- etil-acetilacetát
- etil-heptanoát
- benzaldehid
- para-metil-benzaldehid
- vanillin
- keserúmandula mesterséges esszencia
- Bourbon szegfűszeg mesterséges esszencia
- ceyloni fahéj mesterséges esszencia
- borseprő esszencia

Ezt a szöveget, amelyet a „szupermarket-cseresznyetortának” szenteltünk, Claude Bourguignon agrármérnök állította össze, aki az INRA****-nál dolgozott, mielőtt otthagyta a tiszteletreméltó céget valamilyen nézeteltérés miatt. Talajmikrobiológiai szakértőként ő mutatta ki első ízben, hogy a nagy mennyiségű műtrágyával és növényvédőszerrel kezelt termőföldek biológiailag... halottak. Minden, ami élővé teszi és meghatározza a föld minőségét, tudniillik a mikrobák és gombák populációi, tönkremennek a vegyi kezeléstől, ami tápanyag-vesztéshez és a talaj eróziójához vezet.

(Fordította: Hrabák András)

---

* Coccidiák – a baromfi, sertés, szarvasmarha bélcsatornájában élősködő eukarióta egysejtűek összefoglaló neve (a kór neve: coccidiózis), itt az ellenük használt szerekéről van szó (<http://hu.wikipedia.org/wiki/Coccidi%C3%B3zis>)

** Az α -tokoferol az E-vitamin kémiai neve (<http://hu.wikipedia.org/wiki/Tokoferol>)

*** A királis (optikailag aktív) vegyületek közül nem csak a természetes izomerek, hanem azok tükörképei (enantiomerjei) is jelen vannak (ilyen pl. az izoamil-kaprilát); a legtöbb itt felsorolt vegyület kis szénatomszámú alkoholok és karbonsavak észtere, amelyeket jellegzetes illatuk miatt gyümölcsésztereknek is neveznek (<http://hu.wikipedia.org/wiki/Karbonsav%C3%A9shter>).

**** INRA, Institut National de la Recherche Agronomique: a francia Országos Mezőgazdasági Kutatóintézet rövidítése

„Bírálni jöttem Lukácsot, nem dicsérni”

Felszólalás a *Lukács György és a szocialista alternatíva*
c. kötet (Budapest, Eszmélet Alapítvány – L'Harmattan Kiadó, 2010)
könyvbemutatóján

„Ne aggódjatok életemek miatt, hogy mit esztek vagy mit isztok [...] Nézzétek az ég madarait! Nem vetnek, nem aratnak, csűrbe sem gyűjtenek – mennyei Atyátok táplálja őket.” (Máté 6. 25, 26)

Az utóbbi időkben kevésbé szoktunk pusztán arra hagyatkozni, hogy mennyei atyánk majd gondoskodik rólunk. Inkább arra vagyunk szocializálva, hogy földi atyánk, államunk az, akinek feladata, hogy rólunk gondoskodjon. E gazdaságfilozófiai alapállások közös lényege, hogy nem kell magunkat vetéssel és aratással fárasztani.

Emlékezhetünk arra a fényevő családra, amely úgy vélte, hogy nekik nem szükséges hagyományos módon enni, mivel ők fényvel táplálkoznak. Az apa – önhibáján kívül – túlélte ezt a gazdaságfilozófiai meggyőződését és kísérletét.

Mindezt azért említem, mert a most megjelent kötet egyik olvasója szerint a kiadvány fő hiányossága, hogy Lukácssal szemben egyáltalán nem kritikus. Ezen a véleményen felbuzdulva bírálni jöttem Lukácsot, nem dicsérni.

Először azonban ezt az – úgymond – kritikátlanságot próbálom magyarázni. A Lukács-kritikák többnyire abból a feltételezésből adódnak, hogy túl vagyunk Lukácson. Meglátásom szerint viszont inkább az a helyzet, hogy – beleértve kritikusaikat is – nem értjük (illetve nem is próbáljuk érteni) Lukácsot. Ezért a lényeget tekintve inkább előtte vagyunk, mintsem hogy túl lennénk rajta.

Annak a törekvésnek, amely nem féltés, hanem érteni akarja Lukácsot, ilyen kérdéseket is fel kell tennie (hangsúlyoznám, hogy az értés nem automatikus elfogadást, nem egyetértést jelent): Mi lehet a magyarázata annak, hogy Lukács az általa megbírált sztálini rendszerről (amely őt a letartóztatásig menően visszakritizálta) meggyőződéssel vallotta, hogy objektív szocializmus – jóllehet szubjektív szocializmus nélkül? Mi lehet a magyarázata annak, hogy többször megismételte botrányosnak tartott kijelentését: „A legrosszabb szocializmus is jobb, mint a legjobb kapitalizmus”? Mi lehet a magyarázata annak, hogy mindvégig kitartott botránykőnek számító álláspontja mellett, amely az úgynevezett

nagyrealizmus esztétikai fölényét bizonygatja a modernebb irodalmi alkotásokkal szemben?

Olvasatom szerint mindhárom esetben ugyanaz a gondolkodás-módszertani ok van a háttérben. Nevezetesen: a teljes látószög előnyben részesítése (illetve olykor abszolutizálása) valamennyi részleges látószög rovására. Ezt a feltételezést később részletezem.

Hogyan is tanultuk az iskolában? A marxizmusnak három forrása van: a klasszikus német filozófia, a klasszikus polgári gazdaságtan és az utópikus szocializmus. Lukácsot olvasva talán nem eretnokség felvetni, hogy van egy negyedik forrás is: a közvetlen demokrácia plebejus demokrata koncepciói. (Elsősorban a fiatal Marx által gondosan forgatott Rousseau-ra hivatkozom.)

Zárójelben megkockáztatom a következőt: ha már benne vagyunk a számolásban – lehet, hogy van a marxizmusnak egy ötödik „forrása” (pontosabban: kelléke, összetevője) is. Sartre a következőképpen adja meg Marx megértésének sémáját: Kierkegaard plusz Hegel. Vagyis leegyszerűsítve: autonómiára törekvő személyiség plusz totalitás-szemlélet. Emlékeztetőül: Marx a kapitalizmust világtörténelmileg meghaladó társadalom specifikumát (kiindulópontját és alapegységét) a szabad egyéniségben (*MEM* 46. I. kötet 75) jelölte meg. (Hogy még egyértelműbb legyen, egy ismert Marx-hipotézis a kommunizmus lényegéről: olyan társulás, „amelynek szabad fejlődése minden egyes tagjának szabad fejlődését feltételezi”. A hipotézis két pillére: az egyének önállóságra való képessége, valamint az ezen nyugvó együttműködése, társulása.) Nem tudom bizonyítani, de nem tartom kizártnak, hogy Lukács filozófiáján „megszüntetve-megőrzött” formában maradó nyomot hagyott az a Kierkegaard is, akivel fiatal korában olyan intenzíven kacérokodott.

Rátérve mondandóm gerincére, a kapitalizmust meghaladó társadalomnak a kapitalizmussal szembeni fölényét két tényezővel szokták megindokolni. Az egyik, hogy humánusabb. A másik, hogy termelékenyebb, gazdaságosabb. Az első álláspont szerint, mivel humánusabb, ezért lesz gazdaságosabb, termelékenyebb. A második álláspont szerint, mivel termelékenyebb, ezért tud humánusabb lenni. Az eltérő irányból levont konzekvenciák nem ugyanazok.

Lukács egyértelműen a humánusnak, a társadalmi kapcsolatok humánus jellegének ad elsőbbséget. Ezt a nézőpontot választva és mércét alkalmazva egyaránt kritikus a kapitalizmussal és a szocializmus létező formájával szemben, amit bürokratikus szocializmusnak nevez. A bürokratikus szocializmus lehetséges és szükséges alternatívája nála a demokratikus vagy önkormányzó szocializmus. Ennek lukácsi specifikuma a szubjektív szocializmus, nevezetesen, hogy közös ügyekben az egyének maguk dönthetnek. Az alkalmazott eljárási mód: a tömegek személyes részvételén alapuló közvetlen demokrácia. Mai kifejezéssel

azt mondanánk, hogy az állami irányítás felváltása a civil társadalom önszerveződésével.

Lukács meglátása szerint a rendszer mindeddig kihalóan legfőbb tartaléka a tömegek társadalmi érdeklődésének felkeltésében, közéleti aktivitásának, társadalmi öntevékenységének kibontakoztatásában rejlik. A dolgozók távoltartása a termelési kérdésektől valamint az érdemi társadalmi döntésektől, a politikai akaratnyilvánítástól, általános fásultsághoz, érdektelenséghez vezet a tényleges részvételük nélkül zajló társadalmi folyamatokkal kapcsolatban. Ezen a helyzeten változtatni csak a társadalmi ügyek intézésének olyan átfogó demokratizálásával lehet, amely sorsuk uraivá, társadalmi környezetük alanyaivá teszi az embereket. Az így felfogott demokratizálódás az egyének személyes érdekeltségeire épül, ezért a mindennapi élet területéről, annak egyszerű, de közvetlen emberi kapcsolatokon nyugvó folyamataiból indul ki. A mindennapi élet spontán, nem formalizált, mindenkor a résztvevők által alakított demokratizmusából szervesen nő ki az a gazdasági, politikai, kulturális gyakorlat, amely dinamikus igazodik a tömegek törekvéseihez és erőfeszítéseikhez.

A Lukács által feltételezett önkormányzó szocializmus olyan rendszer, amelyben a közügyek sorsa a tömegek aktivitásán, öntevékenységén múlik. Tehát olyan társadalmi berendezkedés, amelynek a működése az állampolgárok közvetlen beleszólását, beavatkozását nemhogy megengedi, hanem a közélet, a közfeladatok alakítását kifejezetten erre alapozza. A demokratizálás-demokratizálódás nyomán a gazdálkodásban a bürokratikus tervezést olyan szerveződés válthatja fel, amely az emberek – mint dolgozók és fogyasztók – illetékességi körébe utalja a termelést. A társadalmi önszerveződésen nyugvó gazdálkodásban kínálat és fogyasztás viszonya megfordul: a szükséglet válik a termelés kiindulópontjává.

Visszatérek Lukácsnak arra a három „botrányos” – de legalábbis talányos – kijelentésére, amelyet korábban említettem.

Az első kijelentés: Lukács szerint a létező szocializmus valójában az objektív szocializmus megléte és a szubjektív szocializmus hiánya. Milyen – nem pusztán történelmi – pozitívum jellemzi az általa bürokratikus szocializmusnak nevezett rendszert? A fő termelési eszközök nincsenek és nem is lehetnek magántulajdonban. Ennyiben a rendszer szocialista jellege objektíve fennáll. Mindaddig, amíg az állami-társadalmi tulajdon dominanciája érvényesül, adott az elvi lehetőség az önkormányzó szocializmus felé történő továbbmozgásra. Konkrétan: a szubjektív szocializmus, a társadalmi önszerveződés felzárkóztatására. Hangsúlyozom: Lukács számára a létező szocializmusban az önkormányzó szocializmus lehetősége, perspektívája az alapvetően fontos, csupán ez ad neki világtörténelmi igazolást, létjogosultságot. Az állami és csoporttulajdon privatizálása, magánkézbe adása az, ami ezt az elvi lehetőséget felszámolja.

(Két zárójeles megjegyzés. 1. Magyarországon az ún. rendszer-váltáskor nemcsak a kapitalizálódásnak, hanem az önkormányzó szocializmus alternatívájának képviselői is színre léptek, és több olyan részkérdést kimunkáltak, amelyeket annak idején Lukácsék elmulasztottak. Ezzel együtt – az ismert okok miatt – kevés társadalmi támogatásra sikerült szert tenniük. 2. Manapság divat azt mondani, hogy a nyolcvanas évek végére a létező szocializmus tartalékai kimerültek: a rendszer befutotta történelmi pályáját, ezért nem volt mit védeni rajta. Ma már a lakosság többsége találna rajta megvédeni valót; ez pedig elsősorban – bár természetesen nem így nevezik – a lukácsi értelemben vett objektív szocialista jelleg. Tehát – úgy tűnik – a megélhetés biztonságát erősítő közös tulajdonnak nemcsak történelmi perspektívában, hanem a mindenkori itt és most élő emberek számára is lehet nem elhanyagolható fontossága.)

Lukács második hivatkozott kijelentése: „A legrosszabb szocializmus is jobb, mint a legjobb kapitalizmus”. Nevelt fia, Jánossy Ferenc állítása szerint ezt a kijelentését utólag megbánta. Mindazonáltal Lukács később is megismételte. Kísérlet a paradoxon feloldására: az állítás vonatkoztatási bázisa a történelmi horizont, nem pedig az egyes egyének, akik közül sokaknak bizonyára nem túl jó a legrosszabb szocializmus. Nevezetesen: a világtörténelmi perspektíva szempontjából lehet kedvezőbb a – fenti értelemben vett – objektív szocializmus. Döntően azért, mert – az említett módon – magában hordja az önkormányzó szocializmus potencialitását. Ugyanakkor, félreérthetősége miatt Lukácsnak van mit bánni az idézett megfogalmazáson.

Lukács harmadik megjegyzése: a nagyrealizmus esztétikai fölényének kérdése. Lukács egyrészt azt értékeli a kritikai realizmusban, hogy az egyének személyes gyötrődéseit társadalmi ügyként mutatja be, a társadalmi struktúrával összefüggő problémaként értelmezi. Illetve, hogy főleg olyan személyes gyötrelmekkel foglalkozik, amelyek a társadalmi szerkezettel is kapcsolatban vannak. A modernebb irodalom viszont többnyire elveszti ezt a fonalat, ezért számára az egyén magánbaja pusztán magánügy. Másként fogalmazva: absztrakciót hajt végre, amikor ábrázolásáról leemetszi a társadalmi összefüggéseket. A kritikai realizmus másik érdeme Lukácsnál, hogy a népélet, a nagy népi mozgások jelenségeit és folyamatait sem hallgatja el, valamint hogy ezeket a társadalom-totalításra vonatkoztatva ábrázolja. Idézem: „Helyesen látja a felülről lefelé és az alulról felfelé törő társadalmi erők küzdelmét és [...] úgy látja azokat, ahogy vannak, írói elfogultság nélkül. És ez az elfogulatlanság múlhatatlanul az elnyomott nagy népi erő igazságos felismerése, az irántuk táplált megértő rokonszenv felé kell, hogy vezesse az író.” (Eddig az idézet.) Ennek következtében a realista művészet szerves összefüggésbe kerül a demokratikus tartalmú társadalmi törekvésekkel. A nagy realisták – tudva vagy nem tudva, akarva vagy nem akarva – mindig a demokrácia szövetségesei.

Beharangoztam, hogy Lukácsot nem dicsérni, hanem bírálni jöttem. Amit hiányolok nála, az nem tartalmi, hanem formai hiány. De nagyon hiányzik.

A fényevőknek van „gazdaságfilozófiája”. Valószínűleg nem működik hosszabb távon – de van. A Bibliának van gazdaságfilozófiája. (Bár tisztán teoretikusan nézve nem minden szempontból érdem, de több gazdaságfilozófiája is van.) Lehet, hogy nem mindig és mindenkinek válik be, de létezik. Lukács Györgynél viszont nem olvasható érdemi gazdaságfilozófia. Pontosabban, kétségek között hagyja az olvasót abban, hogy miként lehet valamelyes konkrétsággal elképzelni az önkormányzó szocializmus gazdasági folyamatait. Ennek egyrészt azért van jelentősége, mert a történelmi horizontot képező államnélküli kommunizmusban a lakosság sem istenre, sem államra nem bízhatja az élelmezését. A szabadon társult egyének csak önmagukra számíthatnak, csupán önmagukra bízhatják az alapszükségeik előteremtését. De hogyan? A köztulajdon társadalmosítása révén? Milyen formájú társadalmosítással? Csoporttulajdon működtetésével? Csoporthasználat működtetésével? Emberi kontroll alá vetett piaci kapcsolatokkal? Az áruközvetítés teljes kiváltásával? Stb.

Ha minderről nem mondunk semmi érdemit, akkor úgy járunk el, mint a nagyrealizmuson kívül eső írók: absztrakciót hajtunk végre, azaz a létezésre vonatkozó alapkérdéstől elvonatkoztatunk. Az életben maradásra, mint elsődleges létkérdésre nincs „létválaszunk”. (Ennek a gyakorlatba való átültetésekor pedig úgy járhatunk, mint azok a fényevők, akiket nem menekítenek ki idejében.)

A gazdaságfilozófia elmaradása különösen azért feltűnő stílustörés, mert egy materialista elmélet keretei között történik. Egy olyan elmélet keretei között, amely szerint végső fokon minden az anyagi termelésen alapul, abban gyökerezik. Vajon mennyire lehet társadalmilag hatékony egy gyökereitől megfosztott koncepció?

Ebben a kérdésben Lukács nincs egyedül. A hatvanas-hetvenes évek Magyarországon – egyes nyugati irányzatoktól eltérően – egyáltalán nem gondolnak bele egy államnélküli gazdálkodás lehetőségeibe. (Később pedig egészen más irányt vesz a korszellem.) Az önkormányzó szocializmusnak nem fogalmazódik meg konkrét gazdasági programja. (Olyan ez, mintha átfogó demokratizálódást szorgalmaznánk – annak gazdasági alapjai nélkül.) Így azután a hatvanas években a gazdasági reform vitáinak során nem volt érdemi versenytársa a piaci reformok híveinek. Kimunkált gazdaságfilozófiai koncepció hiányában az izmosodó tőke számára eleve nem jelenthetett konkurenciát az önkormányzó szocializmus (ezért a lukácsi átfogó társadalmi demokratizálódás) alternatívája.

„Cool” kapitalizmus

Az egyetemes elutasítás

Herbert Marcuse a művészetet úgy jellemezte (1990 [1964]), mint „teljes elutasítást – tiltakozást mindazzal szemben, ami művészetnek mondja magát”. Ez a szemlélet a művészet romantikus megközelítése, mely mélyen gyökerezik a nyugati kultúrában és társadalomban. A romantikusok a korai iparosítás, annak mechanikus racionalitása és embertelensége ellen lázadtak, és – igaz, ami igaz – tiltakoztak a természet megerősökölése ellen. Időnként a múltba forduló nosztalgiát érezték az elveszett „aranykor” iránt, és egyfajta sokkal emberségesebb jövőről ábrándoztak, amelyben majd a sugárzó érzelmek és a képzelőerő iránti hódolat diadalmaskodik a lélekölő ipar ijesztő racionalitása fölött. A romantika ugyanakkor reakció is volt az észelvű felvilágosodás túlzásaira, és jelentős befolyással voltak rá a XVIII. század végén a francia forradalom reményei és csalódásai. A XIX. században a lázadó művész romantikus ideálja vált uralkodóvá. A művészetet ennek következtében sokan kritikailag ellenpontnak látták az ipari kapitalizmus és a belőle következő intellektuális megrázkódtatások jellemezte civilizációhoz képest.

Marcuse maga is a régi romantikusok közé tartozott mind hegelianus filozófiáját, mind az „egydimenziós emberre” vonatkozó esztétikai bírálatát tekintve. Véleménye szerint „az esztétikai dimenzió” (Marcuse 1978) ellenállást hordoz a késői industrializmusból fakadó „technológiai társadalom” egyoldalúságával szemben. A frankfurti iskolához tartozó honfitársaihoz, Theodor Adornóhoz és Max Horkheimerhez (1979 [1944]) hasonlóan, (lásd még Bloch et al. 1980) Marcuse nézeteit manapság jobbra elutasítják mint kulturális elitizmust, amely a technika mint olyan iránt ellenséges érzületet tanúsít. Marcuse valójában azzal a problémával viaskodott, hogy a technika alkalmazása és fejlődése hogyan teszi lehetővé az emberek munkatevékenységének és „szabadidejének” ellenőrzését és kordában tartását. De azt is látta, hogy ez nem zárja ki a társadalmilag hasznos technika lehetőségét, amely nem uralkodni akar, hanem felszabadítani igyekszik az embert.

Marcuse számára a művészet képviselte az „egyetemes elutasítást”, de nem annyira a művészet realista tartalma, mint inkább annak a realitást meghaladó formája. Ebben az értelemben Marcuse szembe fordult a marxista esztétika által preferált realizmussal és helyette az avantgárd

formalizmust részesítette előnyben. A forma és a tartalom bináris ellentétének Marcuse által kidolgozott elmélete azonban túlzottan leegyszerűsítő és félrevezető. Maga Marcuse is felismerte, hogy Gustave Flaubert: *Bovaryné* című műve a XIX. századi Franciaországban elfogadhatatlan viselkedésformát ábrázol; és éppen ez a tartalom, továbbá a naturalisztikus írásmód tette a művet radikálissá, az *egyetemes elutasítás* egyik jelentős példájává. Raymond Williams (1965) megfogalmazásával élve, a *Bovaryné* újfajta „érzelmi struktúrát” mutatott be, ami a tartalom és a forma közötti kibogozhatatlan viszonyra utal. Ugyanakkor azonban Marcuse teljesen jogosan jegyezte meg, hogy a művészi elidegenedés különbözik a Marx által kifejtett társadalmi elidegenedéstől: az uralkodó viszonyok intellektuális meghaladásából fakad. Bármilyen sötétén pesszimista legyen is (mint Samuel Beckett regényei és színdarabjai, melyekre Marcuse hivatkozott), a jelenkorak a művészet által kifejezett elutasítása a jobb jövő reményével kecsegtet. Az elutasító művészet szakít a könnyű kommunikáció szabályaival annak érdekében, hogy rámutathasson a kommunikáció hiányára.

Marcuse élesen kikelt az általa „újkonzervatívoknak” nevezett kritikusok ellen, akik kíméletlenül bírálták a megvetett tömegkultúra elleni fellépést, ami általában jellemző volt az 1950-es években, és a korszakban kritikusok közhelynek számított. (McGuigan 2004, 115) Ezek az újkonzervatívok védelmükbe vették azt a tendenciát, hogy a művészet ellenállási erejét populista módon betereteljék a mindennapi életbe, ezáltal kioltva annak kritikai hatóerejét. Az esztétikai minőségi különbségek populista tagadása tönkrevéri az „egyetemes ellenállást”, ahogyan az 1960-as évek elején Marcuse ezt megfogalmazta:

„A kétdimenziós kultúra illetően fölszámolása nem a „kulturális értékek” tagadásával és elvetésével, hanem a fennálló rendbe való nagybani bekebelezésük, tömegméretű újratermelésük és kiürítésük útján megy végbe” (Marcuse 1990, 79). És így folytatta: „E kulturális megbékélés bekövetkeztét megelőzően lényegét tekintve az irodalom és a művészet elidegenülés volt [...] Igazságuk az előidézett illúzióban állott, abban, hogy kitarítottak egy olyan világ megteremtése mellett, amelyben az életveszélyt földidéztek és fölfüggesztették – a megismerés révén kerekedve fölébe.” (Marcuse 1990, 83)

A művészet elidegenítő erejéről, valamint a lebutított tudatba való beilleszkedéséről érkező fenti megfigyelések azonban túlságosan általánosítanak, ami egyébként jellemző vonása Marcuse németes, idealista filozófiai gondolkodásának. Elképzelhető, hogy egyes esetekben a művészet ilyen volt – talán még ma is ilyen –, de a művészet döntően soha nem fogalmazta meg az ellenállást. Ha Marcuse még élne, minden bizonnyal azt mondaná, hogy az ilyen konzervatív művészet nem „valódi művészet”, ami persze ismét csak túlzottan általánosító és retorikailag üres kijelentés. Noha személy szerint nem értek egyet Marcuse általános szemléletmódjával (lásd MacIntyre [1970] furfangos bírálatát), mégis úgy

vélem, megfigyelései figyelemreméltó élelátással elemzik és helyezik el e kérdés kitapintható tendenciáját, amely napjainkra jóval kifejtettebb formát öltött, mint Marcuse elemzése idején.

Ebben a fejezetben a továbbiakban az *ellenállás* és az *azonosulás* dialektikus folyamatait követjük nyomon három művész: Pablo Picasso, Diego Rivera és Frida Kahlo munkásságát, hírnevét és sorsát elemezve; megvizsgáljuk továbbá a művészet és az üzlet komplex és egyre szorosabbra fonódó viszonyát, valamint a „fiatal brit művészetnek” nevezett jelenségben a nagyképű kapitalizmus példázatosnak tekinthető jelenlétét. Ám ahhoz, hogy a vizsgálatnak nekilássunk, elengedhetetlen annak felfejtése, hogyan is válhatott a művészet az „egyetemes ellenállás” kifejezőjévé.

Lázadó autonómia

A művészet jelentést hordoz, ám egyidejűleg egyfajta beágyazott társadalmi gyakorlat is, amelyet keretek közé szorítanak a történelmileg meghatározott specifikus kulturális, gazdasági, politikai és természetesen technikai feltételek. A művész jelentést, üzenetet teremt, ugyanakkor neki is kell ennie. A kultúra és a gazdaság, legalábbis ebben az elemi jelentésükben, mindig intim kapcsolatban állnak egymással. Az ideális feudális társadalomban a művész csak ritkán bukkan fel. A középkori Európában nagyjából és egészében kézműveseknek tekintették őket, akik semmivel sem jelentősebbek, mint mondjuk az asztalosok. A reneszánsz korszakban azonban a művész egyre inkább a kézműves *mester* kategóriájába került (gyakorlatilag mindannyian férfiak voltak, az a néhány nő, aki időnként művészi teljesítményt produkált, háttérben maradt), aki munkásai segítségével hozta létre a művészi alkotásokat és díszítményeket a szellemi és világi hatalmasságok, az egyház, az arisztokrácia és a monarchia ízlése szerint. A kézművestől megkülönböztethető művész a reneszánsz Itáliában kezdett alakot ölni, vagyis a kapitalista modernitás előjátékának korszakában, mivel a művész mint olyan csak a kapitalizmus beköszöntével léphet színre. A korai polgárság nagyon hamar csatlakozott az arisztokráciához, amennyiben maga is művészetet igénylő közönség lett. A polgárok elsősorban lakásbelsőket ábrázoló képekre és családi portrékra tartottak igényt, melyek a polgári otthonokat ékesítették. Rembrandt tökéletesen tisztában volt a XVII. századi holland megrendelők és a közte bonyolított tranzakciók szabályaival. Az általa felhasznált anyagokat és a művészi munkához szükséges időt pontosan kiszámították és a megrendelt munka árát ennek megfelelően szabta meg. (Rosenberg 1964) Ekkorra már a művész nemcsak termelő, hanem kiskereskedő is volt a merkantil kapitalizmus piacán.

1635-ben felállították az *Académie française*-t azzal a céllal, hogy felügyelje a franciaországi művészetet; ez azt jelezte, hogy a művésze-

tek feletti hatalom az egyház kezéből az állam kezébe került át. A XVIII. század folyamán Nagy-Britanniában és Németországban, valamint Franciaországban további fejlemények járultak hozzá a művészetek szekularizációjához, amelyet a kritika intézményesülése és a modern esztétikaelmélet megszületése is jelzett (Eagleton 1984 és 1990); mindkettőnek az lett a fő funkciója, hogy közvetítsen a művészi és irodalmi piacok között, és bizonyos mértékig versenyre keljen velük. A művészetnek mind az egyházi, mind a politikai patronálása egyre inkább háttérbe szorult, és a művészek és írók elvesztették a korábban jellemző foglalkoztatási, megélhetési biztonságot. Fokozódó intellektuális individualizmusukat ellensúlyozta önálló gazdasági egyénekként való társadalmi meghatározottságuk, mivel a szabad piacon értékesítették termékeiket. A művész eszménye, ami – öltse bár a legmegtévesztőbb álruhát – még ma is él a nyugati kultúrában, a XVIII. század végi, XIX. század eleji romantikából táplálkozik, amelyet a német filozófia figyelemreméltóan elemzett, az angol költészet pedig ugyancsak figyelemreméltóan gyakorolt. E szemlélet alapján a művész különleges képességekkel megáldott, magányos figura; a különleges képesség az a felsőbbrendű képzelőerő, mely képessé teszi őt arra, hogy meglássa és ábrázolja mindazt, amire a többség nem fogékony. Időnként ez a figura úgy bukkan fel, mint félreértett zseni, aki művészi teljesítménye miatt szenvedni kényszerül. Vagyis, a művész adott esetben az érzékek és a fogékonyság bátor és ellentmondásos megfogalmazója lehet. A romantikus művészt szokás továbbá a társadalom kritikusaként látni, és talán – Shelley szavaival – „el nem ismert törvényhozónak” is. Ez a légius figura nemcsak idealista illúzió, hanem tipikus, bár gyakorta lenézett formában is manifesztálódhat: úgy, mint az alternatív életforma képviselője, azaz a bohém, vagyis az autonóm lázadó, aki a fősodortól elkülönülő térben létezik.

A bohém „autentikus” kíván lenni egy autentikusnak cseppet sem nevezhető világban. Ez gyakorta egyet jelent azzal, hogy megijeszti és felháborítja a tiszteletre méltó társadalmat, ám ez ugyanakkor azon is múlik, vajon a tiszteletre méltó társadalom hagyja-e magát megrettenteni és felháborítani. Egyfajta közelítésben a bohémek a kapitalizmus által kiváltott megghasadás és nyilvánvaló kötetlenség, lazaság haszonélvezői. Ám, ahogy Wilson (2003, 17) fanyarul megjegyzi, „az újfajta szabadság néhány esetben az éhezés szabadságát jelentette”. A bohém gyűlölte a polgárságot, de a pénz miatt függött is tőle nemcsak a műalkotása értékesítésének folyamatában, hanem akkor is, amikor a gazdag, de mogorva apák és megértő rokonok által adományozott alamizsnát elfogadni kényszerült. Ha azonban a bohém valahogyan mégis sikert aratott a piacon, az bizonyos szempontból hibának számított. Ha az embert a tekintélyes társadalom elfogadta, ami által megindult a burzsoázia alávaló világába való beilleszkedés útján, az a bohém lázadót élőhalottá fokozta le.

A XIX. század közepétől a XX. század elejéig a bohém világgal kapcsolatos modern művészeti mozgalmak történetét – a realizmust, a na-

turalizmust, az impresszionizmust, a kubizmust és a többi – mindvégig egyfajta ambivalencia határozta meg. Mindegyik mozgalom az akadémikus művészet ellenében fogalmazta meg önmagát, eleinte elutasította az akadémikus művészetet, majd végül a régi akadémikus szemlélet helyébe lépve maga lett az új akadémizmus az elutasítás és a betagozódás dialektikájának megfelelően. Akadtak bohémek, akik jelentős vagyonra tettek szert. Párizs bohém negyedei – a Montmartre és a Montparnasse – az alternatív életforma frontvonalai voltak. A XIX. században és a XX. század elején hasonló, egyes helyszínekhez köthető, a hagyományokkal szembeforduló kultúrák formálódtak máshol is, így például Manhattanban a Greenwich Village-ben vagy a londoni Sohóban. Míg egyfelől ezek a helyszínek kedvező és megfizethető terepet biztosítottak a művészek, írók és a hasonló szellemű egyének számára, ezzel egyidejűleg széles társadalmi vonzerőt is képviseltek – nem utolsósorban azon üzletemberek körében, akiket a bohém légkör magával ragadott. Sharon Zukin New York esetében követte végig ezt az 1960-as években kezdődött dzsentrifrikációs folyamatot a *Loft Living* című nevezetes tanulmányában (1989). A bohémek a sivár alvóvárosoktól egészen eltérő, izgalmas életforma úttörői voltak a város lerobbant negyedeiben. Mikor a burzsoázia elkezdett benyomulni ezekre a helyszínekre, és megszállták e terepeket, akkor a bohémek közül sokan már nem tudták megfizetni a megemelkedett lakhatási költségeket. Ez a bohém világ tragikus sorsának egyik természetes jellegzetessége, amikor a megvetett polgárság a végén látszólag mindig felülkerekedik.

A bohém világ azonban állandóan visszatérő, ismétlődő jelenség. Wilson felidézi például a háborút követő időszakban a fiatalok szubkultúrájának sokszínű megjelenési formáit, melyek mind a bohém hagyományhoz kötődtek, kezdve a párizsi egzisztencialistáktól a New York-i beatgenerációig, a San Franciscó-i hippiktől a londoni punkokig és mai megjelenési formáikig – bármilyenek legyenek is ezek. A bohémek mindig is életművész-úttörők voltak, és életformájuk – mihamarabb a tömegkultúra részévé válik –, mint életképes alternatíva, elveszti kritikai jellegét. Ha mindenki ennek szellemében él, akkor már semmi lázadó jellege nem marad; ideje új formát keresni. Történetileg, mint Wilson megjegyzi, a bohém világ változatos megjelenési formái viszonylagos szabadságot biztosítottak a nőknek, noha leginkább a férfiak voltak e világ domináns figurái, akik gyakorta műzsaként idealizálták a nőket, de eközben alávett helyzetben tartották őket. A szexuális kísérletezés és a „perverz” hajlamok a szabados habitus jellemző elemei voltak; e habitus elutasította a meghatározó, bevett normákat. Továbbá a bohém világ már a XIX. században is a fősodort alkotó társadalomnál nyitottabbnak mutatkozott az etnikai különbözőségekre és a „faj” iránt. A XX. században a bohém világ előre megmutatta a társadalmi erkölcsök meglazulását és a fokozottabb kozmopolitizmust, amelyek ma a kapitalizmus új szellemiségének sajátosságai.

A bohém prototípusának Gustave Courbet tekinthető, aki egy jómódú, de nem gazdag, vidéki polgári családból származott, és Párizst rohammal vette be éppen abban az időszakban, az 1848–1851 közötti periódusban, amikor a városban a forradalom és az ellenforradalom viharai söpörtek végig, ami végül monarchista puccsban tetőzött. (Clark 1973a és 1973b) Festményeit realista stílusban készítette, fittyet hányt az akadémikus normákra, de 1849 nyarán a Champs-Élysées-n megrendezett *Salonon*, a hivatalosan elismert művészetet bemutató kiállításon érmet nyert. Egy szóval, akadt életében előnyös helyzet, s ezek között jelentős szerepet kapott a *Salontól* nyert hivatalos elismerés; másrészt viszont 1848-ban támogatta az anarchista szocialistákat, akiket Proudhonnak az a kijelentése inspirált, miszerint a „tulajdon egyenlő a lopással”.

Marx az 1848-as eseményekkel a *Louis Bonaparte Brumaire tizennyolcadikája* című művében foglalkozott, ahol az olvasó emlékezetébe idézte Hegelnek a történelem ismétlődésére vonatkozó megfigyelését: „Elfelejtette hozzáfűzni: egyszer mint tragédia, másszor mint bohózat” mutatkozik meg. (Marx 1975, 15) Ha az első, az 1789-ben kezdődött francia forradalom tragikus véget ért, 1848-as megjelenési formája bohózatnak minősíthető. Ebben az évben vált egyértelművé, hogy a burzsoázia érdekei élesen elválnak a „nép”, azaz a parasztság és a születőben lévő ipari proletariátus érdekeitől. Következésképpen, a köztársasági és a demokratikus fejleményeket a hatalom visszavette, és a monarchiát az uralkodó osztály feltámasztotta. Míg a polgárság támogatta a politika modernizálását, a parasztság és a munkásosztály emancipációját túlságosan nagy árnak látta ahhoz, hogy komolyan akarja. Hasonló hasadás játszódott le Nagy-Britanniában az 1832-es reformtörvénnyel kapcsolatban, mely csak és kizárólag a polgári származású férfiaknak adott választójogot, és amely aztán életre is hívta a dühödtt, első brit munkásmozgalmat, a chartizmust; e mozgalom követelései végül az 1840-es évek tragikus bukása után teljesültek.

Amikor 1848-at követően a politikai széljárás a baloldal ellen fordult, Courbet vidékre vonult vissza, ahol megfestette legellentmondásosabb műveit: a *Kötőrők* (1849) és kiváltképpen az *Ornans-i temetés* (1849–1850) című képeket. Courbet műveit az 1851-es *Salon* egyes kritikusi támadták, de akadtak, akik magasztalták ezeket. A vélemények a politikai nézőpontok szerint különültek el. Az *Ornans-i temetés* különösen is nyugtalanítóan hatott a városi polgárság azon képviselőire, akik az utóbbi néhány generáció élete során fordítottak hátat a vidéknek. Ezek a polgárok általában idealizálták a vidéket mint olyan helyszínt, amely szemben a város modernizmusával még társadalmilag differenciálatlan és hagyományörző világ. Courbet meglehetősen taszítónak ábrázolt, a falusi temetésen megjelenő fekete öltönyös alakjaival az volt a baj, hogy a korabeli öltözködési kód jelentése szerint ezek a figurák egyértelműen polgárok voltak. Ez a jelentésrétteg felszínre hozta a lappangó múltat, a rejtett történelmet, a polgárságnak a vidékről a városokba való bete-

lepülését, valamint a vidéki és a városi lázongásoktól való félelmét. A városi polgárság maga már nemzedékekkel korábban levetkőzte paraszti múltját; az ő érdekei és a parasztnak érdekei korántsem estek egybe. Ez riasztó felismerésnek bizonyult, különösen akkor, amikor egy rövid időre a mezőgazdasági munkások felkelése küszöbön állt...

Courbet nemcsak tükröt tartott a polgárságnak, hanem egyenesen arrogáns is volt vele. Jól megmutatkozik ez az 1854-ben a világkiállításon szereplő képén, a *Jónapot, Courbet úr!* című festményén. (Sturgis et al. 2006, 96–97) Courbet magát a képen hátizsákkal, bottal a kezében ábrázolja, amint patrónusával, Alfred Bruyas-val és annak szolgájával találkozik egy mezei ösvényen. A patrónus a nagy művészt a neki kijáró tisztelettel köszönti, míg a szolga a földre sūti szemét a valódi gniuszt látván. Courbet fölényességét a hegyes szakáll hangsúlyozza, melyet gögösen emel ezen alázas személyek feje fölé. A *Jónapot, Courbet úr!* a bohém önképe, a polgárságtól való függetlenségének és irántuk érzett mélységes megvetésének megdöbentő ábrázolása. A bohémet – aki mind a művészetben, mind a politikában radikális – a festő egyértelműen magabiztosnak ábrázolja. Courbet-t szidalmazták az ilyesféle látásmód miatt, és kinevették politikai álláspontja miatt is, melyet egész életére elhibáztak minősítettek. Ráadásul, élete során a korai önarcképeken látható vonzóan szép fiatalember puffadt arcú iszákossá züllött, a bohém szélsőségek áldozata lett, és élete utolsó éveit száműzetésben töltötte Svájcban az 1871-es párizsi kommünben játszott szerepe miatt.

Mégis fontos rámutatnunk arra, milyen figyelemreméltóan fordult közvetlenül a politikához 1850 táján Courbet művészete, félelmet nem ismerve és bizonyos mértékű következetességgel olyan módon, amely ma elképzelhetetlen. Hogy megértsük, milyen rövid ideig tartott ez az időszak és hogy a művészet és a politika közötti kapcsolat mennyivel komplexebbé és áttételesebbé vált a XIX. század második felében, Pierre Bourdieu-höz, a nagy francia szociológushoz fordulunk a tisztánlátás érdekében.

Bourdieu mind a kultúrát, mind a politikát játszmának tekinti, melyeket elkülönült, ám időnként egymást átfedő erőterekben játszanak. A politikai térnek dominanciája van a kulturális tér felett, és a kultúratermelők strukturális alávetettségben állnak a gazdasági és politikai hatalomhoz képest. Bourdieu könyve (1996), a *The Rules of Art* (A művészet szabályai) alaposan elemzi a relatíve autonóm kulturális terep kialakulásának folyamatát a XIX. századi Franciaországban, feltárja belső ellentmondásait és történeti fejlődését. A folyamatot először Flaubert: *Érzelmek iskolája* című művének olvasása során tárja fel; a könyv maga is elmélkedés a kialakulóban lévő kulturális térről és a bohémek manővereiről. A művészek és írók strukturális alávetettségét mind „a piac”, mind az „életforma- és értékrendszerek” (Bourdieu 1996, 49) közvetítik. Bourdieu a *The Rules of Art* című művében elsődlegesen a kulturális terep irodalmi szektorára koncentrál, de persze felismeri a vizuális művészeti szektorral

való átfedéseit és interakcióit is. Megjegyezi például, hogy ebben a hatalmi játékban a *Salon* funkciója elsődlegesen nem a befogadás, hanem a kirekesztés volt, vagyis az elfogadhatatlan kizárása. A kulturális terep belső logikája azonban visszajára fordította a gazdasági terep logikáját, legalábbis a XIX. század közepén, amennyiben úgy vélték, a kultúra értékét nem lehet pusztán az anyagi értékkel azonosítani. (Bourdieu 1993, 29–73) A kultúra megteremtette a „tiszta esztétikum” elvét, mely látszólag mentes a pénzügyi megfontolásoktól. Ez természetesen ideológiai ferdítés és behelyettesítés, mivel – egyidejűleg – a művészet a burzsoá társadalomban egyre inkább értékkel bíró árucikk lett, sőt, a gyűjtők számára egyenesen jó befektetés. Ráadásul, a kulturális termelés terén a versengés nem a pénz megszerzéséért folyt, hanem a szimbolikus értékre vonatkozó igényeken marakodtak, és persze ez az egyenlőtlen hatalmi viszonyoknak volt kiszolgáltatva. Mindezek eredményeképp a művészet birtoklásáért politikai harc folyt, de a közvetlen politikai küzdelmekről jobban eltávolodva, mint ahogy Courbet idejében – a küzdelem tetőfokán – tapasztalható volt.

Bourdieu (1996, 55) szerint az „irodalmi és művészi terep” a „burzsoá” világgal szemben konstruálódott meg. A művészi világban kétféle bohém-identitás létezett: a „proletaroid intellektuális” és a „leégett polgár”. Mindkettő ambivalensen viszonyult a szimbolikus árucikkek piacához. „*Erkölcsei felháborodást*” tanúsítottak „bármilyen, a hatalom vagy a piac erőinek való alárendelődéssel szemben”. (Bourdieu 1996, 60) Politikailag ugyanakkor a bohém kultúra az 1851-es kataklizmát követően kettéhasadt. Eluralkodott a kiábrándultság, és néhányan hátat fordítottak Courbet „társadalmi művészetének”, s helyette a „*l’art pour l’art*”, azaz a kanti esztétikai autonómia szélsőséges formája felé mozdultak el.

Charles Baudelaire annak a mozgalomnak a meghatározó figurája, mely a nyílt politikai elkötelezettségtől az esztétikai elkülönülés felé fordult, s melyet az 1850-es évek végén írt nagy hatású, „*A modern élet festője*” című esszéjében fejtett ki. (Baudelaire 1964) Ebben Baudelaire felfedezi a *flâneur* alakját, egy olyan figurát, melyet angolra gyakorta fordítanak „dandy”-nek (piperkőcnek). (Tester 1994; Benjamin 1973) Baudelaire céltalanul bolyongó esztétája a város pompáját és szennyét szemléli, és pusztán az a célja ezzel, hogy lecsapjon a modernitás szenzációira, érzékelye lüktetését és jelképeit. Ha az ember figyelmesen olvassa Baudelaire sorait, észreveszi, hogy a *flâneur* stílusában és szenvelgéseiben sokkal inkább arisztokratikus figura, mintsem a nép gyermeke, és bár talán kopottas a külseje, a köznép iránt bizonyos megvetést érez, a nőkre szexista szemmel tekint, ami persze, őszintén szólva, aligha volt anakronisztikus saját korában.¹

Ugyanakkor a társadalmat bírálókhoz hasonlóan az esztéta is el-lenszenvvel és undorral viseltetett a hivatalosan elfogadott „burzsoá művészet” és – elméletben – bármi egyéb iránt, amit a polgárság beszenyvezett. Ebben az értelemben legalábbis a kifinomult esztéticizmus

a szocializmushoz hasonlóan ellenzéki volt, még ha eléggé valószínűtlen is, hogy térdre tudta volna kényszeríteni a burzsoá társadalmat, amivel a politikailag aktívak mindig is gúnyolták őket. Az irodalmi és művészi téren a bohém politizálás hagyománya mégis a következő századig is fennmaradt, és megelőlegezte az Emile Zola által megteremtett, többé-kevésbé specifikusan francia [társadalmilag elkötelezett] értelmiségi figuráját a XIX. század végén, a Dreyfus-per kapcsán; ez az értelmiségi az égető közérdekű problémák tárgyában emeli fel a szavát – ilyen módon történelmi folytonosságot teremtve a XVIII. században élt Voltaire és a XX. századi Sartre között.

A folyamat prototípusát az 1860-as évektől az akadémikus művészet és az avantgárd között Párizsban vívott harc jelenti, és legklasszikusabb példájának Edouard Manet és az impresszionisták története tekinthető; különösen tanulságos a történetnek az az eleme, hogyan utasították el, majd hogyan fogadták be őket, míg végül ők is betagozódtak az akadémikus művészetbe. Elengedhetetlen, hogy a történetnek ne csak a politikai hermeneutikáját, hanem intézményi kontextusát is megismerjük.²

Tágabb értelemben, itt szembesülünk azzal, hogy a burzsoá társadalomban a kapitalizmus teljesen kifejlett formájának kialakulása folyamán hogyan intézményesültek a kulturális újítások és hogyan ment végbe a művészet szentesítése. Az 1670-es években a Francia Királyi Festészeti és Szobrászati Akadémia kezdeményezésére kétévenként kiállításokat rendeztek, melyek Salon néven váltak ismertté.³ Kezdetben csak az Akadémia tagjainak volt joga itt kiállítani műveiket. Ezt a megkötést 1791-ben a forradalom következtében feloldották. A Salon intézménye az elkövetkezendő évek politikai hányattatásait is túlélte, és a XIX. század közepére népszerű és az állam által fenntartott nyári látványosság lett a polgárság körében. A művészek arra törekedtek, hogy műveiket a Salonban mutathassák be, hiszen ezzel közönséget szereztek nekik, illetve hogy állami megbízásokat kapjanak, ami különösen is nélkülözhetlenné vált a kapitalista művészeti piac teljes kialakulását megelőzően. A zsűri tagjait az állam nevezte ki, akik a bevett esztétikai értékeken alapuló akadémiai követelmények szerint válogatták ki a műveket; az akadémiai kritériumoknak megfelelő művek előállításához szükséges technikát az École des Beaux-arts-ban lehetett elsajátítani. A XIX. század elejétől a század közepéig ezek között a követelmények között szerepelt az ábrázolás történelmi mélysége és a személyes méltóság középpontba állítása. A kedvelt műfajok közé történelmi témák és az előkelőségek portréi tartoztak, míg a tájképek és a csendélet, melyek az impresszionizmus oly kedvelt témái lettek, sokkal kevésbé jelentősnek számítottak. Ennek az akadémizmusnak a létjogosultságát az új művészeti mozgalmak egyre inkább megkérdőjelezték.

Manet az akadémikus művészet hagyományainak jó részét alkalmazta, és hivatalos elismerésben, valamint állami megrendelésben is részesült, sokszor ki is állított a Salonban azelőtt is, de azt követően is, hogy 1863-

ban a *Reggeli a szabadban* című képét a zsűri elutasította. (Tucker 1998) Ezen a festményen Manet egy meztelen nőt ábrázol, aki a szabadban két fiatal piperkőccel megosztja reggelijét. Mellékesen, 1863-ra a Salon követelményeinek elképesztően nagy számú mű felelt meg, ami viszont témérdek elutasítással járt; így Manet képének elutasítása cseppet sem volt kivételes, bár az is igaz, hogy ő köztudottan kivételesen nagyszerű művésznek számított, míg a többi elutasított talán nem mind felelt meg ennek a jelzőnek. [...] Az elutasítás és a bekebelezés dialektikája sokkal tágabb és komplexebb intézményesülési folyamat, mint az elutasítottaknak ez az állam által szervezett befogadása, noha maga a tény, hogy ilyesmi megtörtént, kivételesen konkrét példázata a folyamatnak. Noha a Salon des Refusés ideiglenes megoldás volt, melyre csak kétszer került sor, intézményi változásokat idézett elő. Végül a zsűri tagjait kizárólag professzionális művészekből válogatták, a válogatás persze kétségtelesen túlkrozte a művészetek körében érvényesülő hatalmi struktúráját. Mindez bizonyos mértékig elismerése volt annak a ténynek, hogy a kezdődő és permanensen zajló művészi újító forradalomnak nem lehet az állam az irányítója, és nem is tudja hatékonyan útját állni. A művészetek feletti hatalom ténylegesen az államtól a piachoz helyeződött át – megjelentek a magánkereskedők –, Manet és követői, különösen az impresszionisták számára is megteremtődött egyfajta egészséges polgári piac.

Mint Belinda Thomas (2000, 148) írja: „Manet bizonyos mértékig felforgatta [...] az akadémiai konvenciókat; az impresszionizmus pedig teljes egészében szakított ezekkel.” Így tett a piac is. 1865-ben Manet a *Salonba a Reggeli a szabadban* című művénél is vitatottabb festménnyel tért vissza; ekkor állította ki az *Olympiát*, amelyet két évvel korábban festett. Manet ismét csak elfogadta a bevett akadémiai szabályokat, miközben túl is lépett rajtuk. A festmény utalt az aktnak az európai festészetben játszott hallatlan, egyfajta higiénikus pornográfiát megtestesítő hagyományaira. Gyakran előfordult, hogy az efféle művekhez prostituáltak álltak modellt; az *Olympia* modellje is prostituált volt. De akkor vajon mi bősítette fel a kép bírálóit olyan nagyon? Clarknak (1985) valószínűleg igaza van abban, hogy a háttérben az osztályhelyzet, a származás állt. Ez a prostituált láthatólag munkásszármazású volt, nem pedig deklasszálnak minősíthető nő. A kritikusok számára azonban a komolyabb problémát olyasmi jelenthette, aminek nem is tudtak hangot adni, nevezetesen az, hogy Olympia teljesen *ruhátlan* volt. Nem egyszerűen csak akt volt. Manet szókimondása sértette a kifinomult izlést; akárcsak az, hogy a festő a vásznon egy néger nőt is ábrázol, aki csak szolga ugyan, továbbá látható a képen egy fekete macska is, ami utalás Manet-nak Baudelaire-re, a másik kitaszítottal való barátságára.

Franciaország a Poroszországgal vívott háborút elvesztette; a poroszok hatásosan megálltak Párizs kapuinál a városon áthaladó szimbolikus díszfelvonulást követően. A párizsi kommün forradalmi felkelését az állam brutálisan leverte. De a művészvilág, Howard Becker (1982)

kifejezésével, ment a maga útján és kialakította a maga sajátos *modus operandi*-ját. A kitűnő Manet-nak egyszemélyes kiállításai voltak és a „Festők, Szobrászok, Rézkarcolók Független Társasága” 1874-ben önálló kiállítást szervezett, mely az „első impresszionista kiállítás” (Thomson 2000, 122) néven vonult be a művészettörténetbe; a kiállítást még további, de egyre kevésbé sokkoló hatású bemutatók követték az 1880-as években. A század végére az impresszionizmus hivatalosan elismert művészet volt, és a polgárság eléggé biztonságban érezte magát ahhoz, hogy a szép impresszionista képeket lakása falára feltegye. A művészi újítás, elutasítás és bekebelezés autonóm folyamata tovább zajlott és egészen addig tartott, amíg a XX. század végére a kiteljesedett művészi és valójában intellektuális autonómia erőzója bekövetkezett, amiről Bourdieu élete utolsó éveiben olyan keserűen beszélt. Lásd például Pierre Bourdieu (1995) beszélgetését Hans Haackéval, mely *Free Exchange* címmel jelent meg.

Picasso, Rivera és Kahlo

A XX. században a művészet és a politika viszonya még komplexebbé vált, bár a század későbbi szakaszában egyszer csak olyannyira elvesztette jelentőségét, hogy egyáltalán nem is érdekelt senkit. Az 1917-es orosz forradalom egy újfajta társadalom, a kommunista társadalom születését harangozta be, amely majd felülmúlja a kapitalizmust. Úttörői úgy vélték, a kommunizmus majd új embertípust teremt. Az emberi természet újáalakítása érdekében a művészetek és a kommunikációs média is csatasorba állt. Az 1920-as években Szovjet-Oroszországban tág teret biztosítottak a kísérletezésnek, s ez leginkább a mozi fejlődését virágoztatta fel (Leyda 1983), ám mihelyt Sztálin került a hatalom csúcsára, a művészi kísérleteket elítélték, rendszerint „formalizmusnak” nevezték, és „ellenforradalmiként” bélyegezték meg. A kísérletek helyébe a művészetek nagy polgári hagyományát állították, melyet szocialista tartalommal igyekeztek feltölteni. A politika kötelezővé tette a „szocialista realizmus” pusztító receptjét. (Gorkij et al. 1970) A náci kultúrpolitikának és a szovjet kultúrpolitikának akadtak bizonyos hasonlóságai a művészetek és a média terén. Mindkét rendszer az egészséges, új társadalmat építő nép pozitív imázsát és ábrázolását követelte a művészekről. (Ades et al. 1995) A modernista műveket, amelyek gyakorta ijesztő negatív szemléletet sugároztak, a hatalom „degenerálnak” minősítette és elutasította. (Grosshans 1983)

A szovjet kommunizmus fokozatosan kibontakozó tragédiáját paradox módon a kapitalista országokban a század közepéig erős rokonszenvvel kísérték forradalmi ígéretei miatt – a rokonszenvezők között sok művész is akadt. A baloldali és bevallottan „kommunista” bohémek műalkotásai a „dekadens” Nyugat piacán valósággal prosperáltak, és lenyűgöző

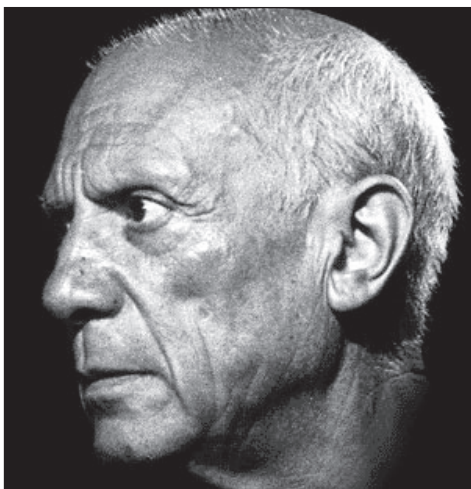
hagyatékot adtak az utókornak. A „létező szocializmus” országaiban keletkezett művészetnek manapság jó, ha töredékére tekintenek ilyen ájult áhítattal. Elég, ha csak néhány kiemelkedő nyugati kommunista baloldali művészt említünk, így például Pablo Picassót, Diego Riverát és Frida Kahlót. E művészek többsége nem követte a moszkvai vonalat, bár egy-egy időszakra szorosabb kapcsolatba kerültek vele: akkor, amikor a Párt tagjai voltak. Munkásságukat jobban lehet értelmezni és érteni a XX. század közepén a kapitalista művészi világra jellemző elutasítás és bekebelezés dialektikája felől, mint ha pusztán csak azt vizsgáljuk, hogyan hatott kommunista elkötelezettségük a kapitalista Nyugat viszonylag „szabad” feltételei között.

Az 1960-as években John Berger, egy marxista művészetkritikus, Picassóról ezt írta: „Picasso ma gazdagabb és híresebb, mint bármely valaha élt művész. Vagyona felbecsülhetetlen.” (Berger 1965, 3) Az 1950-es évekre Picasso legendája, miszerint ő a huszadik század legnagyobb művésze, már szilárd formát öltött; és attól kezdve 1973-ban bekövetkezett haláláig Picassót nemcsak művészetéért ünnepezték, hanem a Côte d’Azur-on folytatott fényűző életmódjáért is. Még életében kanonizált művész és világszerte ismert híresség lett, akinek pusztán aláírása értékessé tett egy firka is. Ugyanakkor azt maga Picasso sem láthatta előre, hogy aláírása végül egy autómárkán is megjelenik, leszármazottainak üzleti érke jeléül. Picasso már jóval az 1950-es évek előtt gazdag volt. Művei egészen fiatal korától tehetős vásárlókra találtak, és az 1930-as években már annyi pénze volt, hogy fogadott hazájában, Franciaországban kastélyt tudott vásárolni.

Hogyan lett ez a spanyol alsó-középosztályból származó férfi, a Francia Kommunista Párt tagkönyvvel rendelkező tagja ilyen híres és ilyen gazdag? Nem akad-e itt egy-két ellentmondás? Berger a *The Success and Failure of Picasso* (Picasso sikere és bukása) című könyvében kerüli a józan ész diktálta moralizálást; műve nem a „szalonszocialista” kritikus szemléletű leleplezése, hanem komoly kísérlet arra, hogy a Picasso-jelenséget megmagyarázza. Berger úgy véli, Picassót csak annak a „dualizmusnak a kontextusában lehet megérteni, mely [...] a polgárság művészethez való viszonyának lényegét alkotja. Egyfelől ott van a zseni dicsősége és titokzatossága; másfelől pedig a műalkotás mint eladható árucikk.” (Berger 1965, 10) Picasso vonzerejét az adta, hogy tehetséges talány volt, akit senki sem tudott kifürkészni, megfejteni, vagyis maga volt a régi romantikus mítosz megtestesítője. Az pedig, hogy káprázatosan sikeres volt a művészeti piacon is, csak még vonzóbbá tette, egyfajta kézzel fogható csodává.

A középkorú Picasso a politika iránt csekély érdeklődést vagy éppen érdektelenséget tanúsított, noha nagyon fiatalon, mielőtt elindult volna szerencsét próbálni és hírnévre lelni Párizsban a század fordulóján, megérintette a katalán anarchizmus. Álláspontja közelebb volt a l’art pour l’art szemlélethez, mint az ún. „társadalmi művészethez”. Timothy Hilton

(1975, 15) azt mondja, hogy „Picasso valójában soha nem volt nyitott társadalmi problémákra”. Még mikor egy koldust festett meg, Picassót egészében akkor sem érdekelte a társadalmi háttér. Ami viszont szenvedélyesen izgatta, az az ábrázolás esztétikai problémája, és ebben a tekintetben valóban forradalmár. Hírnevet az 1907-ben festett *Avignoni kisaszonyok* című képével szerzett. Akárcsak ko-

Pablo Picasso

rábban Manet, Picasso a prostituáltakat nem mint kifinomult aktokat ábrázolja, hanem mesterségüket gyakorló meztelen nőkként, és cinikus módon cseppet sincs tekintettel a prostituáltak burzsoá vendégeire. Ám a festmény legradikálisabb jellemzője az, hogy a korszakban divatos „primitív” afrikai művészet elemeit használja fel. Hilton ezt így kommentálja: „A fekete művészetnek a Picasso általi felhasználását egészen tömören összegezzük. Arcok helyett maszkokat ábrázolt, vonalakat a modellek megfestése helyett, továbbá totemekhez vagy dervisekhez hasonló figurákat és körvonalakat rajzolt annak érdekében, hogy az európai hagyománytól teljesen idegen, megrendítő benyomást váltson ki, és ábrázolásmódja attól lesz még riasztóbb, hogy nyilvánvalóan kilép ebből a hagyományból.” (Hilton 1975, 85–86) Picasso korai megtestesülése volt e merészségnek.

Később Braque-kal együtt a kubizmus megalapítója lett, ami a világlátás és a világ ábrázolásának egészen eredetien új módja, mert túllép a pusztán fotográfiai realizmuson a dolgok megkomponálásának és percepciójának analitikus feltárása irányába. A kubizmust a reneszánsz óta az európai művészettörténet legjelentősebb mozgalmának szokás tekinteni. A perspektíva helyébe a perspektivizmus, azaz a különböző látásmódok léptek. Mint azt Berger a kubizmusról szóló tanulmányában megállapítja, „a cél az volt, hogy a valóságnak sokkal komplexebb képzetéhez jussanak el, mint amennyire korábban a festészetnek valaha is sikerült”. (Berger 1972, 152–153; lásd még McGuigan 2006, 5–6) A kubizmusnak, mint a modern művészeti mozgalmak között a legpozitívabb és intellektuálisan legbátrabb mozgalomnak a kibontakozását 1914-ben az első világháború drasztikusan megakasztotta. A háborút követő művészeti mozgalmak – az expresszionizmus, a szürrealizmus stb. – vagy

nihilista alapállást képviseltek vagy pusztán csak eltávolodtak mindenféle utópikus projektól. Az 1930-as évekre, amikor kubista művésztársai úgy tekintettek rá, mint a mozgalom árulójára, Picasso munkái egyre inkább az antik archetípusok és szimbólumok – a Minotaurus és a többi – jelentésére összpontosítottak, nem pedig az ábrázolás legégetőbb, legújabb problémáira. Ez aligha meglepő, ha igaz Bergernek az a tézise, hogy Picasso „merész betolakodó” volt:

„Picasso társadalmi hovatartozását illetően betolakodó volt. A barcelonai csapóajtón át lépett az európai színpadra. Eleinte kudarcok érték. Ám egészen gyorsan hídfőállást foglalt. Végül győztes hódítónak lépett elő. De, meggyőződésem, egy percre sem felejtette el, hogy betolakodó, akinek mindig szembesítenie kell azt, amit maga körül lát, mindazzal, amit saját hazájából, a múltból magával hozott.” (Berger 1965)

Picasso nosztalgiát táplált az egyszerűbb életforma iránt, amely Rousseau mitikus nemes barbárjának különös eltűnével mindörökre elveszett. Bizonyos értelemben Picasso radikalizmusát olyasféle romantizmus motiválta, amely a reakcióval határos, de ettől még nem esett Franco fasisztáinak karjaiba, akik vissza akarták tekerni az óramutatót, és Spanyolországot a papság által irányított autokráciába kívánták visszatéríteni, miután felszámolták a modern és demokratikus köztársaságot. Picasso nemet mondott ajánlatukra, ugyanakkor beleegyezett a köztársasági kormány felkérésére abba, hogy vállalja el a Prado tiszteletbeli igazgatójának tisztét, amikor a fasiszták kíméletlen, sorozatos bombatámadása veszélyeztette a nagy művészeti gyűjtemény fennmaradását. Amikor a köztársasági kormánytól felkérést kapott, hogy a párizsi kiállítás spanyol pavilonjának kialakításában vegyen részt, boldogan elfogadta a megbízást, hogy készítsen egy freskót; ezzel kristálytisztán közölte, kinek az oldalán áll a polgárháborúban, amely hazáját kettészakította. Tény, hogy Picassót a történelmi események a politika felé fordították.

Amikor 1937 elején Picasso elfogadta a nyáron megrendezendő világkiállításon való részvételre szóló felkérést, még nem tudta, mi is lesz művének témája.⁴ Időközben megfestette élete legnyíltabban politikai jellegű művét, a Franco tábornokot éles szatírával ábrázoló képsorozatot *Songe et Messonge de Franco* (Franco álma és hazugsága) címmel. Majd 1937. augusztus 26-án a Luftwaffe bombatámadást intézett a baszk város, Guernica ellen. Berger erről így ír: „Guernica volt az első olyan város a történelemben, melyet a civil lakosság megfélemlítése céljából bombáztak; Hirosimát ugyanezért bombázták le.” (Berger 1965, 156) Tény, hogy a fasiszták spanyolországi brutalitása határozta meg Picasso freskójának témáját. Mi másról is szólhatott volna a műve?

A *Guernica* a kubista retorikának, a spanyol szimbolizmusnak és a modern hadigépezet szörnyűségei tetteire (amikor a fegyvertelen lakosság a frontvonalra kerül) adott, pesszimizmussal átítatott humanista reakciónak monochrom kombinációja. A freskó nem keltett jelentős visszhangot

az expón, bár a baloldal bírálatait kiváltotta. A szocialista és a kommunista kritikások a *Guernica* stílusát zavarosnak találták, és hiányolták, hogy semmiféle ellenállásra, sem fegyveres harcra nem mozgósítja a nézőt. Ekkor még nem tekintették a *Guernicát* a huszadik század politikai művészete legjelentősebb alkotásának. A *Guernica* további története eléggé mozgalmasan alakult, de mint a háborús uszítókat megszégyenítő mű, jelentősége egyre nőtt. A festményt kölcsönadták a New York-i Modern Művészetek Múzeumának (MOMA), és sokáig ott volt kiállítva – Picasso és Franco haláláig –, majd végül Madridban talált új otthonra. Ténylegesen *nem tért vissza* Spanyolországba, mivel korábban soha nem volt ott kiállítva. 1939-ben a MOMA-ban rendezett retrospektív Picasso-kiállítás, melyen a *Guernica* is szerepelt, megszilárdította Picassónak már korábban is jelentős amerikai hírnevét, vitathatatlan szerepét a modern művészeti kánonban, és ami még több, szilárdan meghatározta minden ecsetvonásának piaci értékét. Bizonyos értelemben a *Guernica* élesztette újjá Picassónak mint a legjelentősebb modern művésznek a hírnevét, s ez a hírnév élete végéig kísérte, noha akkor már jórészt kevésbé jelentékeny műveket alkotott.

Nelson Rockefeller – az amerikai üzleti magnást (a Standard Oil dinasztia egyik tagját) és republikánus politikust – annyira lenyűgözte a *Guernica*, hogy felkérte Picassót, készítsen falikárpitot a *Guernicából*; kérésének a művész eleget tett. Amikor Rockefeller meghalt, özvegye a New Yorkban álló ENSZ-székháznak ajándékozta a művet, ahol ma is látható. 2003. február 3-án Colin Powell éppen e falikép alatt tett kétségbeesett erőfeszítést arra, hogy megszerezze az ENSZ jóváhagyását az Egyesült Államok iraki inváziójához. Ebből az alkalomból néhányan úgy gondolták, a *Guernicát* kék lepellel kell letakarni, nyilvánvalóan azért, mert üzenete még ma is annyira érvényes, hogy felkavarta volna az eseményt követő közvéleményt, ha azt látták volna, hogy az ENSZ-képviselőket egy olyan ügy jóváhagyására kérik, amelyet Picasso hatásos ékesszólással ítélt el.

Amikor a *Guernicát* festette, Picasso még nem volt kommunista. A Francia Kommunista Pártba 1944-ben lépett be, annak a hősiesség magatartásnak a hatására, amelyet a francia kommunisták a német megszállás időszakában az ellenállási mozgalomban játszottak, és nem annyira a történelmi materializmus igazságainak köszönhetően. Mikor az USA és a Szovjetunió között a hidegháború kibontakozott, Picasso meghatározó figurája lett a Szovjetunió által támogatott békemozgalomnak, és a legkülönfélébb tevékenységekkel és a legkülönfélébb eseményeken lépett fel a béke ügye érdekében. Ez volt az oka annak, hogy 1950-ben az Egyesült Államok elutasította vízumkérelmét. Hogy vajon igaz-e vagy sem, hogy Picasso egyszerűen csak – ahogyan azt az 1930-as években állították róla – „hasznos idióta”, aki a sztálinizmusnak dolgozik, mint akkoriban sok más nyugati értelmiségi is, kérdés, ám úgy véljük, érdemes idézni, hogyan magyarázta ő maga, miért lett kommunista:

„Hát nem a kommunisták voltak a legbátrabbak Franciaországban, a Szovjetunióban és saját hazámban, Spanyolországban? Miért is haboztam volna? Attól kellett volna tartanom, hogy kompromittálom magam? De épp ellenkezőleg, soha nem éreztem szabadabbnak, teljesebbnek magam. És aztán alig vártam már, hogy újra hazataláljak: egész életemben száműzött voltam, most már nem vagyok: míg arra várok, hogy Spanyolország örömmel üdvözöljön visszatértemkor, a Francia Kommunista Párt kitérte karját felém, és ott találtam mindazokat, akiket a legjobban tisztelek, a legnagyobb gondolkodókat, a legkitűnőbb költőket, és Párizsban az ellenállási mozgalomban résztvevő, ismerős arcokat, melyek olyan gyönyörűségesek voltak azokban az augusztusi napokban; végre ismét testvéreim között vagyok.” (Idézi Berger 1965, 173)

Semmi okunk kételkedni a művész őszinteségében. Picasso 1953-ban, Sztálin halálakor portrét szentelt a szovjet vezetőnek.

Egy másik híres művész, a mexikói freskófestő, Diego Rivera szintén a XX. század közepén kötelezte el magát a kommunizmus mellett. Bár öt évvel fiatalabb volt Picassónál, Rivera híresebb lett a spanyol festőnél, legalábbis az amerikai kontinensen, igaz, csak egy rövid ideig, a harmincas évek elején. Riverának 1932 januárjában a New York-i MOMA-ban rendezett önálló kiállítása – hét évvel Picassónak ugyanitt megtartott legendás bemutatkozása előtt – rengeteg látogatót vonzott, és minden korábbi, ott rendezett kiállításnál nagyobb sikert aratott. (Herrera 1989, 132) A kiállításon látható volt Rivera *Frozen Assets* (Befagyott tőke) című 1931-es képe is, mely a magasba törő manhattani felhőkarcolók alatt megbúvó emberi szenvedést ítéli el.

Fiatal korában Rivera sok évet töltött Párizsban, hogy elsajátítsa a festőmesterséget, és Picasso hatása alá került. Egy ideig a kubista mozgalom második generációjához tartozott. Később bekövetkezett szakítása Picassóval bizonyos értelemben azt is jelentette, hogy egy mexikói kinyilvánítja függetlenségét Spanyolország gyámkodásával szemben. (Hamill 1999, 64)⁵ Persze, ennél többről volt szó, mivel Rivera politikai nézetei sokkal közvetlenebb kapcsolatban álltak művészetével, mint Picassóé ebben a korszakban. Jól példázza ezt Riverának 1915-ben kubista stílusban festett *Zapatista tájkép (A gerilla)* című alkotása, mellyel csodálattal adózott azoknak a törvényen kívüli harcosoknak, akik hozzájárultak az 1910-es mexikói forradalom győzelméhez, ami inkább demokratikus, mintsem kommunista forradalom volt. A forradalom utáni Mexikó azonban megnyitotta a baloldali politika előtt az utat, többek közt Rivera és faliképfestő barátai kultúrpolitikája előtt is, akik elutasították a Picasso és hasonló művészek által művelt kisméretű, „burzsoá” festészetet.

Amikor Alvaro Obregón tábornokot mexikói elnökké választották, akkor ő a mexikóvárosi egyetem rektorát, Jose Vasconcelost nevezte ki oktatási miniszternek. Vasconcelos ismerte a fiatal Riverát, és nagy tehetségnek tartotta. Célja az volt, hogy a mexikói tudat, az ún. *mexicanidad* szel-

lemét erősítse a nagyrészt írástudatlan és paraszti lakosság körében. Véleménye szerint erre alkalmas lehet a közösségi művészet, amely a mexikói népet, tradícióikat, a spanyol elnyomók elleni küzdelmüket reprezentálja – ideális esetben a középületek falaira festett freskók műfajában. Vasconcelos hazahívta Riverát európai útjáról, de amikor megértette, hogy Riverának fogalma sincs arról, hogyan kell freskót készíteni, kormányzati ösztöndíjat biztosított neki: Rivera visszatért Európába, és ott a freskófestés hagyományait tanulmányozta, megismerkedett Giotto és mások munkáival az olasz reneszánsz időszakától kezdve. Rivera, aki mindig is könnyen tanult, hamar elsajátította a freskóművészet tudományát, és nemsoká ő lett Mexikóban a legjelentősebb freskófestő.

Lévén nagydarab, erős férfi, aki gyorsan tudott dolgozni, 1923-ban Rivera az Oktatási Minisztérium falaira mintegy 1580 négyzetméternyi képet festett Mexikóról, amelynek a motívumai Peter Hamill (1999, 87) szerint „a mai napig is állandóan visszaköszönek könyvborítókön, albumok borítóján, posztereken; máig ezek a képek reprezentálják Mexikót a világ számára, és bizonyos értelemben maguk a mexikóiak is ezek alapján szemlélik magukat”. Később megjegyzi:

„Diego Rivera mesterműveit egy olyan ember készítette, akinek politikai meggyőződése egyre határozottabban körvonalazódott. Úgy tűnt, mintha Mexikóba való visszatérése önbizalmat adott volna neki ahhoz, hogy a társadalommal kapcsolatos képzeletét kifejezze – ez a magabiztosság elképzelhetetlen volt olyan országokban, ahol Rivera nem volt állampolgár –, és ezek erőteljes marxista képzetek, nézetek voltak. A kommunista Rivera egészen váratlanul formálódott meg; a száműzetés hosszú éveit alatt nem sok mondanivalója volt az effajta elméletekkel kapcsolatban. Mexikóban hamarosan körülvették a Guerreróhoz hasonló szenvedélyes, erős akaratú kommunisták, és sokukkal baráti viszonyba került, többségük fiatalabb volt nála. A közösségi művész és a marxista partizán gyakorlatilag egy időben lépett színre.” (Hamill 1999, 90)

1922-ben Rivera belépett a kicsinyke Mexikói Kommunista Pártba, mely a lenini elvek alapján szerveződött. 1927-ben járt a Szovjetunióban, és csak jókat mondott e látogatás tapasztalatairól. Ő lett a mexikói párt vezéralakja nemcsak művészi munkássága miatt, hanem számottevő politikai ismeretei alapján is. Rivera elvtársai azonban szembefordultak vele, mert kormányzati megbízásokat fogadott el, és végül arra kényszerítettek, hogy 1929-ben maga elnököljön azon a gyűlésen, amelyen kizárták a pártból. Ekkorra, miközben mélységesen átélte az önkizárás iróniáját, Rivera rokonszenvvel fordult Leon Trockij felé, akit Sztálin néhány évvel korábban száműzött a Szovjetunióból. A következő évtizedben Rivera tagja lett a trockista IV. Internacionálénak, kijárta, hogy Trockij Mexikóban telepedhessen le, és egy darabig Frida Kahlo családi házában adott szállást Trockijnak. Később azonban Rivera szakított Trockijjal, állítólag azért, mert Trockijnak viszonya volt Frida Kahlóval. Diego Riverát még azzal is meggyanúsították, hogy részt vett Trockij meggyilkolásában,

Frida Kahlo férjével, Diego Rivéréval

amelyet egy szovjet ügynök követett el 1940-ben. Az 1950-es években, Kahlo halálát követően, Rivera visszakönyörögte magát a szélsőségesen sztálinista Mexikói Kommunista Pártba, amit – akárcsak Kahlo – egyfajta „hazatérésnek” tekintett.

Az általunk vizsgált három kommunista művész közül Rivera az, aki a leginkább ideologikusan kötődött a marxistákhoz. Ám ez nem akadályozta meg abban, hogy *gringo* kapitalisták zsíros ajánlatait, valamint a mexikói kormányzat megbízásait

elfogadja. 1930-ban freskót készített a San Francisco-i tőzsde éttermének falára. És bár Rivera hazájában romantikusan ábrázolta a mexikói parasztságot, mélységesen lenyűgözte az észak-amerikai munkás valódi szorgalma és az *ipari kapitalizmus hatékonysága*. Így aztán nem esett túlságosan nehezebbre, hogy pénzt fogadjon el Henry Ford fiától, Edseltől, aki felkérte, hogy készítsen freskókat a fekete Amerika „motorvárosában”, Detroitban, amelyeken az ipari termelés dicsőségét ábrázolja. A detroiti Művészek Intézetében látható *Detroiti ipar* című, a hős munkás diadalát zengő freskói túlszárnyalták művészi értékben és esztétikai ortodoxiában a szovjet kultúrpolitika által előírt, szláv „szocialista realizmust”. Persze, ebben az időszakban, a nagy gazdasági válság legsúlyosabb éveiben, az amerikai tőke arra kényszerült, hogy komoly engedményeket tegyen az amerikai munkásosztálynak. Mellékesen Roosevelttel „új gazdaságpolitikájának” része volt az is, hogy kormányzati megbízásokat kínált a radikális művészeknek. Az, hogy a világ vezető marxista művésze közvetlenül a kapitalista filantrópia szolgálatában állt az 1930-as években, nem volt annyira döbbenetes ellentmondásos dolog akkoriban, mint amilyennek ma gondoljuk. Ugyanakkor, persze, voltak határai annak, meddig mehet el Rivera az üzleti vonalon.

1933-ban Riverát Picassóval és Henri Matisse-szal együtt felkérték arra, hogy a New York-i RCA-épületben lévő Rockefeller Centert fres-

kókkal ékesítsék fel. Picasso és Matisse nem vállalták a munkát, így Rivera egyedül készítette el hatásvadászó címet viselő falfestményét, *Az Ember keresztúthoz érve reménnyel telve és nagy tervekkel lát neki az új és szebb jövő kiválasztásának*. A képen Lenint is megfestette, noha a freskó eredeti tervein a bolsevik vezér alakja még nem szerepelt. Ez egyértelmű provokáció volt, és Rivera pontosan tudta, hogy mekkora botrányt fog kelteni. Az ifjú Rockefeller, főleg azért, hogy apjának kedvében járjon, azt követelte, hogy a festő távolítsa el a képről Lenint; ezt Rivera megtagadta. A munkáért a pénzt megkapta, de a majdnem kész freskót letörölték az épület faláról. Ezt követően Rivera megfestette a kép kisebb méretű változatát a Mexico Cityben lévő Palacio de Bellas Artes falán; így aztán a munka nem veszett el nyomtalanul. Az akkoriban még számottevő amerikai baloldal New York-ban tüntetést szervezett tiltakozásul a Riverával való bánásmód és a freskó eltávolítása ellen, de hiába. New York-ból való távozása előtt Rivera még készített néhány freskót a New Workers School-ban. Ettől kezdve azonban Riverát az amerikai kapitalizmus már nem tekintette elfogadott, közéleti művésznek. Későbbi és hanyatló éveiben az olyannyira szükséges pénzt a gazdag *gringók* által rendelt portrék festésével teremtette elő; a portréfestés a polgári művészet privát és kevésbé tekintélyromboló műfaja. A falfestészetnek mint a közösségi művészet elsődleges formájának a napjai azonban mindenképpen leáldozóban voltak. Helyét a mozi vette át.

Diego Rivera minden szempontból nagyság volt: magas és testes férfi, aki nagyméretű freskókat készített, és aki egy időben óriási hírnévnek örvendett. Mára már jelentősen elhomályosította aprócska felesége, Frida Kahlo hírneve. Frida tinédzserkorában elszenvedett buszbalesetét követően, melyben egy acélrúd átszúrta medencéjét és nemi szervét, Kahlo ágyhoz kötött beteg lett. Már amúgy is beteg volt: gyerekkorában paralízist kapott. Nem tudott gyereket szülni, és fizikai állapota az idők során egyre romlott, ami miatt számtalan operáción esett át; ezek több problémát okoztak, mint amennyit segítettek. Állandó fájdalmai csillapítására drogokhoz és az alkoholhoz fordult. Kahlo 1954-ben, negyvenhét éves korában halt meg, nagy valószínűséggel önkezeléssel vetett véget életének. Kahlo festményei többnyire kisméretűek, különösen azok, amelyeket az ágyhoz kötöttsége idején készített, és mindösszesen kb. százötven művet alkotott festői pályafutásának harminc éve alatt. Bár eredetileg Kahlo kereste fel Riverát (a nála jóval idősebb és már elismert festőt) az 1920-as években, hogy véleményét kérje műveiről, Frida egészen az 1930-as évek végéig nem tekintette magát komoly művészesnek. 1931-ben festett *Frida Kahlo és Diego Rivera* című képén Rivera mesterségének jelképeivel: palettával és ecsettel látható; ő maga viszont a hagyományos piros-zöld ruhába öltözve illedelmesen fogja Diego kezét, a festő kis feleségének ábrázolja magát. A férfi nagy és súlyos, lábát szilárdan megveti a földön; Frida viszont könnyű, kis lábain mintha lebegne a levegőben.

A művészettörténetben mára már szerepet cseréltek, és ez a fejlemény valószínűleg mindkettőjüket meghökkentené.⁶

Oriana Baddeley (2005, 47) a festőnő 2005-ben a londoni Tate Modernben megrendezett kiállításához készült prospektusban a következőt írja: „Frida egyidejűleg sztár – árucikk, akinek rajongói klubja van és akinek műveivel kereskednek –, és megtestesülése azoknak a reményeknek és törekvéseknek, melyeket majdhogynem vallásosan rajongó követői éreznek.” Miután Madonna gyűjteni kezdte Frida Kahlo képeit, illetve a festőnőről Hollywoodban a Miramax nagysikerű és érdemeit elismerő életrajzi filmet készített (Taxmor 2003), a huszonegyedik század elejére Kahlo a feminizmus szókimondó ikonjává lett, és művészetének „felfedezői” hatékonyan kiszabadították a kommunizmus „bűzös karmaiból”. Merthogy ő is kommunista volt, de erről 2005-ben már alig esett szó. Festményei 5 millió dollárért keltek el. Ráadásul, ahogy azt a játékfilm, a *Frida* is sugallta, élete legalább annyira különleges volt, mint művészete. Véleményem szerint a film egy bizonyos pontig hitelesen válogat Kahlo életének eseményei közül: meggyőzően ábrázolja a Kahlóval kapcsolatos tudásunkat, melyeket Hayden Herrera (először 1983-ban kiadott) nagyszerű életrajzából ismerhetünk. Edward Lucie-Smith (1993) így írt Herrera Kahlóról szóló biográfiájának jelentőségéről:

„Életük során mindig jelen volt Diego és Frida kapcsolatában egyfajta rivalizálás, de látszólag többnyire Diego kerekedett felül, mivel Kahlót általában azért tekintették fontosnak, mert ő volt Rivera házastársa. Mióta azonban 1983-ban napvilágot látott Hayden Herrera színes és megvilágosító életrajza Frida Kahlóról, ez a szemlélet megváltozott, és Fridának mint feminista hősnőnek a hírneve olyan mértékben felfokozódott, hogy kezdi elhomályosítani férje hírnevét. Valószínűnek látszik, hogy Kahlo ezt a fejleményt megdöbbenőnek találta volna.”

Ám Kahlo és Rivera nem voltak riválisok a művészetben. Diego volt Frida legnagyobb rajongója, és a nő őszintén csodálta férje műveit. Viszonyuk ennek ellenére (vagy ezzel együtt) meglehetősen viharos volt. Frida tudta, hogy Diego javíthatatlan nőcsábász volt házasságuk előtt is, amit Kahlo többé-kevésbé elnézett a férfinak mindaddig, amíg az viszonyt nem kezdett Frida egyik lánytestvérével. Kahlónak viszont számos heteroszexuális és leszbikus kalandja volt, amelyeket Diego tudomásul vett, sőt esetenként még bátorított is. Egyszer el is váltak, de egy év múlva újra összeházasodtak. A római-katolikus Mexikóban az 1930-as, 1940-es években Kahlo és Rivera viselkedése szélsőségesen bohémnek minősült. Akkoriban Kahlo csak árnyék volt Rivera mellett, egy külön figura a nagy művész legendáriumban, egy olyan legendában, mely életükben sokkal jelentősebbnek látszott Frida legendájánál. Manapság leginkább úgy említik Riverát, mint Frida férjét, amolyan kommunista dinoszauruszt.

...Ám hagyjuk Kahlo és Rivera művészettörténeti jelentőségének megállapítását, ennél sokkal helyénvalóbb feltenni a történetileg megalapozott kérdéseket: először is, mennyiben és hogyan különbözik művészetük

egymástól. Másodszer, miért van az, hogy Kahlo ma annyival divatosabb, mint az 1930-as évek művészi óriása, Diego Rivera. Ami az első kérdést illeti, arra Herrera ragyogó összevetése adhat választ:

„Frida észjárása teljesen különbözött Diegótól. Az elméleteket és áttekintéseket messzire kerülte, ehelyett behatolt a partikulárisba, a ruházat, az arc részleteire koncentrálna igyekezett az egyéni életet megragadni. Később alaposan szemügyre vette a gyümölcsök és virágok belsejét, szerkezetét, a megsebzett hús alatt rejlő szerveket, és a sztoikus vonások mögött rejtőző érzéseket. Diego sokkal távolságtartóbb és absztraktabb helyzeti előnyéből a látható világot teljes kiterjedtségében átfogta; freskóit az egész társadalom és a pogány történelem mindenségével népesítette be. Ezzel szemben Frida témái a közeli, kisvilágból származtak – megfestette a barátait, állatokat, csendéleteket, és mindenekelőtt önmagát. Valódi témái lelkiállapotának kivetülései, örömeinek és bánatának lenyomatai voltak. Életének történéseivel mindig szoros összefüggésben lévő képei a megélt tapasztalatok közvetlenségét sugározzák.” (Herrera 1989, 96–97)

Ez gyakorlatilag a nőies és a férfis képzelőerő közötti sztereotip megkülönböztetést jelenti, bár Herrera nem jut ilyen lényegi, leegyszerűsítő álláspontra.

Általánosan elfogadott nézet, hogy Kahlo legjobb művei önarcképei; és tehetségének a kezdetektől jelét adja egyik első munkájában, a 19 éves korában, 1926-ban készített *Önarckép* című festményén, melyet erős Modigliani-hatás jellemez. A *két Frida* (1939) című képe, egyik legnagyobb méretű festménye, amelyet Riverától való válása idején készített, talán legjelentősebb munkája. Tönkrement házasságának (a fehér ruhás, vérző Frida) és mexikói határozottságának (Frida színes ruhában, dacos tekintetű, független asszony) kettéhasadását ábrázolja. Ám a válás miatt érzett lelki megrázkódtatás legközvetlenebb megfogalmazását mégis az *Önarckép és lenyírt haj* (1940) című képén láthatjuk, ahol férfiöltönyt viselve ábrázolja magát, levágott hosszú haja pedig a földön hever körülötte. Amikor a szenvedést ábrázolja, akkor legszimbolikusabb képe *A törött oszlop* (1944), egy porladó építmény, amely az ortopédiai fűzőbe szorított Fridát ábrázolja, aki a szenvedés szögeivel van kiverve. Ekkorra már Kahlo maga is elismert művész volt, aki műveit kiállította New Yorkban és részt vett Párizsban a szürrealisták kiállításán is. Egy évvel halála előtt rajongó közönsége, köztük korábbi és még mindig odaadó tanítványai jelenlétében önálló kiállítást rendeztek. Mivel lábát amputálni kellett, és egészsége katasztrofálisan megrendült, Kahlót a kiállítás megnyitójára orvosai tanácsa ellenére betegágyában vitték el.

Kahlo festményein megfestette többek között vetéléséit is, az Egyesült Államok iránt érzett megvetését, valamint a hagyományos mexikói népi kultúrával való pozitív azonosulását (kissé zavaró is, hogy ezt a sajátosságát André Breton szürrealizmusként definiálja – számára minden, ami mexikói, szürreális volt). Annak a kijelentésének, hogy feminista

„úrnőnek” tekintésük, sok jelentése van és talán a legkegyetlenebb módon az 1935-ben készült *Néhány kis vágás* feliratú képén jelenik meg (a cím meglehetősen ironikus magyarázattal szolgál); a kép a művészi kivitelezést tekintve meglehetősen gyenge, és azt ábrázolja, hogyan szurkálta halálra egy férj a feleségét. Ez ún. retablo, azaz fémre festett kép, mely gyakori a mexikói „naiv” vagy „primitív” művészetben. Kahlo cseppet sem volt naiv, sem primitív művész, noha festészeti technikája össze sem vehető szakmai kifinomultság tekintetében Rivera virtuóz ábrázolási módjával.

A Miramax készítette filmben háttérbe szorul, hogy Kahlo mélységesen és állhatatosan meggyőződéses kommunista volt. A film úgy állítja be, mintha nézetei csak élete korai szakaszában számítottak volna, és teljességgel kimaradnak az élete érettebb korszakának megjelenítéséből. Ezzel szemben az az igazság, hogy szeretettel fogadták vissza Riverát a sztálinista Mexikói Kommunista Pártba, jóval visszatérése előtt. Közvetlenül halála előtt Kahlo ragaszkodott ahhoz, hogy személyesen jelen legyen azon a tüntetésen, amelyen az Egyesült Államoknak a guatemalai szocialista kormány megdöntésében játszott szerepe ellen tiltakoztak; ez is egyike volt annak a számtalan beavatkozásnak, melyeket az USA az ún. „befolyási övezetében”, határaitól délre végrehajtott. Az utolsó években Kahlót bántotta, hogy művészetéből hiányzik az explicit politika, ám azon kísérletei, hogy ezt a hiányt pótolja, meglehetősen gyengén sikerültek. Ott van például a valóban rémes *A marxizmus gyógyulást hoz a betegeknek* című képe, melyen a festőnő önmagát ortopédiai fűzőben ábrázolja, miközben Karl Marx kézirátétellel gyógyítja. Amikor 1954 júliusában meghalt, műtermének festőállványán egy befejezetlen Sztálin-portré állt, temetésén pedig az *Internacionálét* énekelték; ezek mind zavaró tények azok számára, akik egy régi kommunistát tisztán feminista megközelítésből akarnak láttatni.

Lezárásként ehhez a fejezethez, melyben azt vizsgáltuk, hogyan igenelte a hivatalos kommunizmus Picasso, Rivera és Kahlo, fontos hozzátenni, hogy a baloldali művészek és értelmiségiek közül a hidegháború korszakában sokan sodródtak át az antikommunista oldalra úgy, hogy néha még maguk sem tudatosították e tényt. Az 1940-es évek végére az értelmiségieknek a kommunizmusba vetett hitét és a Szovjetunió iránt Nyugaton tanúsított tiszteletet alapvetően megrengették a Gulagról nyilvánosságra került információk, majd az, hogy 1956-ban a XX. kongresszuson Nyikita Hruscsov titkos beszédében részlegesen megtagadta a sztálini örökséget. Az 1930-as években Trockijnak az orosz forradalom „elárulása” alapján megfogalmazott kritikája erőteljesen hozzájárult a formálódó „új baloldal” születéséhez, ami a szovjet kommunizmusnak és a szociáldemokráciának is alternatívája kívánt lenni. Ez az alternatív baloldal határozta meg a Greenwich Village-hez hasonló bohém helyszínek miliójét.

A második világháborút követően, amikor egész Európa romokban hevert, a nyugati művészeti világ hivatalos központja Párizsból New Yorkba helyeződött át, ahol adva volt minden szükséges kellék: lázadó művészek csoportjai, az ízlést meghatározó kritikusok, mint például Clement Greenberg (1986 és 1993); de a legjelentősebb az az intézményi támogatás volt, amelyet elsődlegesen a MOMA biztosított nekik. A patrónusok az absztrakciót – és különösképpen az absztrakt expresszionizmust – mint az új avantgárdot támogatták, mivel ez az irányzat túllépett a még ekkoriban is ábrázoló jellegű művek – amilyenek nemcsak Rivera, de Picasso művei is voltak – megközelítésmódján. Jackson Pollock és Mark Rothko, meg a hozzájuk hasonló művészek úgy léphettek a színre, mint eredeti amerikai géniuszok, akik nemcsak versenyre kelhetnek, hanem túl is szárnyalják az európai hagyományokat képviselő művészeket a saját terepükön.

Noha a demokrata elnök, Harry S. Truman, Roosevelt utódja, gyűlölte a modern művészetet, és egy republikánus politikus, George Dondero hatásvadászóan kijelentette: „Mindenféle modern művészet kommunista szellemű” (idézi Saunders 1999, 253), kiderült, hogy az 1950-es években az absztrakt expresszionizmus bizonyult a legalkalmasabb művészeti látásmódnak, amit be lehetett vetni a „szabad világ” védelmében. El sem lehet képzelni annál szabadabbat, mint hogy a művész a vászonra felspricceli a festéket minden előzetes terv, elképzelés nélkül, ahogyan Pollock tette.⁷ Ha valaki a Szovjetunióban próbálta volna ezt a módszert alkalmazni, nyilván komolyan bajba kerül. Nelson Rockefeller (igen, még mindig ő), aki az 1940-es és 1950-es években a MOMA elnöke volt, az absztrakt expresszionizmust „szabad festészeti vállalkozásnak” nevezte (idézi Saunders 1999, 258). Hogy maga Pollock fiatal korában baloldali volt, és az 1930-as években művészetére jelentős hatást gyakorolt a mexikói freskófestés, csak még alkalmasabbá tette őt arra, hogy afféle ikonikus alakja legyen a kulturális hidegháborúban az USA szabad művészetének a Szovjetunióban megkövetelt „szocialista realizmussal” szemben.

Az absztrakt expresszionizmus és az 1940-es, 1950-es években felbukkant hasonló bohém lázadási formák a kulturális mező autonóm dinamikájából fejlődtek ki, ahol az újítás a baloldal felől indul; ám hogy a „szabad” művészetek és a „szabad” gondolat világméretű térnyerése biztosított legyen, és hogy képviselni tudják az USA kulturális diplomáciájának ideológiai céljait, komoly szervezőmunkára volt szükség. Az 1950-ben alapított Kongresszus a Kulturális Szabadságért a CIA kulturális stratégiájának titkos és bőkezűen finanszírozott harcálláspontja volt, amelynek történetét Frances Stonor Saunders tárta fel *Who Paid the Piper? The CIA and the Cultural Cold War* (Ki fizette a révszt? A CIA és a kulturális hidegháború) című művében. A könyvben felsorakoztatott tények, adatok többségéről a nyilvánosság csak a szervezet 1967-es feloszlását követően szerzett tudomást, és mindez akkor a szenzáció erejével hatott. Saunders (1999, 1) így ír:

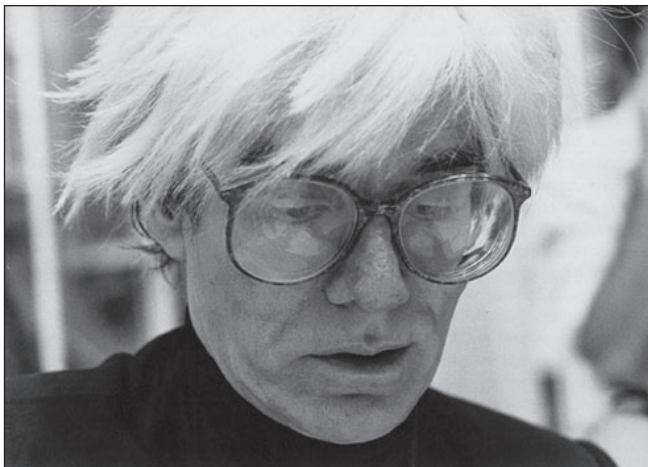
„Tevékenysége csúcán a Kongresszus a Kulturális Szabadságért nevű szervezetnek harmincöt országban volt képvisellete, több tucat alkalmazottat foglalkoztatott, több mint húsz, rangos, színvonalas képes újságot adott ki, kiállításokat rendezett, saját napilapja és arculattervezői szolgáltató részlege volt, jelentős személyiségeket felvonultató nemzetközi konferenciákat szervezett, és nyilvános fellépési lehetőséget biztosított zenészeknek és művészeknek. Fő feladata az volt, hogy a nyugat-európai értelmiséget kiábrándítsa a marxizmus és a kommunizmus iránt érzett tartós vonzalomból, és áterelje őket »az amerikai megközelítésnek« sokkal jobban megfelelő álláspontra.”

A legtöbb művész és értelmiségi, akiket a Kongresszus jól fizető lehetőségei elkábítottak, nem tudta, valójában ki pénzeli őket és nyilvánvalóan fogalmuk sem volt arról – jóhiszeműen vagy sem –, hogy az Egyesült Államok kormányzata súlyos összeget áldoz arra a térítő szándékú kultúrpolitikára, amely mint kifinomult kulturális propaganda versenyre kelt a Szovjetunió sokkal direktebb kommunista propagandájával.

Az új, felszabadult művészet és az üzlet

A modern művészeti világ relatív függetlensége annak megfelelően alakult, ahogyan az elutasítás és bekebelezés dialektikája diktálta, amely együtt járt újabb és újabb mozgalmak kialakulásával; e mozgalmak a korábbi mozgalmak tekintélyét kikezdték, és végül maguk is részei lettek a rendszernek. Mint azt fenti elemzésünk demonstrálta, a művészetek autonómiája – és általában véve a kulturális terep autonómiája – mindig *relatív* volt, sosem abszolút. A gazdasági és a politikai meghatározottságok megtették a magukét annyiban, hogy a kivívott progresszióknak útját állják, illetve fennmaradását biztosítják. A bekebelezés, ha végbement, hasznot hozott, és a politika felpezsdítette a vitát. Most az a kérdés merül fel, vajon az a dialektikus feszültség, amely a tizenkilencedik század közepén vált kitapinthatóvá és a huszadik század közepéig tartott, vajon még ma is jelen van-e? Másképpen fogalmazva, az esztétikai felforgatás és az evilági kapitalista valóság két dimenziója egyetlen egységgé összeolvadt-e? Vajon a művészet beletörődött-e abba, hogy ez és ilyen a dolgok menete? A vizuális művészetek és a kommunizmus vitája azt sugallta, hogy a közvetlen politikától való távolságtartás legalábbis hozzájárult a nyugati kommunista, baloldali művészek jelentős sikeréhez – különösen annak fényében, ha összevetjük sikereiket hamar elfelejtett keleti elvtársaikéval. E nyugati művészek nem annyira egy adott pártvonalnak akartak megfelelni, hanem inkább ki akarták aknázni a modern művészetekben rejlő kísérleti potenciálokat. Manapság már nem jellemző a nyíltan ideológiai természetű politikai nyomás. A legújabb, a globalizáció korszakába lépett kapitalista fejlődésben a gazdasági körülmények sokkal nagyobb hatással vannak az élet

Andy Warhol

minden egyes területére, a művészeteket is beleértve, mint a szűken értelmezett politika.

Raymond Williams (1980, 184) már 1940-ben megállapította, hogy a reklám lesz „a huszadik század hivatalos művészete”. Ez provokatív, bár előrelátó meglátásnak bizonyult. Ugyanakkor, egyfelől, a megállapítás e forma elterjedtségét konstataálta, a reklámnak pusztán csak a mindenhol jelenvaló tulajdonságára utalt, illetve arra, hogy milyen sok művész és író foglalkozott az árucikkek eladását elősegítő képek és másolatok készítésével. Másrészt, Williams ennél valamivel többet, általánosabbat is kívánt mondani a kultúráról:

„Az, hogy sok reklám és sok modern művészeti alkotás között strukturális hasonlóságok vannak, nem pusztán a reklámkészítők másolási hajlandóságából fakad. A hasonlóság korunk emberi kondícióira adott hasonló válaszainak eredménye is, és az egyetlen, lényegesnek mondható különbség abban áll, hogy egyes művészetekre tisztánlátás jellemző, míg a rossz művészet és a legtöbb reklám esetében a rossz helyzetfelmérés érhető tetten.” (Williams 1980, 190)

Kimondottan érdekes, hogy Williams már azelőtt erre a következtetésre jutott, mielőtt kvázi Andy Warhol lett Picasso óta a legjelentősebb művész.

Warhol pályáját reklámgrafikusként kezdte, cipőket és más árucikkeket reklámozott az 1950-es években. (Honnef 1990) De ő azt szerette volna, ha a szépművészetben arat sikert, és amikor az 1960-as években áttért a képzőművészet gyakorlására, ott is tudta kamatoztatni cipőfétiszmusát. Egyik kritikusa, Fredric Jameson (1991, 6–9) Andy Warhol: *Gyémtáncpor-cipők* című képét Vincent Van Gogh: *Cipők* című festményével vetette egybe. Jameson szerint Van Gogh festménye a modern

művészet klasszikus darabja, amely egyfajta utópikus méltóságot ad a kétkézi munkának. Ezzel szemben Andy Warhol műve, mely egy egy-színű fénykép alapján készült, sokszorosításhoz készített szitanyomat, pusztán csak elegáns cipőket mutat, semmi egyéb mondandója nincs. Persze, vitatható, Walter Benjamin (1970 [1936]) intuíciónak elterjedt, de téves alkalmazása alapján, hogy Warhol műve a tömeg- és popkultúra értelmében véve eredendően demokratikus alkotás, és Jameson elitista, bár baloldali kritikus, aki, anakronisztikus módon, hősies elutasítást és a jelentés mélységét követeli egy műalkotástól. Jameson irányadó összevetése azt az általános tézisét illusztrálja, hogy a posztmodernizmus – ha Warholt e mozgalom úttörőjének tekintjük – „a kései kapitalizmus kulturális logikája”. Jameson szerint a posztmodernizmus felszínes kultúra, amely nélkülözi a modern művészet hatását. Maga Warhol ez álláspont ellen nem tiltakozott volna. Nem tartott igényt munkáinak értelmezésére; ő úgy alkotott, hogy megragadta a tömeg- és popkultúra, illetve a celebkultúra felszínén hányódó törmelékeit. (MacGabe – Francis – Wollen 1997) Az ő póza hanyag, kívülálló és ironikus volt. Warhol munkái bizonyos értelemben a *Sturm und Drang* absztrakt expresszionizmusára reagáltak; ezt az utóbbi stílusirányzatot gyakorta szokás a romantizmus utolsó fuvallatának tekinteni, noha a posztmodernizmusnak is vannak romantikus jellegzetességei. Warholt vonzotta a brit pop art, (Honnet 2006) és bár szándéka szerint népszerű művészetet kívánt teremteni, kitapinthatók a konceptuális és minimalista művészettel való asszociációi is, vagyis szellemi rokonsága azzal a művészeti felfogással, amelyben a művészi tárgy nem annyira fontos, mint az eszme, az elképzelés. Mind a pop art – ahol gyakorlatilag megszűnt a távolság a művészet és a tömegkultúra között –, mind a konceptuális művészet – ahol a művészi tökélynek nem jutott szerep – alternatív, ám ugyanakkor barátságos végjátéka a kimerült, erejét veszített modern művészeti mozgalmaknak, amelyet követően a progresszív fejlődés nyilvánvalóan megszakadt. Ami valójában végbemegy, az tipikusan a múlt újrarahasznosított stílusformáinak és a múltbeli elemeknek az újrendezése és felmelegítése (Gitlin 1989, 347–360) – ez az eljárás a posztmodern kultúrára általában is jellemző, és különösen is megfigyelhető az olyan területeken, mint a művészet és a divat. (Hopkins 2000)

A művészet terén végbemenő változások komplex és közvetett utakon kapcsolódtak össze a politikai gazdaságtannak és a kapitalizmus „szellemének” a mélyben húzódó fejleményeivel. A tizenkilencedik században, miközben a középosztály átlagos képviselői a művészetek fogyasztói lettek, a *haute bourgeoisie* fokozatosan magára vette a művészetpártoló szerepét annak érdekében, hogy a kultúrát megvédje a hétköznapian kommersz produktumokkal szemben, ami aztán elég vagyont biztosított nekik ahhoz, hogy közösségi szellemű *largesse*-t osztogassanak e nemes cél érdekében. A huszadik század közepére széles körben elfogadott nézet volt, hogy egy magasabb elhivatottságú eredeti művészet

életképessége nem tehető ki a piaci hatásoknak, ahol az alacsony színvonalú tömegszórakoztatással kell versengenie. Az Egyesült Államokban a tipikus módszer a privát támogatás volt; ezt tekintélyes alapítványok és adókedvezmények jellemezték; ezzel szemben Európában a közösségi hozzájárulást a központi, a regionális vagy a helyi állami támogatás biztosította a galériák és múzeumok fenntartásához. A szervezett kapitalizmus érett rendszerében ez volt a jellemző struktúra, amely persze az egyes országokban, helyszíneken bizonyos részletekben eltért egymástól. Ilyen körülmények között a művészet tulajdonképpen *per definitionem* az üzlet ellentéte volt. Jelentése, mondandója tökéletesen eltérő rendszert alkotott a reklámokkal, a piackutatással és a propagandával összevetve. A művészet által kifejezett egyetemes elutasítás, amely a rendszer nélkülözhetetlen, szükségszerű ellenpontját képviselte – legyen az esztétikailag vagy politikailag bármennyire kellemetlen is –, végül átesett a beépülés és semlegessé válás folyamatán. Az 1960-as évektől egyre csökkent a konok távolságtartás, és a művészet így vagy úgy, de általában közelebb került az üzlethez; különösen igaz ez a reklám területén. Az ún. „fiatal brit művészet” 1990-es évekbeli epizódja jól illusztrálja a szóban forgó helyzetet; ezt a fejleményt azonban előrevetítették már az 1960-as évek művészeti életének a New Yorkban zajlott jelentős mozgásai.

Alexander Alberro esettanulmányban vizsgálta a konceptuális és a minimalista műtárgyak terén Seth Siegelau, manhattani műkereskedő tevékenységét, és e tanulmányában szemlélteti „az üzlet és a művészetek új keletű egybeesését” (Alberro 2003, 2), ami az 1960-as években ment végbe. Ezt írja:

„A céges alapítványok pénzeinek beáramlása döntő hatással volt a művészeti piacnak az 1960-as évek közepén bekövetkezett bővülésére. A céges ideológia abban az évtizedben hajtóerőt képviselt, mivel az üzleti világ óriási átalakuláson esett át mind működésének módját, mind az önmagáról alkotott képzetet illetően. A céges gyűjtők jelentős eszközökkel tették egyértelművé, hogy jobban kedvelik a kortárs művészetet a bevett művészi formáknál. A cégekben dolgozók közül sokan – különösen a közönségszolgálati részlegeken működők – az új, innovatív művészetet úgy tekintették, mint szimbolikus szövetségüket a vállalkozói szemlélet kialakításában, és partnerüket abban a küzdelmükben, hogy általában újra életet leheljenek az üzletbe és a vásárlói megrendelések számát gyarapítsák. Mi több, a kortárs művészi trendek lehetővé tették, hogy a céges patrónusok progresszív imázsra tegyenek szert az üzleti szférában, továbbá a nyilvánosság számára azt sugallták, hogy nyitottak az új eszmékre.” (Alberro 2003, 13)

Így, láthatjuk, számtalan oka volt annak, hogy az egyes cégek felkarolták az innovatív művészeteket, ahelyett, hogy a valamikor még „egyetemes elutasításnak” tekintett művésztől tartottak volna vagy ellenőrzésük alá kívánták volna vonni azt. A céges támogatás egyik bevett formája volt, hogy az irodai előszobákban, váróhelyiségekben és a hivatali szobákban

díszítésül az új műveket akasztották ki. A fő célkitűzés a cég identitásának és jó hírnevének megalapozása volt, ahogyan jórészt ez motiválta a dohánygyáros Philip Morris által rendezett nyilvános művészeti kiállításokat is. Wu Chin-tao tanulmányában (2002) dokumentálta, hogy a huszadik század utolsó évtizedeiben milyen változatos formákban avatkoztak be a cégek Nagy-Britannia és az Egyesült Államok művészeti világának életébe – amikor például még a legmarginálisabb üzleti szponzorálás is egyre inkább az alapvető, meghatározó közösségi támogatást szükség-szerűen kiegészítő hozzájárulásnak számított –, úgyhogy egyszer csak a fark kezdte csóválni a kutyát. Az európai országokban ellentmondásos volt a szponzorálás funkciója, hiszen itt a jóléti államnak hagyományosan nagy a szerepe a kultúrpolitikában, és még mindig vannak fenntartásaik a korlátatlan kapitalizmussal szemben. Az Egyesült Államokban a művészet és az üzlet korábban soha nem tapasztalt szoros együttműködése sokkal kevésbé volt tárgya a nyilvános vitáknak, hiszen ott a korporációk hatalma nagyon szorosan fonódik össze a nemzeti hatalommal. De még ott, az USA-ban is akadtak kritikusok, akik panaszkodtak „a nyilvános kifejezőmód korporatív hatalomátvételére” (Schiller 1989).

Míg a pop art a művészeti játszmában egyfajta populáris mozzanatot képviselt, melynek tagadhatatlanul volt a tömegekre gyakorolt vonzereje, ez nehezen mondható el a konceptuális művészetről, amelyben az eszmének magának kell a dolgot determinálnia, mindezt általában olyan módon, amely a tágabb közönséget tökéletesen zavarba ejti. Alberro rámutat arra, hogy a konceptuális művészetet olyan művészetelmélettel igazolták, amelyik tagadja az expresszivitást valamint a művészi tudás szükségességét és, főképp, a művészi jelentés mélységét; e művészetelmélet Joseph Kosuthnak az 1960-as évek óta megjelent kritikai írásai-ban mutatkozik meg legtisztábban. Az viszont, hogy az effajta művészet a gyakorlatban nem ritkán a „pöpec” reklámretorika kísérleti terepe és annak fejlődését szolgálja, önmagában meglehetősen különös jelenség. A művészet és az üzleti világ e korporatív összefonódásában súlyosan elítélendő, nagyon is „bugyuta” dolognak számít, ha szavakat veszteget valaki arra, hogy egy művészi alkotás szándékolt jelentését magyarázza. A jelentés, ha egyáltalán aktívan jelen van, a ki nem mondott hit körét érinti a misztifikáló diskurzusban, valahogy ahhoz a hithez hasonlóan, hogy a császár tényleg új ruhát visel.

Azt hiszem, az 1990-es években „fiatal brit művészet” néven ismertté vált jelenséget mindenekelőtt az 1970-es évek baloldali művészetére (Walker 2002) adott reakcióként és az 1980-as évek művészeti „elméletének” túlzásaiként kell szemlélnünk, továbbá a művészetek és kultúra támogatását szolgáló költségvetési összegek megkurtítására adott válaszként, ami Margaret Thatcher 1979-től az 1990-es évekig tartó konzervatív kormányzása idején következett be. Ezen tényezők mindegyike a nevelő hatású nyomor perspektíváját vázolta fel a fiatal, becsvágyó művészek előtt. Ahogyan Angela McRobbie (1999, 8) megállapította

a fiatal brit művészek ezen generációjára jellemző cinikus ambíciókat egyébként elítélő tanulmányában: „Valahogyan meg kell oldani, hogy az ember művész legyen és még meg is éljen.”

E tendencia vezéralakja Damien Hirst, egy szobrásznak nevezhető figura, akinek a mentora a reklámmenedzser, Charles Saatchi volt. Saatchi 1985-ben galériát nyitott a londoni St. John's Wood-ban, a Boundary Road-on. 1987-ben, a galéria egyik kiállításán Hirst megismerkedett Jeff Koons fogyasztást ünneplő munkáival. Hirst később mindig elmondta, hogy Warhol és Francis Bacon mellett Koons is kedvenc művészei közé tartozik. Tény, hogy Hirst és Koons hasonló, egymást kölcsönösen csodálattal szemlélő csoportot alkotnak. Hirst mára már elképesztően gazdag és világszerte ismert művész. Vitathatóan ugyan, de tehetsége inkább az üzleti-vállalkozói mohóságából, mintsem művészi eredetiségéből fakad. Az 1980-as évek közepén Hirst a délkelet-londoni Goldsmiths College hallgatója volt, ahol – északi származása ellenére – olyan tehetséggel vetette bele magát a művészeti bizniszbe, mint egy sztereotip, bennszülött londoni piaci kereskedő, a művészvilág egyik yuppie-ja. 1988-ban kiállítást szervezett saját munkáiból, illetve tanítványai műveiből az East Enden *Freeze* (Fagy) címmel. Hirstnek sikerült a kiállítás bemutatójára odacsábítania néhány West End-i műkereskedőt és felhajtott céges szponzorokat is, akik a kiállítás brosúráját adták ki. Hamarosan Charles Saatchi felfedezettje lett; Saatchi reklámszakemberből „szuper-műgyűjtővé” nőtte ki magát. (Hatton – Walker 2005)

Saatchi jelentős vagyona tett szert a *Saatchi & Saatchi* nevű, fivérével, Maurice-szal közösen irányított cégében az 1970-es években; hírnevüket leginkább akkor szerezték, amikor 1979-ben Thatcher győzelmes választási kampányát irányították a következő jelszóval: „A Labour [a brit Munkáspárt] nem működik”. A cég terjeszkedni kezdett, és miközben globális ismertséget szerzett, bekebelezett más reklámügynökségeket. Végül azonban tovább nyújtózott annál, ameddig a takarója ért: különösen szerencsétlen lépésnek bizonyult a Hill Samuel Bank átvétele. Ennek az lett a következménye, hogy a fivéreket kidobták az általuk alapított cégből, és ezt követően újabb, sikeres ügynökséget alapítottak *M. & C. Saatchi* néven, amely a konzervatívok 1997-es választási kampányát szervezte, ám a párt ekkor elbukott. A választási kudarcot követően a Saatchi testvérek megbízásokat kaptak a Thatchert követő új munkáspárti kormánytól, legjelentősebb ezek között a 2000-ben katasztrofálisan megbukott ún. millenniumi dómban rendezett kiállítás kampányának irányítása volt. (McGuigan 2003 és 2010)

Saatchi akkor figyelt fel Hirstre és kollégáira, amikor éppen átprofilírozta műgyűjtői politikáját: az ismert és éppen divatos amerikai művészek, mint például Koons és Schnabel munkái felvásárlása helyett ismeretlen, a londoni művészeti iskolákban éppen diplomát szerzett vagy még tanulmányait végző ismeretlen művészelöltek munkáit vásárolta meg – és ezzel egyúttal ismertséget és értéket adott e műveknek gazdasági értelemben.

Újdonságra éles reklámmenedzseri szaglása a művészeti „újszerű” felé fordult. Tény, hogy egyszerre játszotta a patrónus, a műgyűjtő és a műkereskedő szerepét, a fillérekért megvásárolt műveket csillagászati áron adta tovább. Hirsttől pályája kezdetén felvásárolta egyik művét, amit aztán később a már ismert művész hatmillió fontért vásárolt vissza tőle.

A felszínen minden bizonnyal furcsa, rendhagyó együttműködésnek látszott Charles Saatchi, a thatcherista reklámmenedzser és a pályája formálódó szakaszában lévő leeds-i srác, Damien Hirst kapcsolata, noha persze cseppet sem volt az. Saatchi vásárolta meg Hirstnek azt a cápát, amelyet egy formaldehiddel megtöltött akváriumban állított ki a „művész” 1993-ban, a következő címmel: *The Impossibility of Death in the Mind of Someone Living* (A halál lehetetlensége egy élő tudatában); ez volt Hirstnek az a húzása, amely meghozta neki az 1995-ös Turner-díjat. Amikor tíz évvel később egy amerikai gyűjtő 6,5 millió fontért megvette az akkorra már zavarossá vált és megtöppedt eredeti példányt, Hirst beleegyezett, hogy a műgyűjtőnek készít egy friss változatot. Akkorra már Hirst százmillió fontot ért, és maga is műgyűjtő és sokoldalú művészeti vállalkozó lett, aki művésziparosok hadainak önbizalmát képes lelohasztani.

Kezdetben a „fiatal brit művészet” csak annak a tárlatnak volt az elnevezése, amelyet Saatchi 1992-ben rendezett a Boundary Road-on. Máig vita tárgya, hogy az elnevezés koherens mozgalomra utalt-e. Kétségtelen, hogy a kiállított művek között is, valamint a kiállítóknak Saatchihoz való viszonyát illetően is jelentős eltérések voltak. De mégis, volt egyfajta, az elnevezéshez kapcsolódó, jól körülhatárolható sajátosság, melyet a „pöpec” szó fejezett ki – a kifejezést Julian Stallabrass előszeretettel használta e tárgyban írott, *High Art Lite* (Könnyed magas művészet) című könyvében (2006). A könyv címe sűrített formában foglalja magában Stallabrass kritikai viszonyát a fiatal brit művészet jelenségéhez: hogy csak könnyed és habos epizódcska volt, semmiképp sem valódi avantgárd, a művészetekre eredeti hatást gyakorló mozgalom. „A könnyed magas művészetet öntelt, fiatalos, határozottan városi póza” jellemzi, írja Stallabrass (2006, 60), továbbá „szellemes és lezser”, csak a beavatottak számára érthető poénok, amelyek meghazudtolják a fiatal brit művészet kétségtelen populizmusát (2006, 63). Miközben regisztrálja, hogy a fiatal brit művészettel kapcsolatos diskurzusokban milyen kitaratóan fordul elő a „pöpec” jelző, Stallabrass egyetlen egyszer sem kérdez rá a mozgalom ideológiai szerepére, pedig az jóval jelentősebb tényező, mint a művészettörténetnek ez a mulandó epizódja.

A fiatal brit művészet mennyibemenetele a *Sensation* (Szenzáció) elnevezésű – alcíme: *Young British Artists from the Saatchi Collection* (Fiatal brit művészek a Saatchi-gyűjteményből) – kiállítással történt meg, amelyet 1997-ben a Piccadillyn, a Royal Academyben (Királyi Akadémia) rendeztek. Talán ezt az eseményt lehet úgy tekinteni, mint a modern művészi elutasítás újabb formájának betagozódását a fősodorba. A

Sensation valóban vitatott esemény volt a Királyi Akadémián; néhányan le is mondtak tagságukról a kiállítás miatt. A Királyi Akadémia fülig el volt adósodva, pontosabban 2 millió font adósságot halmozott fel. A *Sensation* körüli csinnadratta és a kiállításra áramló tömegek segítettek a mérleg kiegyensúlyozásában. A kiállításon egy sor fiatal brit művész munkái szerepeltek, többek között kiállított Jake és Dinos Chapman, Tracey Emin, Marcus Harvey, Damien Hirst, Gary Hume, Sarah Lucas, Ron Mueck, Chris Ofili és Jenny Saville, hogy csak néhány nevet említsünk a válogatott kevesek közül. Egyes kiállítási darabok az érzékenyebb nézőket felháborították. Harvey *Myra* című, az amerikai Chuck Close által inspirált, bűnügyi nyilvántartásba vételkor készített fotó alapján festett képe, amelyen az 1960-as évek hírhedt gyerekgyilkosa, Myra Hindley látható, és amelyet gyerekek kéznyomataiból állított össze, mélységesen felháborította az áldozatok hozzátartozóit. A Chapman fivérek mesterként megnevezésű szoborkompozíciója, a *Zygotic Acceleration Biogenetic, De-Sublimated Libidinal Model (enlarged x 1000)* (Felgyorsult növekedésű biogenetikus zigóta, deszublímált, libidinális modellje), amelyen fiatal nők láthatók, orruk helyén pénisszel, kellőképpen szenzációsnak bizonyult. És amikor a *Sensation*-t 1999-ben a Brooklyn Museumban is bemutatták, New York római-katolikus kormányzója, Rudi Giuliani megpróbálta megakadályozni a kiállítás megnyitását – sikertelenül –, mert mélységesen sértette izlését Ofili: *The Holy Virgin Mary* (Mária, a szent szűz) című képe (Alexander 2003, 297–303). Ofili, aki maga is gyakorló katolikus, a kép elkészítéséhez elefántrágyát és pornográf magazinokból kivágott vaginaképeket használt fel a festményen. A művet elutasító kritikusok – mint például Hatton, Walker és Stallabrass – hajlanak arra, hogy kétségbe vonják, ennek a figyelemkeltő sokkolási taktikának van-e bármiféle, a status quót „egyetemesen elutasító” szerepe. Ám mégis, kétségtelenül emlékeztet a jelenség a régi dialektikára: először tragédia, másodsor komédia.

Saatchi és a fiatal brit művészek kitűnően értettek ahhoz, hogyan kell a közönség figyelmét magukra vonniuk. 2000 elején egy rövid időre Saatchi vakmerően a Temze partján álló Városháza épületébe helyezte át galériáját, oda, ahol a nagy-londoni tanács működött korábban, amíg Thatcher szét nem kergette az egyértelműen szocialista politikai elveket követő testületet az 1980-as években. Saatchinak ez a gesztusa megkérdőjelezte az állami finanszírozású Tate Gallery fennhatóságát, amely a folyó partján, kicsit lejjebb, általános helyeslés és támogatás közepette nyílt meg 2000-ben. Még Saatchi vakmerőségének is voltak határai. Amikor egy újabb művészeti mozgalom – például a rövid életű „új neurotikus realizmus” – elindításával próbálkozott, kvázi-reklám csemegéi nem hatottak arra a közönségre, amely már megcsömörlött a fiatal brit művészek munkáitól. Az óceán másik partjának művészeti világában Hans Haacke kezdettől fogva kitaró bírálója volt Saatchinak, a thatcherizmussal való kapcsolatát a *Taking Stock (Unfinished)* [Leltá-

rozás, (befejezetlen)] (1983) című képével kinevette, a szuperműgyűjtő globális törekvéseit pedig a *The Saatchi Collection (Simulation)* [A Saatchi-gyűjtemény (szimuláció)] (1987) című művével gúnyolta ki. (Hatton – Walker 2005, 42 és 55)

Stallabrasst örömmel tölti el az, amit ő „a fiatal brit művészek bukásának” nevez. Szerinte ez „az üzleti propaganda közös jellemzőjének” botlása volt, azaz „megtestesíti azokat a bírálatokat, melyeket ellene felhozhattak” (Stallabross 2006, 271). A fiatal brit művészet epizódjának pöpec látszata megfakult a huszonegyedik század elejére. A művészet még jobban hasonlít a reklámra, és a kapitalista szükségszerűségek minden téren teljes győzelmet arattak – de, persze, csak egy bizonyos pontig. Ez a hanyatlás különösen (legalább részben) elkerülhetetlenül következett egyrészt Saatchi önhitségéből és pusztá arroganciájából, másrészt Hirst hasonló magatartásából, aki 2000-ben adta el első egymillió fontos művét, a *Hymn* (Himnusz) címűt; ez nem más, mint az emberi test gigantikus méretű, műanyagból készült, iskolai illusztrációs modellje. Hatalmas bevételeiből megvásárolta a gloucestershire-i Toddington Manort, és saját izlése szerint, valamint művei kiállítására átalakította. És 2007-ben megcsinálta az ötvenmillió fontért eladott, undorító, gyémántokkal beborított koponyát. Hirstnek mint a városi ellenkultúra megtestesítőjének a hitele megsínylette, hogy felfuvalkodott plutokrata lett, akinek gazdagsága minden mértéken túltett; a művészetnek az üzlettel alkotott fúziója integritásáról szóló nyilatkozatai is egyre inkább öncélúak és üresebbek lettek. A művészetből száműzöttek előre megjósolhatóan távolságtartó módon reagáltak Hirst magatartására, és egészen bizonyos, hogy az új privilégiumot elutasítják. Ugyanakkor azonban – mint azt Stallabross (2006, 298) keserűen megállapította – károsodott az a maradandó hagyaték, az a könnyed magas művészetre jellemző szemléletmód, amely az élet által kínált legrosszabbat is egy vállrándítással intézi el, amely élvezettel, de semmiképpen sem javító szándékkal nézi a világot. Ez olyan ellentmondás, melyhez hasonlót ritkán látni: a korábban „provokatívnak” tekintett formák piedesztálra emelése hátat fordított a régi hatalom liberális és jóléti értékeinek és ezzel együtt az államhatalom legtöbb megnyilvánulási formájának is.

A fiatal brit művészet inkább állásfoglalást, mintsem mozgalmat képviselt: olyan álláspontot, amely elutasította a kapitalista felhalmozást és a fogyasztói kultúra csábításait, olyan álláspontot, amely nem látott alternatívát. Egy bizonyos szinten nem volt több, mint olyan művészek alkotta hálózat, akik hatékonyan próbálják e szemléletmódot sikerre vinni, a szimbolikus manipulátorok olyan generációja, akik elutasították a névtelenséget és a keresztényi szegénységet. Ahogy kezdett benőni a fejük lágya, a fiatal brit művészek így határozották meg a művész új-fajta szerepét: vállalkozó és komolytalan provokátor – ezt elsősorban Hirst testesítette meg –, a trükköt megismételni kívánó fiatal művészek

okulására. Elvitatkozgathatunk e művészi körhöz tartozó minden egyes művész érdemeiről és hibáiról, ám ez túlmutat jelen tanulmányunk keretein. Akadtak közöttük olyanok, akik – úgymond – ál-független lázadói méltóságuk tudatában panaszkodni mertek, és hajlottak arra is, hogy belemarjanak a kézbe, mely enni adott nekik, leglármásabban a Chapman testvérek tették ezt. Ofili cinikusan utalt a „Saatchi-féle művészetre”. És még a fiatal brit művészet körében is akadtak nemcsak hálátlan gyermekek, hanem elszánt szakadárok is, így például Michael Landy, akinek a munkái kimondottan ellenséges érzelmeket tanúsítottak a fogyasztói magatartással szemben, így például az 1992-ben készített *Closing Down Sale* (Végkiárusítás) című installációja és az 1995-ös *Scrapheap Services* (Szeméthegy-szolgáltatás). (Stallabrass 2006, 6 és 175) 2001-ben Landy elképesztő performanszot mutatott be egy használaton kívüli áruházban az Oxford Streeten *Breakdown* (Csőd) címmel; az előadás során minden személyes vagyontárgyát megsemmisítette. (Stallabrass 2006, 300–301)

És aztán, természetesen, ott van a megfoghatatlan Banksy, a falfirkaművész, aki a harmadik évezred elején azzal tett szert hírnévre, hogy a társadalmi művészetet szatirikus módszerrel újította meg. Szellemes, a köztereken látható, a törvénnyel dacoló művei sokszor okoztak fejfájást a jogászoknak és a művészeti világnak is. (Banksy 2006) Ám ez a jelenség is a New York-i előzmények londoni visszahatása volt, megidézte az 1970-es évek graffiti-festőit, akik az örületbe kergették a hatóságokat, ám aztán ők is betagozódtak a rendszerbe, amikor egyes műveik felbukkantak a manhattani műkereskedők galériáiban. Nyilvánvaló, az öntelt kapitalizmusnak eszében sincs semmit sem kirekeszteni. Maga Banksy is betagozódott, amikor az utcai műveiről készült fényképeket összegyűjtötte és kiállította – na, vajon ki? –, nem más, mint Damien Hirst. Ám a falfirka máig problémás tárgykor és kategóriákat felrobbantó forma, Julia Kristeva terminológiájával szólva egyenesen szemétre való „hulladék” (Kristeva 1982), mely a törvényen kívül esik. A hulladék, a megalázott kivetettség ma, úgy tűnik, a mindent felfaló rendszer számára könnyedén elfogadható tünet.

Jegyzetek

- 1 Lásd McGuigan (2006), melyben részletesebb leírás található. Esetleg Fantin-Latour 1867-ben festett *Manet portréja* című képét szemlélhetjük úgy is, mint a *flaneur* típusának ábrázolását.
- 2 T. J. Clark munkája a politikai hermeneutika egyik példája, melyben ő a művészetet a korszak hatalmi viszonyaival kapcsolatban értelmezi, különösen az osztályterminológiában. A Bourdieu módszerével fémjelzett intézményes elemzés nem teljesen összeegyeztethetetlen az ilyenfajta megközelítéssel, de sokkal inkább érdekli a társadalmi intézmények elemzése, melyek kereti között a művészet megszületik és forgalomba kerül.

- ³ Az alább következő, a Salon des Refusés jelentőségét hangsúlyozó elemzésben, mely az elutasítás és a befogadás dialektikáját illusztrálja, sokat köszönhetek George Heard Hamilton (1969) írásának.
- ⁴ Gijs van Hensbergen könyve (2004) a *Guernica* politikai jelentőségét és történetét tárgyaló rész legfőbb forrása.
- ⁵ Peter Hamill könyve (1999) Riveráról és Herrera könyve (1989) Kahlóról az alábbiakban írottak legfőbb forrásai a mexikói freskófestőt illetően; Herrera Kahlóról írt életrajza megkerülhetetlen támpont nemcsak életrajzi, hanem művészi vonatkozásokban is.
- ⁶ Mint Isabel Acantra és Sandra Egnolff könyve (2005) tanúsítja, nagyon nehéz, szinte lehetetlen a két művészt egymástól függetlenül tárgyalni.
- ⁷ (Varnedoe 1999). 2006 novemberében David Geffen, a szórakoztatóipari mágánás Pollock *No5, 1948* című művét a festményért valaha fizetett legmagasabb áron, 140 millió dollárért adta el a mexikói David Martineznek, a harmadik világ adósságaival foglalkozó pénzembernek.

Irodalomjegyzék

- Acantra, Isabel – Egnolff, Sandra 2005: *Frida Kahlo and Diego Rivera*. Munich, Prestel
- Ades, Dawn – Benton, Tim – Elliott, David – Whyte, Iain Boyd 1995: *Art and Power: Europe Under the Dictators*. London, South Bank Centre
- Adorno, Theodor – Horkheimer, Max 1979 (1944): *Dialectic of Enlightenment*. London, Verso
- Alberro, Alexander 2003: *Conceptual Art and the Politics of Publicity*, Boston, MIT
- Alexander, Victoria 2003: A Strange Sensation – Controversies in Art. In: *The Sociology of the Arts*. Oxford, Blackwell, 297–303.
- Baddeley, Oriana 2005: Reflecting on Kahlo – Mirrors, Masquerade and the Politics of Identification. In: Emma Dexter – Tanya Barson (eds.): *Frida Kahlo*. London, Tate Publishing
- Banks 2006: *Wall and Piece*. London, Century, 2nd edn.
- Baudelaire, Charles 1964: *Válogatott művészeti írásai*. Budapest, Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata
- Becker, Howard 1982: *Art Worlds*. Berkeley – Los Angeles, University of California Press
- Benjamin, Walter 1970 (1936): The Work of Art in the Age of Mechanical Reproduction. In: *Illuminations*. (Ed.: Hannah Arendt) London, Cape
- Benjamin, Walter 1973: *Charles Baudelaire: A Lyrical Poet in the Era of High Capitalism*. London, New Left Books
- Berger, John 1965: *The Success and Failure of Picasso*. Harmondsworth, Penguin
- Berger, John 1972: The Moment of Cubism. In: *Selected Essays and Articles: The Look of Things*. Harmondsworth, Penguin
- Bloch, Ernst – Lukács György – Brecht, Bertolt – Benjamin, Walter – Adorno, Theodor 1980: *Aesthetics and Politics*. London, Verso
- Bourdieu, Pierre 1993: The Field of Cultural Production, or: The Economic World Reserved. In: *The Field of Cultural Production: Essays on Art and Literature*. (Trans.: Randal Johnson), Cambridge, Polity, 29–73.
- Bourdieu, Pierre beszélgetése Hans Haackéval 1995: *Free Exchange*. Cambridge, Polity

- Bourdieu, Pierre 1996: *The Rules of Art: Genesis and Structure of the Literary Field*. (Trans.: Susan Emanuel), Cambridge, Polity
- Clark, T. J. 1973a: *Image of the People: Gustave Courbet and the 1848 Revolution*. London, Thames and Hudson
- Clark, T. J. 1973b: *The Absolute Bourgeois: Artists and Politics in France 1848–1851*. London, Thames and Hudson
- Clark, T. J. 1985: *The Painting of Modern Life: Paris into the Art of Manet and His Followers*. London, Thames and Hudson
- Eagleton, Terry 1984: *The Function of Criticism: From the Spectator to Post-Structuralism*. London, Verso
- Eagleton, Terry 1990: *The Ideology of the Aesthetic*. Oxford, Blackwell
- Gitlin, Todd 1989: Postmodernism – Roots and Politics. In: Ian Angus – Sut Jhally (eds.): *Cultural Politics in Contemporary America*. New York, Routledge, 347–360.
- Gorkij, Maxim et al. 1970: A Szovjet Írók Szövetségének I. Kongresszusa, 1934. In: *A szocialista realizmus I-II*. Budapest, Gondolat
- Greenberg, Clement 1986: *The Collected Essays and Criticism*. Vol. 1. *Perceptions and Judgements, 1939–44*; Vol. 2. *Arrogant Purpose, 1945–49*. Chicago, University of Chicago Press
- Greenberg, Clement 1993: *The Collected Essays and Criticism*. Vol. 3. *Affirmations and Refusals, 1950–56*. Chicago, University of Chicago Press
- Grosshans, Henry 1983: *Hitler and the Artists*. New York, Holmes and Meier
- Hamill, Peter 1999: *Diego Rivera*. New York, Abrams
- Hamilton, George Heard 1969: *Manet and His Critics*. New York, Norton
- Hatton, Rita – Walker, John A. 2005: *Supercollector: A Critique of Charles Saatchi*. London, Institute of Artology, 3rd edn.
- Hensbergen, Gijs van 2004: *Guernica: The Biography of a Twentieth-Century Icon*. London, Bloomsbury
- Herrera, Hayden 1989: *Frida: A Biography of Frida Kahlo*. London, Bloomsbury
- Hilton, Tim 1975: *Picasso*. London, Thames and Hudson
- Honnet, Klaus 1990: *Andy Warhol 1928–1987: Commerce Into Art*. Cologne, Taschen
- Honnet, Klaus 2006: *Pop Art*. Cologne, Taschen
- Hopkins, David 2000: *Art After Modernism 1945–2000*. Oxford, Oxford University Press
- Jameson, Fredric 1991: *Postmodernism or The Cultural Logic of Late Capitalism*. London, Verso
- Kristeva, Julia 1982: *Powers of Horror: An Essay on Abjection*. New York, Columbia University Press
- Leyda, Jay 1983: *Kino: A History of the Russian and Soviet Film*. London, George Allen and Unwin
- Lucie-Smith, Edward 1993: *Latin American Art of the 20th Century*. London, Thames and Hudson
- MacGabe, Colin – Francis, Mark – Wollen, Peter (eds.) 1997: *Who is Andy Warhol?* London, British Film Institute
- MacIntyre, Alasdair 1970: *Marcuse*. London, Fontana
- Marcuse, Herbert 1990 (1964): *Az egydimenziós ember*. Budapest, Kossuth
- Marcuse, Herbert 1978: *The Aesthetic Dimension: Towards a Critique of Marxist Aesthetics*. Boston, Beacon
- Marx, Karl 1975: *Louis Bonaparte Brumaire tizennyolcadikája*, Budapest, Kossuth

- McGuigan, Jim 2003: The Social Construction of a Cultural Disaster – New Labour's Millennium Experience. *Cultural Studies* 17 (5), September 2003, 669–690.
- McGuigan, Jim 2004: *Rethinking Cultural Policy*. Maidenhead, Open University Press
- McGuigan, Jim 2006: *Modernity and Postmodern Culture*. Maidenhead, Open University Press
- McGuigan, Jim 2010: *Cultural Analysis*. London, Sage
- McRobbie, Angela 1999: *In the Culture Society: Art, Fashion and Popular Music*. London, Routledge
- Rosenberg, Jakob 1964: *Rembrandt: Life and Work*. London, Phaidon
- Saunders, Frances Stonor 1999: *Who Paid the Piper? The CIA and the Cultural Cold War*. London, Granta
- Schiller, Herbert 1989: *Culture Inc.: The Corporate Takeover of Public Expression*. New York, Oxford University Press
- Stallabrass, Julian 2006: *High Art Lite: The Rise and Fall of Young British Art*. London, Verso, 2nd edn.
- Sturgis, Alexander – Christiansen, Rupert – Oliver, Lois – Wilson, Michael (eds.) 2006: *Rebels and Martyrs: The Image of the Artist in the Nineteenth Century*. London, National Gallery – Yale University Press
- Taxmor, Julie 2003: *Frida*. Buena Vista Home Entertainment
- Tester, Keith (ed.) 1994: *The Flaneur*. London, Routledge
- Thomson, Belinda 2000: *Impressionism: Origins, Practice, Reception*. London, Thames and Hudson
- Tucker, Paul Hayes (ed.) 1998: *Manet's Le déjeuner sur l'herbe*. Cambridge, Cambridge University Press
- Varndoe, Kirk – Karmel, Pepe 1999: *Jackson Pollock*. London, Tate Publishing
- Walker, John A. 2002: *Left Shift: Radical Art in 1970s Britain*. London, I. B. Taurus
- Williams, Raymond 1965: *Long Revolution*. Harmondsworth, Penguin
- Williams, Raymond 1980 (1940): Advertising – The Magic System. In: *Problems of Materialism and Culture*. London, Verso
- Wilson, Elizabeth 2003: *Bohemians: The Glamorous Outcasts*. London, Tauris Parke
- Wu, Chin-tao 2002: *Privatising Culture: Corporate Art Intervention since the 1980s*. London, Verso
- Zukin, Sharon 1989: *Loft Living: Culture and Capital in Urban Change*. New Brunswick, Rutgers University Press

(Fordította: Baráth Katalin)

(Eredeti megjelenés: Jim McGuigan, Cool Capitalism [2. The Great Refusal], Pluto Press, London, 2009. 45-82.)

Énekverseny-e az énekverseny? – avagy: a személyesség védelme

„Az olyan emberek, akik még nem találták meg a jelentésüket, de értelmet keresnek, a valóságnak mindenkor értelmet adnak, ám részleges értelmeket, s ezek nem vágnak egybe. Mindezen értelmek egységét, amellyel életüket szeretnék felruházni, nem találják.”

(J. P. Sartre)

Az állampolgároknak, hogy személyiségüket érvényre juttassák, meg kell kerülniük az államot.

(parafrázis)

Énekversenyt hirdettek az egyik kereskedelmi csatornán. A versenyzők feladata: szórakoztatni a közönséget. Kirendelt szakmai biztonsági őrök döntötték el, hogy kik kerülhetnek a szórakoztatók fészkebe. A biztonsági őrök nagyvonalúsága, figyelmetlensége vagy meggondolatlansága miatt a fészekben egy kakukktojás is feltűnt.

Az énekversenyre kakukktojásként tévedt fiatalember semmibe vette az itteni játékszabályokat. Teljesen figyelmen kívül hagyta, hogy mit várnak el tőle. Úgy dalolt, ahogy kikívánkoztak belőle a hangok. Úgy táncolt, ahogy a ritmus bemozgatta a tagjait. Láthatóan örömet okozott neki az éneklés. Láthatóan örömet okozott neki a himbálózás. Látszott rajta, hogy amikor nincs közönsége, akkor a maga örömeire így szokott cselekedni. Csupán annyi történt, hogy most a maga örömét megmutatta egy nagyobb közönségnek.

Tudta, hogy a nyilvános énekversenyen mit várnak el tőle. Tudta, hogy mik a hivatalos igények. De mindezt nem érezte magára nézve kötelezőnek, követendőnek. Felülemelkedett az itteni normákon. A viselkedésével – valamilyen fontosabbnak, magasabbnak ítélt külső szempont alapján – felülírta ezeket a szabályokat.

A fiatalemberben volt valami rendhagyó, valami egyedi, valami eredeti. Az éneke és a mozgása nem a szokványos éneklés és mozgás volt. És az sem volt szokványos, hogy fellépésekor nem az énekversenyre jött

közönség által joggal elvárható, hanem önmagát adta. Nem a közönségnek, hanem önmagának produkálta magát. Nem a külső igényeknek, hanem elsősorban önmagának akart megfelelni, azt nyújtotta, ami neki jólesett. Produkciójával nem kereste az ítések (zsűri, közönség, szakkritikusok) kegyét. A saját kegyét kereste. Nem másokkal, hanem elsődlegesen önmagával akart jóban lenni. Olyan volt az egész, mint egy egy személyes író-olvasó találkozó, ahol az alkotó saját magával találkozik. (Hiszen ő az, aki a leginkább érti a spontaneitásait és a tudatosságait.)

Mindamellett nem különködni akart a fiatalember. Mi különbözteti meg viselkedését a különcétől? A különc ki akar tűnni a többiek közül: fel akarja hívni magára a figyelmet. Különködésével mások érdeklődését szeretné felkelteni, mások tetszését kívánja elnyerni. Produkcióját a megcélzott, a különbségekre fogékony közönségéhez próbálja idomítani-igazítani. (Nem önmagáért, önmaga miatt tér el a megszokottól, hanem a közönségért, a közönségnek más!) A tényleges kakukktojás viszont a közönségtől – a saját közönségétől is – független. Őt nem a különbözés, és a különbözés általi tetszés vágya vezérli. Egyszerűen csak hasonlítani akar önmagára. Ebben az esetben az számít sikernek, ha az előadó elégedett a produkciójával – a közönség véleménye másodlagos. A siker felszabadul a közönség véleménye alól, függetlenedik a közönség tetszésétől.

***

A fiatalember nem törődött senkivel és semmivel. Mesterkéletlenül azt mutatta meg, ami kikíváncozott belőle. Amit mutatott, azt bármiféle alkalmazkodás és önkorlátozás nélkül tette. Nem törődött sem a közönséggel, sem a szakmai őrző-védőkkel, sem a kritikusokkal. Csak azzal törődött, hogy jól érezze magát.

Nemtörődömségével nem ártott senkinek. Nemtörődömsége szinte senkit nem zavart.

Legfeljebb a hivatalos szabályokat.

Legfeljebb a szabályok őreit.

Legfeljebb a versenyszerű éneklésre számító közönség egy részét.

Legfeljebb a kritikusokat.

A fiatalember produkciójáról a szakmai kritikus megírta, hogy annak semmi keresnivalója az énekversenyen, sőt, a jelenléte kifejezetten ártalmas. Megírta, hogy a kakukktojásként idepottyant fiatalember a nála jobban éneklő versenyzőktől veszi el a szereplés, az érvényesülés lehetőségét. („Különb énekhangú és stílusú emberek nem jutottak be”).

Jól láthatóan azt nehezményezi a kritikus, hogy a fiatalember nem a mesterségbeli tudásról próbál számot adni. Nem az elvárt szakmai komolysággal, szakmai elkötelezettséggel, hanem – úgymond – a szakma iránti közömbösséggel, azaz nyeglén viselkedik. Ahelyett, hogy

jó mesterembernek (szakszerűen kiképzett mesterembernek) akarna mutatkozni és ilyenként helyállni, önkényesen a szubjektív hajlamát, személyes képességét és ebből fakadó örömét tárja a világ elé. Ezzel a renitens magatartással – a szakkritikust joggal felháborító – határsértést követ el. Megsérti a szakmai-mesterségbeli határokat.

A fiatalember tisztában volt azzal, hogy mi a hivatalos elvárás, hogy elszemélytelenedett és elszemélytelenítő korunkban az egyediségét, nem szokványos személyiségét vállaló egyén kakukktojásnak számít. Talán azzal is tisztában volt, hogy szabálykövetést, uniformizálódást követelő korunkban a nem sztereotip viselkedés, a személyesség (a személyes lét, pláne jelenlét) provokáció. Az egyén már azzal is provokál, hogy eltér (pontosabban: egyedi módon tér el) a szokványostól. De különösen azzal provokál, hogy a szokványostól való eltérését, az egyediségét nyilvánosságra hozza: kiviszi a közönség elé. Ezzel a – szabályok és „jó ízlés” szerint – titkolandó „fogyatékoság”, röstellni, rejtegetni való magánügy közüggé válik.

A fiatalembernek akár küldetéstudata, pedagógiai célja, változtatási szándéka is lehetne a viselkedésével, de itt nem erről van szó. Nincs benne semmi küldetéstudat, egyáltalán nem akar ő provokálni. Azonban korunkban a következetesen vállalt egyediség, az egyén egyedi léte (személyiségének az illetén léte) önmagában is provokáció.

1. Élménytermelés – élményfogyasztás

„Mi beadjuk
Ön beveszi”
(Sziámi együttes)

Énekversenyt hirdettek az egyik kereskedelmi csatornán. A versenyzők feladata: szórakoztatni a közönséget. A szórakoztatás élményt termel: a szórakozás élményét termeli.

Egy áru megtermelése nem feltétlenül vezet az áru elfogyasztásához. Ha az áru nem talál vevőre, akkor – a megvásárlás hiányában – nem valósul meg a feltételezett használati értéke. Mivel nem eladható, vagyis nem rendelkezik realizálható csereértékkel, ezért realizált használati értéke sem lesz. Az élmény viszont – az árutól eltérően – eleve fogyasztást, használatot jelent. Élménytermelés csak a fogyasztással, a termék élményként való fogyasztásával jön létre. Ha ez megvalósul, az élménytermelő az élmény termelésekor egyúttal élményfogyasztást is termel. A kettő egybeesik.

A kakukktojás fiatalember is termel élményt, de magának termeli ezt az élményt. Az élményt elsősorban önmaga miatt és saját magának termeli. Alkotói élménnyel ajándékozza meg önmagát. Alkotó produkciója által szórakozik. Ártatlan abban, ha ez az önszórakoztatás (a magának termelt élmény) másokra is hat, és ez által általánosabb élménnyé válik.

A fiatalember produkciója sokaknál tetszést aratott. Sokan érezték úgy, hogy intenzív és különleges élményben volt részük. Nem a várt, hanem egy énekversenyen meglepő, nem szokványos élményben. Ez a produkció spontán módon hatott. A tapasztalatok szerint a közönség egy részéről időnként leperreg a sztereotip, irányított fogyasztás. Az emberek egy része ösztönösen ellenáll annak az igénynek, hogy engedelmesen, pusztán passzív befogadóként a neki intézményesen feltálatott fogyasztói élménnyel táplálkozzon.

Az énekversenyen az élményfogyasztók egy része elutasította azt a bevett gyakorlatot, hogy csupán a készen kapott élménydózsist fogyaszthatja. A készen kapott, szabványosított élménycsomag passzív „lenyelésével” szemben előnyben részesítette azt az élményfogyasztási formát, amely ugyan aktivitást (patetikusabban megfogalmazva személyes jelenlétet) igényel tőle, de amely egy egészen másfajta élményben részesíti: hozzá tartozó, egyedi, valóban saját, személyes élményhez juttatja. A kakukktojás produkció hatására a közönség egy része átalakult cselekvő, kreatív befogadóvá. Általánosabb síkon: a kakukktojás produkciója rendhagyó reagálást, személyes jellegű lázadásokat provokált – a közönség egy részénél előidézte az egyedi személyiség, a személyesség lázadását.

A szakszerű, szabályszerű élménytermelő szabályszerű, szabványosított élményfogyasztást termel.

A kakukktojás élménytermelő a közönségből (vagyis azokból, akikben a produkciója rezonál, akik a közönségévé teszik magukat) kakukktojás élményfogyasztást vált ki.

***

Az énekversenyek hivatalos, hivatali szabványa szerint a közönségnek a kiművelt, kifinomult, szép éneklés kell, hogy örömet okozzon. A helyesen viselkedő, magát jól viselő közönségben ennek kell kitermelni befogadói, fogyasztói élményt. A szakkritikus ehhez a szabványhoz ragaszkodik, a szabvány tiszteletét és szolgálatát kéri számon termelőn és fogyasztón (előadón és befogadón) egyaránt. Felfogása, beidegződése szerint a szabvány az emberek fölött áll: magasabb rendű az embereknél.

Erről a szakmai magaslatról nézve egyáltalán nem logikátlanul nehezményezte a kritikus, hogy a közönség egy része nem volt hajlandó az elvárható módon viselkedni. E szakmai tekintély felsőbbségére alapozva kifogásolta, hogy némelyek nem az előírt (különböző módokon rájuk tukmált) módon szórakoznak. (Ha valami pusztán más, a megszokottól eltérő, az a bürokratikus megkövetelt szakszerűség nézőpontjából irracionális és üldözendő.)

Értetlenségének és nemtetszésének adott hangot az ilyen viselkedés miatt a kritikus. Mondhatni: Hogy jönnek ahhoz egyesek, hogy nekik más tetsszen, mint aminek minden józan szakmai ésszerűség szerint

tetszenie kell?! Hogy jönnek ahhoz, hogy ellenálljanak a szakmai elvárásoknak?! Hogy fellázadjanak a – tudományosan megalapozott és szentesített – szakszerűség ellen?! Hogy jönnek ahhoz, hogy szavazatukat a szakmailag értéktelenre adják?! Hogy jönnek ahhoz, hogy az általános érvényű – ezért mindenkor útbaigazító, bizonyosságot-biztonságot nyújtó, mindenkor gépiesen bevethető – normát esetleges, szubjektív, partikuláris, ezáltal plurális szempontokra cseréljék?!

A szakkritikusnak ez az alapállása nem meglepő, hiszen szakmai öntudatra, a szakmaiság mindenek (ezért az emberek) felett való tiszteletére lett kiképezve. A szakkritikusnak az a feladata, hogy tevékenységével leképezze, közvetítse, tudatosan vagy öntudatlanul propagálja a szakszerű termelésnek, valamint az egyének szakszerűvé idomításának (szakmaibb megfogalmazásban: szocializálásának) a normáit, mércéit.

***

A történet azt mutatja, hogy konfliktus jöhet létre a mesterségbeli, szakmai normák és a személyiség belső mércéje, normarendszere között. Ez a konfliktus különösen kiélezetté válhat az élményfogyasztás esetében, ahol aligha iktatható ki teljesen a befogadói szubjektivitás. Konfliktushelyzetben az egyén kénytelen vagy a személyes mércéjét vagy a szakmai mércét felfüggeszteni, amikor hat rá egy termék. Az előbbinél a megfelelés, konformitás oltárán feláldozza az egyedi személyiségét. A második esetben viszont személyiségének egyedisége az, ami tiltakozik és védekezik a külső elvárások uralma ellen.

A történetben megmutatkozik a szakmai jelenlét és a személyes (személyiség szerinti) jelenlét különbsége. Az is kiderül, hogy ami pusztán szakmai mércén mérve értéktelen, a mesterségbeli komolyság és szakmai tudás, teljesítmény megcsúfolása, a szakszerűség határainak a megsértése (vagyis selejtes, oda nem illő kakukktojás), az egy másik nézőpontból (pl. a részegyénnél átfogóbb teljes személyiség nézőpontjából) nagyon is logikus, ésszerű lehet. Innen tekintve viszont átértelmeződik és leértékelődik a szakma belső (ezért részleges, csupán mesterségbeli) racionalitása, és objektíve (funkcióját tekintve) az mutatkozik elégtelennek, irracionálisnak, ami a korlátozott-korlátolt szakmai racionalitásnak akar eleget tenni.

***

Az élményfogyasztók többfélesége (pluralitása) magában hordozza annak a lehetőségét, illetve valószínűségét, hogy ne csak a szép éneklés idézzen elő befogadói élményt. Hogy némely fogyasztóra az elhangzott dal a szakszerű éneklésnél szélesebb, általánosabb élményként hasson. Annak a lehetőségét és valószínűségét, hogy az egysíkú, egyszerű énektermelés többféle, általánosabb rangú élménytermeléssé alakuljon át. Hogy az élmény, az élménytartalom egyszerű énekformája tovább-

fejlődjön az élmény általánosabb, a befogadó több szervére is ható formájává. (A látványos klipek is ezt az objektív adottságot használják ki.)

A befogadó személyiségek többfélesége a termelés számára megnöveli, kibővíti a lehetőségeket:

- Magában hordozza annak a lehetőségét, illetve valószínűségét, hogy nem csak valamilyen szakmai tudás alapján termelnek és nem csak szakmai teljesítményt fogyasztanak. Valamilyen adott szakmai tudás helyett a termelő-alkotó személyiségének egyedisége az, ami „termel” és a terméket egyedi személyiségként fogyasztják. (Ilyen esetben a fogyasztás a személyiség egyediségét igényli és mozgósítja.)
- Magában hordozza annak a lehetőségét, illetve valószínűségét, hogy a konkrét, személyes élményigényeken megbukik valamely szigorúan vett szakmai termelés: a konkrét, személyes igények megbuktatják a szigorúan vett szakmai tudást.
- Magában hordozza annak a lehetőségét, illetve valószínűségét, hogy valamely szakmai áru ne csupán a maga részleges (szakmailag leszűkített) és szakmailag védett piacán, hanem az általános árupiacon nyerjen megmérettetést.
- Magában hordozza annak a lehetőségét, illetve valószínűségét, hogy a különös (partikuláris) szakmai termelés helyett olyan általánosabb termelés folyjon, amelynek csupán alárendelt szempontja a részleges szaktudás és szakmai kifinomultság.

A befogadó személyiségek többfélesége, pluralitása nemcsak a konkrét, közvetlen élménytermelők, hanem a befektetők és az élményforgalmazók lehetőségeit is megnöveli. Régi felismerés, hogy a tagadás, a lázadás, a nonkonformitás az élménypiacon éppúgy eladható áru, mint a konform mesterségbeli termék (a szakmai minőség). Ennek ismeretében nem meglepő, hogy a hívatkozott énekeszenyen is bekövetkezik, ami ilyenkor lenni szokott: igyekeznek meggyőzni a renitens kakukkfőkát (és közönségét) arról, hogy ő nem is kakukk. Igyekeznek meggyőzni arról, hogy ő valójában szabályszerűen éneklő rigó, szabályszerűen éneklő pacsirta, szabályszerűen éneklő elefánt – vagy akármi, ami szabályszerű. A lényeg, hogy ő is teljesen normális fészeklakó, aki a családhoz tartozik: a szórakoztatók nagy családja hajlandó őt is befogadni. Ez a meggyőzési igyekezet általában sikeres.

(A kakukkfőka története szomorúan, intézményes elpacsirtásításával – egyéniségből szalonképes előadóvá való lefokozásával – folytatódik, ami azonban már nem tárgya a jelen elmélkedésnek.)

2. *Úgy szeretem ezt a műsort, de nem értem a szöveget*

„Úgy szeretem ezt a műsort, de nem tudom a szöveget” – éneklí a fiatalember. „Úgy szeretem ezt a műsort, de nem értem a szöveget” – írhatná a szakkritikus.

Azt tapasztaljuk, hogy az énekversenyek nem csak az éneklésről szólnak. Sőt, előbb-utóbb kiderül, hogy a verseny elsődleges célja nem az, hogy megtudjuk: Vajon ki a dalolás legjobb mestere?

Könnyű észrevenni, hogy az énekverseny és a versenyzők éneklése nem önmagáért van. Az előadott produkcióknak nem az a feladata, hogy a hozzáértő zenei szakmának tetszen. Az a feladata, hogy a laikus közönségnek tessenek. Itt – szórakoztatásról, tömegszórakoztatásról lévén szó – minden a vevőért, a fizetővendégért, a fogyasztóért van. Erre a versenyre nem alkalmazható a „Cipőt a cipőboltból”, „Éneklést az énekgyárból” reklámszöveg – aki jó énekest akar, annak nem az énekverseny győztesét kell megvásárolnia. Az éneklés csak ürügy, csomagolás, amelynek feladata a portéka piacképességének, eladhatóságának a létrehozása, illetve feljavítása. Piaci áruvá formálása minél gyorsabban – és csupán rövid távra.

Nem csak az idézett szakkritikus nem lát (vagy nem akar látni) a csomagolás mögé. Nem meglepő, hogy a társadalmi világunkban kevésbé eligazodó fiatal versenyzők sincsenek tisztában azzal, hogy mi van a csomagban: hogy valójában minnek a szolgálatába állnak. De – úgy tűnik – időnként maguk a zsűritagok is eltévednek ebben a világban, nem érzékelve, hogy végeredményben egészen másról, és nem az énektudásról szól a mese. „Úgy szeretem ezt a műsort, de nem értem a szövegét”.

(Ide kívánczok egy korábbi zsűritag utólagos eszmélése: „csupán egy egyszerű hentesmunkában vett részt, amelynek befejeztével egy sírgödörbe temették a sztárocskákat, mindeközben persze több bört is lenyúztak róluk”. Másik megfogalmazásában: „csini kis hullákat gyártottak a nézettség oltárán. A tévék folyamatosan háborút vívnak a nézők kegyeiért. Egy sikorsorozatot pár évre terveznek, de ezalatt tökéletesen kifacsarják áldozatukat [...] Ha a tévé nem igazolja vissza a létezésedet, akkor már nem is vagy többé.”)

A műsor valódi szerepe, feladata a közönségnek felkínált felszín mögé nézve pillantható meg. Így lesz felismerhető a műsor tényleges funkciója, értelme, „szövege”. Könnyen átláthatóvá válik, hogy itt az éneklés csak adalékanyag, eszköz, ürügy – vagyis csupán részeleme, pusztán egyik mozzanata valamilyen átfogóbb összefüggésnek, nagyobb egységnek.

2.1. Az énekverseny: műsor a termelésért

Miért rendez a kereskedelmi csatorna énekversenyt? Miért éri meg neki költségekbe vernie magát annak érdekében, hogy a közönsége szórakozzon?

Nem szak-gazdaságtani eretnokség azt feltételezni, hogy gazdasági bevételért történik a szórakoztatás. A szórakoztatás olyan gazdasági vállalkozás, amelyet a nyereség reménye (illetve adott esetben a biztos tudata) motivál. Innen nézve az énekversenyt a gazdasági jövedelem-

szerzés, nyereségszerzés (profittermelés és profitalizálás) érdekében hirdették meg. Ennek megvalósítása során a szervezők még azt is kénytelenek elviselni, hogy a versenyzők énekelnek. A nyereségcél pusztá eszközeként történik az énekeltetés. A szervezők nézőpontjából tekintve: a versenyző azért énekel, hogy nyereséget termeljen. („Ha a gépek emberek nélkül is ugyanannyi profitot hoznának, akkor [...] az angol királynak nem lenne szüksége az angol népre” (S. de Sismondi). Ha énekeltetés nélkül is dőlné a nyereség, semmi szükség nem volna énekversenyeke.) A dalnok csupán azért kap fellépési lehetőséget, mert az éneklésétől gazdasági hasznot remélnek.

2.2. Az énekverseney: műsor a fogyasztásért

Miért rendez a kereskedelmi csatorna énekverseneyt? Miért éri meg neki költségekbe vernie magát annak érdekében, hogy a közönsége szórakozzon?

Nem szakközgazdaságtani eretnkség azt feltételezni, hogy az énekverseney egyfajta fogyasztóképző intézmény. Az énekverseney nyújtotta szórakoztatás – egyebek mellett – vásárlási szándék termelése: a fizetési kedv felkeltéséért is történik. A szórakozni vágyó fizet azért, hogy közönségként bejusson a versenyre. Fizet azért, hogy a választottja más versenyzőknél több szavazatot kapjon. Fizet azért, hogy kedvenceinek lemezét birtokolja. Vásárlásaival-fizetségeivel a nemzetgazdaság működését pezsdíti.

A vásárló – öntudatlan, de nélkülözhetetlen – szolgálatot tesz a szórakoztatás végső alanyának, a vállalkozónak azzal, hogy vásárol. Nélküle a befektetett tőke nemhogy nem hozna nyereséget, de meg sem térülne. (Nyereségtermelés helyett veszteségtermelés, a vállalkozói rendszer leépülése zajlana.) Egyúttal – öntudatlan, de nélkülözhetetlen – szolgálatot tesz a vállalkozások nemzetgazdasági rendszerének, amely a felhalmozást, a gazdasági növekedést hivatott elősegíteni. Sőt, mi több, a vásárló – öntudatlan, de nélkülözhetetlen – szolgálatot tesz az államnak (illetve az állam által képviselt egész rendszernek) azzal, hogy vásárol. (Vásárlásával az államot anyagilag támogatja, mivel az állam részesedik az eladó bevételeiből. Vásárlásával az államot eszmeileg támogatja, mivel tette nemcsak szükséglet-kielégítés, hanem a nyereségorientált gazdasági rendszer gyakorlati elfogadása és népszerűsítése is. Vásárlása kinyilvánítja az egyetértését azzal, hogy tömegszórakoztató műsorokat kell szervezni. Vásárlása kinyilvánítja az egyetértését azzal, hogy a szabadidőben tömegszórakoztató műsorokat kell fogyasztani.)

Feltehetően nem ez a célja annak, hogy vásárol, de vásárlásának ez az egyik jelentése, ez *is* objektív üzenete. Az az objektív üzenete, hogy lényegében rendben mennek a dolgok. Vásárlása példaadás arra, hogy milyen szükségleteink legyenek. Felszólítás arra, hogy pénzköltéssel,

vásárlással (árak, szolgáltatások stb. megvásárlásával) elégítsük ki ezeket a szükségleteinket.

2.3. Az énekverseny: műsor a figyelem elvonásáért

Miért rendez a kereskedelmi csatorna énekversenyt? Miért éri meg neki költségekbe vernie magát annak érdekében, hogy a közönsége szórakozzon?

A fennálló profitorientált rendszert gazdaság és politika (piac és állam) egymásra utalt szimbiózisa élteti. Végső fokon a vállalkozások gazdasági növekedése finanszírozza az államot: az állam a vállalkozói profit társfogyasztója. Cserében az állam gondoskodik a növekedéshez szükséges infrastruktúráról (jogrend, iskolarendszer, fegyveres testületek, gazdaságélénkítő szabályozás /adótörvény, banktörvény, reklámtörvény, médiatörvény stb./).

Az állam fontos politikai (a növekedés infrastruktúráját biztosító) feladata a rendszer működésére nézve kényes kérdésekről történő figyelem-elvonás: az emberek „levilágosítása”. Ebben döntő szerepet játszik az állampolgárok szervezett szórakoztatása. A szórakoztatás eredményesen járul hozzá az emberek elégedetlenkedésének semlegesítéséhez, szabad – potenciálisan lázadó – energiáinak a lekötéséhez.

Az érdeklődés elterelését, a figyelem áthelyezését célozza a „Ne gondolkozz, szórakozz!” program keretében a különböző látványos versenyek, így az énekversenyek megrendezése.

2.4. Az énekverseny: műsor a versengésre nevelésért

Miért rendez a kereskedelmi csatorna énekversenyt? Miért éri meg neki költségekbe vernie magát annak érdekében, hogy a közönsége szórakozzon?

Korunkban a tömegszórakoztatás népszerű formáivá nőttek ki magukat a legkülönbeflébb versenyek, vetélkedők. Ezek valójában versenyzőképző intézmények, amelyek egyik célja: az emberek szétválasztása, egymástól elszigetelése és versengővé nevelése, átalakítása. A szórakoztatás formájába öltöztetett versenyztetésnek – nem elhanyagolható – feladata nyilvánvalóan pedagógiai: elősegíteni a rendszer által megkövetelt látásmód, értékrend, versenyszemlélet kialakítását és működtetését. Nem nehéz észrevenni, hogy a versenyszellem fenntartását és erősítését célozzák azok a műsorok és játékok, amelyekben a siker nem más, mint az eredményes vetélkedésért, eredményes versengésért, vagyis az ellenfél-ellenség (többnyire az ellenségként kezelt ellenfél) legyőzéséért elnyert jutalom.

„Ez csak játék”, szokták nyilatkozni a – kieső – versenyzők. Pedig ez egyáltalán nem játék. Ez valójában egyfajta társadalmi tréning, melynek burkolt, kimondatlan célja:

Az embertársainkhoz, mint versenytársakhoz való viszonyulás, hozzáállás kialakítása.

Annak a készítésnek a gépiessé tétele, hogy embertársainkat meg kell előzni, le kell győzni.

Azoknak a technikáknak a rutinszerű begyakoroltatása, amelyek segítségünkre lehetnek a versenytársaink, ellenfeleink, ellenségeink legyőzésében. Olyan begyakoroltatás ez, mint amikor a katonai kiképzésen – a gyilkolást személytelenné teendő – ember alakú céltáblán gyakoroltatják be (már-már játékosan) a mozgó célpont megsemmisítését.

„Ez csak játék” – szokták nyilatkozni a versenyzők. Bizonyára vannak közöttük olyanok, akik ezt így is gondolják. Ám könnyen belátható: az is célja ezeknek a „játékoknak”, hogy a résztvevők figyelmét a saját személyiségükről különböző alkalmi élményekre irányítsák át. Ezekben a játékokban olyan társadalmi pedagógia is zajlik, amely az egyéneknek a teljes személyiségétől való félreorientálását (az egyediségtől, egyéniségétől való eltérítését), a személyiség félrenevelését hivatott elősegíteni.

Az is célja és része ennek az embereket ragadozóvá nevelő társadalmi kiképzésnek, hogy pusztán játéknak tekintsék azt, ami valójában egyáltalán nem az!

3. Miért éri meg az államnak?

1. Azt tapasztaljuk, hogy a mindenkori kormányzat hoz olyan törvényeket, amelyek a vállalatok nyereséges gazdálkodását segítik elő (vö. gazdaságélénkítő programok, intézkedések). Miért éri meg az államnak a vállalatok nyereségét szolgáló törvénykezést működtetni?

Minden állami bevétel közvetlenül vagy közvetve a nyereségorientált gazdálkodásból származik. A nyereségtermelés elősegítésével saját nyereségrészesedését, ezáltal saját fennmaradását szolgálja. A vállalati és egyéb nyereségekből befolyt részesedés teszi lehetővé egyrészt a nyereségorientált gazdálkodás infrastruktúrájának működtetését, másrészt olyan szociális, kulturális stb. intézmények finanszírozását, amelyek elősegítik a rendszer konszolidálását.

2. Azt tapasztaljuk, hogy a mindenkori kormányzat hoz olyan törvényeket, amelyek megkönnyítik a különböző árucikkek, szolgáltatások értékesítését, reklámozását (fogyasztásélénkítő programok, technikák). Miért éri meg az államnak olyan törvénykezést működtetni, amely pártolja a fogyasztás növelését, a termékek reklámozását?

Minden állami bevétel a nyereségorientált gazdálkodásból származik. A vállalati-vállalkozói nyereség elengedhetetlen kelleke, hogy a megtermelt áruk és szolgáltatások fizetőképes keresletre, vevőre találjanak. A tömegtermelés időszakában döntő jelentőségre tesz szert az áruk

„tukmálása”, a vásárlói-fogyasztói igény mesterséges felduzzasztása, kitenyésztése. Reklámozást, árupropagandát, fogyasztásélenkítést elősegítő intézkedéseivel az állam a saját nyereségrészesedését, ezáltal saját fennmaradását szolgálja.

3. Miért éri meg az államnak olyan törvénykezést fenntartani, amely jogszabályokkal és a közvélemény állami befolyásolásával (a közhangulat irányításával) támogatja a lakosság tömeges szórakoztatását? Miért előnyösebb az államnak, ha az emberek a személyiség fejlesztése, kibontakoztatása vagy a hosszabb távú társadalmi biztonság, létbiztonság kérdéseivel való foglalkozás helyett is szórakoznak? Miért előnyös az államnak, ha az emberek többsége számára a hosszabb távú belső valamint külső biztonságnál fontosabb, hogy megkapják a mindennapi szórakoztatást?

A minél nagyobb jövedelem szerzésére és elköltésére beállított állampolgárok éltetik a rendszert: az ő termelői és fogyasztói lelkesedésük hiányában elapadna a profit forrása. Ezzel megszűnne az állam fenntartásához szükséges bevétel. Kihívást és veszélyforrást jelent a rendszer számára, ha az állampolgárok a jövedelem és a fogyasztás bősége fölé helyezik a személyiség bőségét (autonómiáját, fejlesztését, kibontakoztatását). Kihívást és veszélyforrást jelentenek a rendszer számára az olyan életformák, amelyek a hosszú távú létbiztonságot fontosabbnak tartják a gyors gazdasági nyereségnél. Az ilyen egyének a jelenlegitől eltérő rendszerben (is) élnek. Az ilyen életformák a jelenlegitől eltérő rendszert (is) táplálnak. Konkurenciát jelentenek a fennálló gazdasági és államrend számára.

4. Miért éri meg az államnak olyan iskolai és társadalmi nevelést alkalmazni, amely szembenállásra és ebből fakadó versengésre szocializál? Amely az állampolgárok állandó versenyeztetését szolgálja? Miért éri meg az államnak olyan iskolai és társadalmi nevelést fenntartani, amely az egyéneket versenyszemléletre és konkurenciaharcra idomítja? Miért korlátozza, akadályozza az állam különböző előírásokkal, jogszabályokkal, illetve a közhangulat befolyásolásával – számos területen – emberek önkéntes (nem versengő) együttműködését?

A növekedésre orientált rendszert a gazdasági nyereség tartja életben. A nyereség folyamatos biztosításának szüksége társadalmi méretekben szítja az egyének közötti versengést. Az egyénekre a létbizonytalanság (a megélhetési biztonság hiánya) szembenállást és rettegésből fakadó teljesítménykényszert erőltet. Maguk alá temetik őket olyan viszonyok, amelyek között – a megélhetésért folytatott küzdelemben – egymás ellenfeleivé-ellenségeivé válnak. A nyereségre orientált rendszer feltételezi és megköveteli a társadalom atomizáltságát: az egyének egymástól való elszigetelését és folyamatos versenyeztetését.

4. Túl a részekre daraboló szakmaiságon

A szakkritikus az igényes szórakoztatás álláspontjára helyezkedik, annak fogja a pártját: „Cirkuszt, de ne a minőség rovására!” Az énekversenyt mesterségbeli megmérettetésnek tekinti és az éneklés belső szakmai normáinak kívánja alárendelni a tömegszórakoztatásnak ezt a formáját. A társadalmi-politikai gyakorlat – úgy tűnik – túllépett ezen az elméletieskedő, „idealista” látásmódon. Mindinkább a funkcionális szempont diadalmaskodik: minden további nélkül az a jó szórakoztatás, amely eredményesen köti le a közönség figyelmét, köti gúzsba az emberek fantáziáját és szabadidejét.

„Cipőt a cipőboltból, éneklést az énekgyárból.” Vannak olyan igények, amelyek kielégítése egyetlen mesterséghez köthető. Vannak olyan problémák, amelyek tisztán szakmaiak: megoldásuk az adott szakma feladata. A megoldásuk során alkalmazandó eszköz: az adott szakma által megkövetelt szakszerűség. Az ilyen szükségletek kielégítése, problémák megoldása szakmai belügy.

Mondják: az emberi tevékenység az utóbbi évszázadokban az emberiségre hátrányosan befolyásolja a földi klímát, létrehozta a Föld lakhatatlanná tételének tendenciáját. A klímaváltozás az emberiség kipusztulásával fenyeget.

Mondják: az emberiség egyhatoda nem jut elég táplálékhoz, és az ún. fejlődő világban naponta több tízezer pusztulnak éhen. A kialakult helyzet azt a fenyegetést hordozza, hogy ez az éhenhalásra születő népesség – menekültként, terroristaként stb. – előbb-utóbb rázúdul a gazdaságilag fejlett országokra (vö. „Eurafrika az eurafrikaiaké?” Eszmélet 82. 188–200).

Mondják: A technikai haladás következtében az ún. fejlett világban a javak előállítására egyre kevesebb munkát, dolgozót igényel. Mind több ember válik gazdaságilag fölöslegessé. Mind több embernek a pusztuló létezése válik fölöslegessé (vö. V. Forrester: *Gazdasági horror*. Budapest, Kossuth, 1998.). A gazdaságilag fölösleges emberek növekvő hada komoly teherterhelés az adott ország számára: egyre nagyobb teher az eltartásukról való gondoskodás. A létbizonytalanság, a munkanélküliség a gazdaságilag fejlett országokban is aláássa, veszélyezteti a mindennapok biztonságát. Gyarapodnak azok a belső kockázatok, amelyeket a fennálló rendszer működése termel ki.

Melyik szakma, szakterület hivatott e problémákat megoldani? A közgazdaságtan? A jog? A politika? A műszaki tudományok? Az egyes szakmák csupán részproblémák részleges megoldására, kezelésére alkalmasak. Ez a feladatuk. Erre hozták létre őket.

Ami az egyik terület belső logikája szerint (ezért saját mércéjén mérve) ésszerű, az a másikban ésszerűtlen. A különböző szakmai racionalitások nem erősítik, hanem keresztezik, semlegesítik, kioltják egymást. Amikor a részek nem valamilyen nagyobb egész szerves

részei, akkor a részek nem az egészért, hanem önmagukért vannak. A rendezetten, saját racionalitás szerint működő részek kaotikus egészé állnak össze. Mégis – követve és tanulva a kialakított szakmastruktúrát – hagyományosan a részek komolyan vételére, sőt abszolút tiszteletére nevelődünk az iskolában és szocializálódunk a társadalmi gyakorlatban. Az eltérő szakmai okosságok között pedig elvész a probléma – és meghal a gyerek.

Úgy tűnik tehát, hogy vannak olyan problémák, amelyek megoldására egyetlen mesterség, terület, intézmény sem szakosodik. Az általános sorskérdések jelenleg nem szakmai kérdések. Rájuk nem adható szakmai válasz, mivel nincs olyan szakma, amelynek ezek megválaszolása lenne a saját profilja, tárgya, specifikus problémája.

Az ilyen problémáknak jelenleg nem létezik szakmai megoldása. Sőt, mivel a fennálló rendszernek, ezért az őt leképező szakmaszerkezetnek alapjellemezője a részracionalitás, a részekre bontás által való „racionalizálás”, az egész rendszer racionalitását megcélzó és azért felelős szakmának (tudománynak, intézménynek) nincs is helye ebben a rendszerben. (Következésképpen, ezekre a kérdésekre a fennálló rendszeren belül nincs válasz.) Az egészre vonatkozó ésszerűség kérdése éppúgy kilóg a rendszerből, mint némely kakukktójás. Az egészre vonatkozó ésszerűség kérdése maga is kakukktójás. (Lehetséges, hogy bizonyos szakmáknak, szakmai racionalitásoknak éppen az az egyik feladata, hogy elvonják a figyelmet az átfogóbb problémákról, azok rendszeren belüli megoldhatatlanságáról?)

De ha nincs olyan szakma, nem létezik olyan szakszerűség, amely az átfogó sorskérdésekre átfogó válaszokat adna, akkor milyen módon lehet az említett kérdéseket megválaszolni, az ilyen problémákat megoldani – vagyis a „gyereket” életben tartani?

Úgy tűnik, hogy szükségképpen konfliktus alakul ki bizonyos átfogó sorskérdések megválaszolása, megoldása és a jelenleg létező és preferált szakmák, szakszerűségek belső normái, belső racionalitásai között. Ilyen konfliktushelyzetekben arra kényszerülünk, hogy vagy a szakmai meggyőződést („szakmai tisztességet”) vagy a problémamegoldásra való törekvést részesítsük előnyben – mindenáron. Arra kényszerülünk, hogy vagy a szakmaiságot, vagy a megoldandó problémát „takarjuk le”, ítéljük – átmenetileg vagy tartósan – feledésre. Vagy-vagy.

Ha a pusztulás elkerülését, az említett problémák megoldását tartjuk a fontosabbnak, akkor egyetlen út kínálkozik: megpróbálni túllépni a fennálló (a társadalom működését és az emberek viselkedését feldaraboló, részleges szakszerűségekre tagoló) rendszeren. Az elméleti és gyakorlati válaszokat az adott rendszeren kívül kell keresni. Ami jelenleg szakmailag megoldhatatlan, azt – élve a „műsorváltoztatás” jogával – megpróbálhatjuk kakukktójás módon megoldani.

Mivel a felsorolt problémák a jelenleg létező „műsorok” számára érthetetlenek-értelmezhetetlenek, megértésükhöz, megoldásukhoz más

„műsor” kell. Olyan műsor szükséges, amely – a problémamegoldás érdekében – nem vesz tudomást a korlátozó szakmai határokról, vagyis képes az indokolt határsértéseket tudatosan elkövetni. Annak érdekében, hogy megoldást találjon, hajlandó renitens módon viselkedni: többé-kevésbé kilépni a készen talált rendszerből, áthágni annak adott kereteit, szabályait.

Az ilyen problémamegoldó magatartás kénytelen figyelmen kívül hagyni a megoldást hátráltató szakmai mércéket, ésszerűségeket. Tudatosan és következetesen felülírja őket, mivel adott esetben az átfogóbb ésszerűség kritériuma és mércéje hatályon kívül helyezi, alárendeli magának (irracionalitássá fokozza le) a kevésbé átfogót. Ezeknek a problémáknak a megválaszolása, megoldása tehát határsértéseket követel: áttöri a szakmai részlegességet. Ez viszont kakukktojás gondolkodást és kakukktojás cselekvést feltételez. A szakmai részlegességeket a kakukktojás viselkedés töri át.

***

Nem létezik békés megoldás a kakukktojás személyiség számára: vagy önmagát frusztrálja, vagy a rendszert. Vagy önmaga ellen cselekszik, vagy provokálja a rendszert. Vagy aláveti magát a szakmák és részleges racionalitásaik tekintélyének, vagy megpróbálja megvédeni magát a személyiségellenes szakszerűségek uralmától. Amikor kakukktojásként lázad, tetteivel mintegy „kiratkozik” a rendszerből.

1. Kakukktojásként a termelésben

Akinek a munkája nem hoz nyereséget (közvetve sem járul hozzá nyereség termeléséhez), az a gazdaságban kakukktojás. Gazdasági mércén mérve a létezése nem csupán fölösleges, de – mint a lehetőség elherdálása – kifejezetten ártalmas.

A kakukktojás a gazdasági műsorban határsértő módon viselkedik: nem áll be a sorba és nem veszi át a sztereotip gazdasági célokat és gazdasági szerepeket. Megpróbál – ösztönösen vagy tudatosan – e célok és következményeik mögé tekinteni: érteni a szöveget, a gazdasági műsor személyiségellenes, életellenes és természetromboló szövegét, és e szövegértés birtokában cselekedni. (Vö. „Hogyan nem védelmezzük államunkat”. Eszmélet 79. 146–154)

2. Kakukktojásként a fogyasztásban

Aki nem élénkíti vásárlásokkal a piacot, nem járul hozzá vásárlóként az árukba foglalt profit (gazdasági érték többlet) piaci kibomlásához-kibontásához, a profit realizálásához, az a nyereségre orientált gazdaságban kakukktojás. Szakszerűtlenül viselkedik: gátolja a rendszer gazdaságilag racionális működését. Gazdasági mércén mérve a létezése fölösleges, sőt ártalmas.

A gazdasági műsorban határsértő fogyasztó igyekszik minél kevesebbet vásárolni a hivatalos piacon. „Másként fogyasztó”. Arra törekszik, hogy szükségleteinek növekvő részét alternatív módon, a hagyományos árukapcsolatok megkerülésével (önellátással, illetve közösségi összefogással) elégítse ki.

3. Kakukktojásként a szórakoztatásban

A szórakoztatási műsorban határsértő, aki úgy cselekszik, hogy a hatás nem szórakoztató. Olyan eszközöket alkalmaz, amelyek meggátolják az elvárt kellemes élmény kialakulását. Olyan eszközöket alkalmaz, amelyek szokatlan, kellemetlen élmény előidézésével felrázzák a befogadót: katartikus hatást váltanak ki benne. („A jó mű olyan, mint kavics a cipőben”). Cselekvésével megsérti, bomlasztja a szórakoztatás készen kapott normáit.

Amikor „másként szórakozik”, a befogadó is megsérti a normákat. Ilyenkor – ösztönös vagy tudatos – normaszegőként viselkedik. Határsértő a szórakoztatási műsorban az, akire nem hat, akiről leperreg az intézményes szórakoztatás. Aki elkerüli a szórakoztató intézményeket vagy megkerüli azok műsorait. Aki a szervezett szórakoztatás kínálta élmények passzív befogadásával, fogyasztásával szemben előnyben részesíti a személyiségére alapozott aktív élményeket.

4. Kakukktojásként a versenytársadalomban

Határsértő a versenypedagógia, a társadalmi versengésre nevelés műsorában, aki nem vetélytársat, legyőzendő konkurenciát lát másokban. Nem versengően gondolkodik és cselekszik. A többiekkel való szembenállás helyett az együttműködést részesíti előnyben.

Vannak olyan célok, amelyek nem egymással való versengéssel, hanem csak közös erőfeszítéssel érhetők el, valósíthatók meg. Vannak olyan feladatok, amelyeket egyénileg, a többiek rovására nem lehetséges megoldani. Vagy lemondunk a megoldásukról, vagy sikerül összehangoltan, egyeztetett módon, közösen cselekedni. Ilyen helyzetekben csak akkor kerülheti el az egyén a saját vereségét, ha senki sem vesztes. Nem létezik pusztán egyéni győztes: vagy nincs győztes, vagy mindenki az. Ha nem győztes mindenki, akkor mindenki veszített. (Az említett „sorsproblémák” is ilyenek!)

A fogyatékosnak tekintett rendszerrel elégedetlen kakukktojás arra törekszik, hogy minél kevésbé támogassa, finanszírozza annak működését. Arra törekszik, hogy minél kevesebb nyereségtermeléssel, áruvásárlással, adófizetéssel, figyelemelterelő élményfogyasztással segítse a rendszert éltető szakszerű pusztításokat. Arra törekszik, hogy – ahol lehetséges – az emberiség hajóján keletkezett lékek egymással versengő szélesítésével szemben konstruktívan határtagadó módon viselkedjen.

„Ellene mondasz az ördögnek? Ellene mondok” – hangzik fel a keresztény rituálén. Itt-ott olykor ez is felhangzik: „Ellene mondasz a műsornak?” A kimondott-kimondatlan válasz többnyire az, hogy nem mondok ellene. Jobb nem belegondolni, hogy mi történik velünk, mi történik körülöttünk. Jobb nem nézni a felszín mögé, nem rákérdezni a műsor tényleges jelentésére, gyakorlati funkciójára. Jobb nem érteni, sőt nem meghallani a műsor „szövegét”.

Mindenkinek fel van téve a kérdés: „Ellene mondasz a műsornak?” Aki megtagadja a részvételt valamelyik készen kapott műsorban, az kakukktojásként viselkedik. A kakukktojás ösztönös vagy tudatos válasza a kérdésre: „Ellene mondok”.

A politikai gazdaságtani kritika politikuma

Andor László: *Eltévedt éllovas.*
Siker és kudarc a rendszerváltó gazdaságpolitikában.
Budapest, Napvilág Kiadó, 2009

Érdemes Andor László könyvével – az *Eszmélet* előző számában Fábry Ádám tollából megjelent bírálat (2010) fényében – többet foglalkozni, azt tágabb környezetbe helyezni, megvizsgálva a rendszerkritika hazai lehetőségeit, környezetét és beágyazottságát. Miként adhatunk érvényes és eredményes kritikát egy olyan globális rendszerben, mely napjainkra saját ellenzékét is integrálja? Ahogy arra Slavoj Žižek (2008, 109) is rámutat: mára „a kapitalizmus [...] még a szélsőbal munkás-önigazgató retorikáját is kisajátítja, és antikapitalistából kapitalista jelszóvá alakítja át”.

A fő dilemma a rendszerbe integráltság mértéke; pl. hogy a kritika mennyiben kívánja a kormányzati/önkormányzati munkát befolyásolni. Ha a cél valamiféle baloldali értékrend mentén pozitívnak értelmezett társadalmi változás elérése, akkor az aktív politikai-adminisztratív szerepvállalás egyrészt lehetőséget nyújt valós eredményeket produkáló cselekvésre, másrészt e cselekvés mozgásteret a kompromisszumok révén beszűkül. Mindazonáltal nem értelmetlen a rendszer korlátain belül a rászorulókat, munkavállalókat, kirekesztettek helyzetének javítása.

A néhai létező szocializmus országaiban az új rendszer egyfajta szociáldemokrata megközelítést még tolerál, de a mai rendszer elvetését, az antikapitalista álláspontot nem. Ezt a helyi főáram nem is ellenfélként kezeli, hanem idejétmúltnak, megvetendő és nevetséges eltévelyedésnek minősíti. Így mindenféle „balos” jobbító szándékot a kommunizmus címkéjével, gyilkos önkényuralmi törekvések vádjával igyekeznek ellehetetleníteni az ebben ellenérdekeltek harcok ideológusai, tollnokai. Egy ilyen környezetben Andor kötetét nem tekinthetjük pusztán tudományos vagy ismeretterjesztő műnek, mivel – a szerző pozíciója miatt mindenképp – részese a *Kulturkampf* csatározásainak, és így a szerző ez irányú szándékaitól szinte függetlenül politikai szereppel is felruházódik.

E szempontok figyelembevételével – mérlegelve a kritika élessége és effektív hatóköre között fennálló „helyettesítő” hatást – érdemes áttekintenünk Andor könyvének fő megállapításait, összevetve Fábry (2010) bírálatával, aki leginkább az államkapitalizmusra való hivatkozás hiányát, illetve a kapitalizmusváltozatok elméletének túlzott jelenlétét kifogásolja.

A könyv első fejezete áttekinti az államszocializmusként definiált (korábbi) rendszer fejlődését, lezárva azt a rendszerváltozással. Itt általános észrevételként ugyanazt fogalmazhatjuk meg, ami Andor tankönyvének (2007) államszocializmus fejezetével kapcsolatban is felhozható: az elemzés keretének választhatta volna a vilárendszer-elméletet, vagy legalább annak egyik alkotóelemét, a centrum–periféria elemzést (Bózsó 2009, 151). Szerencsésebb lett volna a történeteket belehelyezni egy tágabb centrum–félperiféria–periféria összefüggésbe, ezzel továbbblpve az egyes országokat áttekintő különálló elemzéseknél. A vilárendszer elmélet hazai hatóköre is bővülni látszik, hiszen e gondolatrendszer egyik fő alakja Immanuel Wallerstein 2010 februárjában a Nemzetvédelmi Egyetem (!) vendégeként hazánkban járt (az *Eszmélet* egyik védnökeként természetesen szerkesztőségünkkel is találkozott), így nézetei remélhetőleg már nem hatnak vörös posztóként a kultúrharc támadókedvű tollforgatói számára, különös tekintettel arra, hogy az amerikai hegemonia gyengülését is előre jelezte. A vilárendszer elmélet örvén – a volt szocialista országokat vizsgálva – talán „becsempészhető” lenne az ázsiai termelési módról folytatott vita, hiszen a *Bevezetés a vilárendszer-elméletbe* is e vitát jelöli meg – a dependencia iskola és az *Annales* köre mellett – az elmélet egyik forrásaként (Wallerstein 2011, 35).

Ha már nem vilárendszer-elemzés, akkor lehetünk Fábrynál megenedőbbek a könyvben felbukkanó, Dorothee Bohle és Greskovics Béla által képviselt kelet-európai kapitalizmus-moddell szemben (VOC), mivel ez legalább aláhúzza a változatok meglétét, tehát a főáram „nincs más alternatíva” érvelése ellen hat. Ráadásul saját térségünkben mutatja meg, hogy igenis lehetett, és lehet a kínáló gazdagságpolitikai alternatívák közül választani. Andor előbb említett tankönyve – összehasonlító gazdaságtan lévén – e vezérfonalra épül fel. Valóban, a könyvbéli analízisből kimarad az intézményrendszerek mögött álló társadalmi csoportok küzdelme, ebben egyetérthetünk Fábryval. Ilyen magyarázat híján valóban „osztályok nélküli” politikai gazdaságtannal állunk szemben, de ez megint csak összeköthető a vilárendszer-szemlélettel, gondoljunk Étienne Balibar írására (1992) az *Eszmélet* egyik korai számában.

A második fejezetben a rendszerváltozás utáni gazdaságpolitika történetét tekinti át a szerző. Andor, a hazai gazdaságpolitika szocialista „háttéremberként” belát a kulisszák mögé, a korábban kétosztatú politikai küzdőtérnek – az elmúlt 20 évet tekintve – nagyobbik felére. Könyve itt, e fejezetben a legizgalmasabb, leginformatívabb és talán ebben a legjobb. E fejezet önállóan is megáll, amihez jól kapcsolódik az előző fejezetben leírt magyar modell története. Várjuk tőle a gazdaságpolitika mindennapi gyakorlatára koncentráló újabb írását. Reméljük, biztosí teendői közepette vezetési naplóját, és később valamilyen formában közlésezi annak tartalmát.

A vilárendszer-elmélet braudeli hagyományaihoz kapcsolódva hiányolhatjuk, hogy a gazdaságpolitika történetének még a pénzügyminisztériumi szakemberek mozgását és korábbi tervhivatali múltját is feltáró részletezettsége mellett (89), nem találjuk a lassabban változó gazdasági mutatók idősorait (pl. a vizuális típusú olvasókra gondolva az adóssággal kapcsolatos, költségvetési, külgazdasági táblázatokat, grafikonokat). A Napvilág Kiadó *20 év után* sorozatának más kötetei (pl. Ferge Zsuzsáé) e tekintetben gazdagabbak. E szempontból Andor témánkhoz kapcsolódó másik dolgozata, a „Pénzügyi válság, gazdasági modellváltás, globális átrendeződés” (2009) – mely a világhálón a kiadó *Demos* oldaláról le-tölthető – táblázatgazdagabb. (Zárójelben megjegyezhetjük, hogy talán jót tett volna a könyvnek egy névmutató, melynek generálása a mai szerkesztői szoftverekkel már nem annyira munkaigényes.)

Mit nem gondolnak?

A közgazdasági elméletek történetét összefoglaló harmadik fejezet kitűnő. Jól ragadja meg a „neoliberalizmus mint rendszerváltó program” erősségének okát, ami egyrészt „szellemi divatról” – lásd a Kádár Béla idézetet (163–164), amit Fábry is kiemel –, másrészt „gazdasági kényszerről”, harmadrészt pedig a „hazai gazdasági szereplők konkrét anyagi érdekeiről” árulkodik (161). Jó, hogy a nézetek taglalásával (ha úgy tesszük, a felépítmény részeként) rávilágít arra, hogy azok nem természeti igazságokat fejeznek ki, mint azt a főáram sugallja, hanem társadalmi jelenségek. Tanulságos, ahogy Kornai János nézeteit ütközteti a neolib-rális főárammal. Néhány apróbb kritikai megjegyzést azonban tehetünk: több esetben jó lett volna a forrásra pontosan hivatkozni, segítve a téma iránt mélyebben érdeklődőket, pl. Bokros „nyolcvanas évek közepén írott tanulmánya” esetén (167). Vagy például nem derül ki, hogy Matolcsy György miben vitatkozott Kornaival a *Közgazdasági Szemle* hasábjain, és hogyan lehetett „még inkább kiigazításpárti” (173).¹

Andor szembeszáll a jegybank és más intézmények függetlenségének apologetáival is, kiemelve hogy a monetáris tanács tagjai „nem az égből pottyannak”, valamint a „felelősségáthárítás eszközévé válhatnak, például ha egy kormány ígéreteivel ellentétes intézkedéseit rájuk testálja” (177–178). Rámutat arra, hogy „a költségvetési tanács melletti éveken át tartó kampányolás [...] része volt annak a kísérletnek is, hogy elleplezzék a monetáris politika hibáit” (179). Pozitív, hogy a társadalmi részvétel/dolgozói tulajdonlás kérdése – igaz csak szűk három oldalban és a füst-be ment gondolatok közt – megjelenik a könyvben. Aláhúzza, hogy ez válság idején, azaz napjainkban ismét időszerű alternatíva lehet. Andor pontokba szedve számol le az eurót kísérő illúziókkal is, melyek közül talán a legfontosabb, hogy a konvergencia mint program nem azonos az életszínvonal és a jövedelmek nyugathoz való közelítéseként értelmezett

felzárkózással. (196) Az euró bevezetése nem öncél – érvel Andor –, azonban az euró-zónához való csatlakozás elhúzódása kifogásolható, mivel e politika nem tudatos választás, hanem „sodródás” eredménye.

A legutolsó alfejezet az „Élet a neoliberalizmus után” szől leginkább a mának. Itt Andor saját nézeteit fejti ki: fő gondolköre az állam és annak szerepvállalása körül forog, aminek kapcsán elválasztja a növekedést a fejlődéstől. A jelenhez közelítve bukkan fel *A tőke* és maga Marx is – Tamás Gáspár Miklós idézésének segítségével –, a 224 oldalas könyv 208. oldalán. Mégis lenne gondolatainak jövője?

Nem érdektelen Fábry felvetése, hogy a rendszerváltó közgazdasági gondolatok tárgyalása során, kritikai megközelítés esetén, célszerű ki- térni, de legalábbis megemlíteni az államkapitalizmus–államszocializmus vitát. Azonban Fábry kritikájából elvetendő, hogy Andor áttekintő jellegű könyvében az államkapitalizmus vitatott fogalma szolgáljon alapterminológiaként. Ugyanakkor e vita rövid, szakszerű ismertetése a vonatkozó szakirodalom említésével talán bekerülhetett volna ebbe az utolsó egy- ségbe, rámutatva, hogy nem szűnt meg a kapitalizmus meghaladását célul tűző bírálat, amint az *Eszmélet Könyvtár* 2007-ben napvilágot látott *Államszocializmus* című kötete is bizonyítja. Röviden összefog- lalva: az államkapitalizmus megközelítés hívei úgy látják, hogy a létező szocializmusban fennmaradt a korábbi munkamegosztási struktúra, az ártermelés és így az elidegenedés sem szűnt meg, ezért a kialakult rendszert a kapitalizmus egy válfajának tekintik. Az államszocializmus fogalma mellett érvelők – mindezeket elismerve – újszerű társadalmi rendszernek látják a kialakult modellt. Létezik e két megközelítés kom- binációja is, pl. Szalai Erzsébet félperiféria-szocializmus értelmezése (Krausz–Szigeti 2007, 54).

Itt vitatkozhatunk Fábry azon érvével, hogy az államszocializmus koncepciója a termelőeszközök birtoklásának törvényi formáját tekintené alapnak, mivel a jogi kifejeződés csak a termelési-gazdasági struktúrára épülhet. A statikus szempontú elemzéshez a történeti megközelítést is érdemes segítségül hívni: a létező szocializmus a kapitalizmus megha- ladására indított kísérlet terméke, és ideológiájában, propagandájában mindig is ezt tükrözte. Továbbá, az ártermelés és pénzgazdálkodás nem mindig jelent kapitalizmust, és a tervgazdasági vagy tervutasításos rendszer alapja sem egyértelműen a pénzgazdálkodás: az árak szerepe megváltozhat a tervezésben. Ugyanakkor a cenzúra, a nemzeti, faji és nemi elnyomás sem tartozik a kapitalizmus lényegéhez, tehát ennek felmutatásával nem lehet a létező szocializmus kapitalista jellegét igazol- ni. Mindazonáltal egyetérthetünk azzal, hogy a teljes, vagy a gazdaság túlnyomó többségére kiterjedő államosítást nem tekinthetjük a kapitaliz- mus (feltételezett automatikus) meghaladásának. Az államszocializmus fogalmának használata mellett szól még a rendszer deklarált egalitárius jellege, ami természetesen nem feltétlenül jelent élhető körülményeket. Ezen felül, a kapitalizmushoz hasonlóan a létező szocializmusnak is

voltak változatai, és a nem jelentéktelen különbségeket például a Romániából Magyarországra való áttelepülések is jelzik.

Mi is e vita tétje? Egyrészt az, hogy érdemes volt-e – ami magában foglalja a jelen idejű kérdést is: vajon érdemes-e – az államhatalom megragadására törekedni, illetve eleve elvetélt volt-e a forradalmi kísérlet? Másrészt, egy talán erkölcsi dimenzió: a büntelenség kérdése. Mennyiben tudunk szembenézni az eszme nevében elkövetett embertelenségekkel, és mennyiben fakadt ez annak belső logikájából? Mindezzel egy olyan környezetben szembesülünk, amikor a főáram mindent elkövet a leegyszerűsített megbélyegzés érdekében. Egyetérthetünk Žižekkel: „A mai baloldal (vagy annak maradványa) retteg az államhatalommal való közvetlen konfrontációtól. Azokat, akik ma is harcolni akarnak az állammal, netán meg akarják hódítani, rögtön megvádolják, hogy nem tudtak megszabadulni a »régi paradigmától«. A »ma« feladata, hogy kikerüljünk az állam hatóköréből, és új, autonóm tereket hozunk létre.” (Žižek 2008, 201)

Különösen aktuális ez ma, mikor már/még a *Magyar Nemzet* 2010. karácsonyi számának körkérdése is az emberarcú kapitalizmus lehetőségére keresi a választ. A feleletek széles skálán mozognak: Csaba László szerint „lehetséges és létezik”, László Ervin szerint „lehetséges”, viszont Makovecz Imre szerint „egyszerűen nincs”. (Lesz-e... 2010) A *Magyar Lettre Internationale* 2010/11., téli száma pedig három kuka képét hozza címlapján: *Liberty, Equality, Fraternity* – azaz a szabadság, egyenlőség és testvériség szemétre került?

Politikai kritika

Andor könyvének nagy erénye, hogy az adott korlátok közt elérhető jobb, emberibb, a hátrányos helyzetben lévők szempontjait jobban figyelembe vevő gazdaságpolitika mellett érvel. A neoliberális kánonnal szemben nála van alternatíva, mindig érdemes mérlegelni. A könyv témája és Andor tapasztalata *politikai kritikát* fogalmaz meg. Szándékos e kifejezés használata, mivel e név egy klubhálózat, önszerveződő csoport és nem utolsósorban egy folyóirat és kiadó neve is Lengyelországban: *Krytyka Polityczna* (Mitrovits 2008). Talán előképül szolgálhat számunkra, hogy milyen irányban érdemes továbbhaladnunk az „új, autonóm terek” létrehozásában, ahol *Az Eltévedt éllovas* által közvetlenül és közvetett módon felvetett kérdéseket is megtárgyalhatjuk. Még ha egyet értenék is Tamás Gáspár Miklós súlyos ítéletével (2010), miszerint a válság nyomán kialakuló *centrális erőterben* „az egyre provinciálisabb, tájékozatlanabb, a konzervatív korszakhoz (önkéntelenül) egyre jobban alkalmazkodó, a konformizmus súlya alatt összeroppanó értelmiség hajdan nagyszerű küldetése véget ért,” akkor is tájékozódjunk, olvassunk. Forgassuk Andor László könyvét, *Az Eltévedt éllovast* is!

- ¹ Lásd Kornai (1996) és Matolcsy (1997) írásait. Cikkében Kornai méltatja a Bokros-csomagot, ami szerinte „kiigazítás recesszió nélkül”. Matolcsy vitába száll vele: amellett érvel, hogy az 1995-re kimutatott GDP-növekedés hamis, hiszen valójában 1,5%-os visszaesésről kellene beszélni. Azaz, ami történt, inkább „kiigazítás recesszióval” nem pedig nélküle, ahogy Kornai állította. Továbbá Matolcsy már akkor alternatív gazdaságpolitikát javasol, mivel szerinte a „belföldi kereslet mesterséges és drasztikus (részben az infláció felpörgetése révén történő) visszafogására nem volt szükség”. Ilyen értelemben, radikálisabb beavatkozást javasolva, valóban „még inkább kiigazításpárti”.

Hivatkozott irodalom

- Andor László 2007: *Összehasonlító gazdaságtan – Globális szemléletben*. Budapest, Zsigmond Király Főiskola – L'Harmattan Kiadó
- Andor László 2009: Pénzügyi válság, gazdasági modellváltás, globális ártrendeződés. *Demos Magyarország* (2009. február). <http://www.demos.hu/Tevekenysegi/Kiadvanyok/Tanulmansorozat> (Letöltés: 2010. december 29.)
- Balibar, Etienne 1992: Az osztályharctól az osztályok nélküli harcig. *Eszmélet* 15–16 (1992. április–július), 257–274.
- Bózsó Péter 2009: Alapvető gazdasági összehasonlítások – didaktikus szemléletben. *Eszmélet* 84 (2009. tél), 149–153.
- Fábry Ádám 2010: Az „osztály nélküli” politikai gazdaságtan. *Eszmélet* 88 (2010. tél), 175–181.
- Kornai János 1996: Kiigazítás recesszió nélkül. *Közgazdasági Szemle* (1996. júl.–aug.), 585–613.
- Krausz Tamás – Szigeti Péter (szerk.) 2007: *Államszocializmus. Értelmezések – viták – tanulságok*. Budapest, L'Harmattan – Eszmélet Alapítvány
- Lesz-e valaha emberarcú kapitalizmus? 2010: In: *Magyar Nemzet*, 2010. december 24. 12–13.
- Matolcsy György 1997: Kiigazítás recesszióval. *Közgazdasági Szemle* (1997. szept.), 782–798.
- Mitrovits Miklós 2008: Az árral szemben – körkép a lengyel intellektuális baloldali folyóiratokról. *Eszmélet* 80 (2008. tél), továbbá lásd: www.krytykapolityczna.pl (Letöltés: 2010. december 29.)
- Támás Gáspár Miklós 2010: A magyar értelmiség halálára. *Népszava*, 2010. december 24. <http://www.nepszava.hu/articles/article.php?id=377950&lstparts=0> (Letöltés: 2010. december 29.)
- Wallerstein, Immanuel 2011: *Bevezetés a vilárendszer-elméletbe*. Budapest, L'Harmattan – Eszmélet kiskönyvtár
- Žižek, Slavoj 2008: 1968-ban a struktúrák kimentek az utcára – vajon megint megteszik-e? *Eszmélet* 80 (2008. tél), 188–208.

Fejezetek a nők történetéből a szocialista Magyarországon

Tóth Eszter Zsófia: *Kádár leányai: Nők a szocialista időszakban.*
Budapest, Nyitott Könyvműhely, 2010

A kötet megjelenése nagy médiafigyelmet keltett, és számos ismertetés jelent meg róla országos napi- és hetilapokban is. Ritkaság, hogy tudományos műveket ilyen nagy nyilvánosság kísérjen, de itt mindjárt érdemes rámutatni két dologra, amit a kötet és a szerző érdemei között említhetünk. Az egyik a témaválasztás. A Kádár-korszak iránt jelentősen megnőtt a populáris érdeklődés – azt kell gondolnunk, hogy ezt az érdeklődést immár nem a bűnbakkeresés vagy a „tisztázás” szándéka motiválja, hiszen időközben felnőtt egy nemzedék, amely számára az államszocializmus már csak történelem, és nagyon örvendetes, ha erre a történelemre van „kereslet”. A könyv külön érdeme, hogy a historiográfia egy olyan területével foglalkozik, amelyik az állampárt minden emancipációs törekvése ellenére is a perifériára szorult a „mainstream” történetírásban, és utána is „alárendelt” és alulértékelt helyzetben maradt. A hazai nőttörténet-írás úttörőit vagy amazonjait – kinek melyik metafora tetszik jobban – éppen ezért érdemes értékelni azon törekvésért is, hogy meghonosítsanak egy, az itthoni tudományos életben kevésbé elismert diszciplínát.

A másik dolog, amiben a szerző eltér a „mainstream”-től, és kiteszi magát a bírálatoknak, a módszertan, az ún. *Alltagsgeschichte* alkalmazása. Nem kívánok itt belemenni abba a nagyon messzire vezető vitába, hogy milyen politikai kontextusban került sor a posztstrukturalista paradigma-váltásra, és milyen politikai érdekek motiválták a strukturalizmus elleni „totális” támadást. Elegendő itt annyit megjegyezni, hogy a strukturalizmust marxista gyökerei miatt a rendszerváltás után különösen nagy „divat” lett a megbukott legitimációs ideológiával azonosítani, és mint ilyet, „totálisan” elvetni – holott ez az azonosítás alapvetően téves, és igencsak ideologikus „vonalon” mozog. Elméleti síkon maradva, a strukturális iskola kétségtelenül nehezen tudta „integrálni” az egyéni cselekvések indítókat és motivációit, valamint a történeti változás magyarázata terén is adott okot a támadásra; igaz, hogy itt érdemes megemlíteni pl. a neves amerikai antropológus, Marshall Sahlins nevét, aki megkísérelt

strukturális magyarázatot adni a kulturális változásra (Sahlins 1981). Mindenesetre, az *Alltagsgeschichte* (a mindennapok története) a strukturális iskola létező hiányosságaira kínált vagy keresett megoldást – az is igaz azonban, hogy ha „totálissá” válik, akkor ugyanazokat a hibákat követi el, mint a „megmerevedett” strukturalizmus – de erre még visszatérünk.

A könyv további érdemeinek méltatása előtt e helyütt kell rátérnem egy kritikára. A magyar történetírásban éppen az államszocializmus idején kifejlődött egy nemzetközileg is igen elismert iskola, amely sokat merített a strukturalizmus hagyományaiból. Ennek az iskolának a teljesítményét figyelmen kívül hagyni – nemcsak a múlt iránti tiszteletlenség, hanem a provincializmus jele is. Az ő teljesítményüket ugyanis ismerik és *elismerik* a mérvadó nyugati akadémiai körökben is. Lehet vitatkozni az általuk képviselt szellemi hagyománnyal – de tudomást sem venni róluk: nos, ez nem feltétlenül a generációs bátorság jele. Sajnos, ez az attitűd igen jellemző a hazai akadémiai berkekben, és szomorú hagyományai vannak mindegyik szellemi-ideológiai táborban. Hadd idézzem fel ezzel kapcsolatban Bulgakov klasszikusát, amikor Berlioz – komoly történelmi hagyományokból merítve – azzal érvel, hogy *nem* azt kell Hontalan Ivánnak bebizonyítania, hogy Jézus Krisztus gonosz volt, hanem azt, hogy sohasem létezett! Nem számonkérés ez, hiszen Tóth Eszter Zsófia könyve bevezetőjében megírta, hogy tanulmányait gyűjtötte egybe. A kötet tudományos értékét mégis jelentősen növelte volna, ha a szerző egy elméleti tanulmányban tisztázza viszonyát a nőtörténet-íráshoz és a mindennapok történetéhez. Hasznos lett volna megemlíteni a magyar nőtörténet-írás úttörőit, akik az államszocializmus időszakában is jelen voltak kutatásaikkal a nemzetközi akadémiai életben. Gondolok itt Péter Katalin munkásságára, akinek a *Házasság a régi Magyarországon (16–17. század)* c. könyvéből (2008) sokkal többet tudunk meg a nőtörténet-írás módszertanáról, mint a *Kádár leányai*ból – és ez az államszocialista időszakra nézve is igaz. De hivatkozhatok az ELTE Művelődéstörténeti Tanszékén Fábri Anna munkásságára, az ELTE Gender Studies Központjára és Adamik Mária nevére, vagy Neményi Mária és Pető Andrea életút-interjú kutatásaira – említést érdemeltek volna egy elméleti bevezetőben. A Közép-Európai Egyetemen nemzetközileg elismert kutatók tettek kísérletet a társadalmi nemek történeti összehasonlító vizsgálata módszertanának kidolgozására – mindenekelőtt Susan Zimmermann nevét tudom említeni, akinek kutatásai az államszocialista időszakot is felölelik.

De egy kötetet téves volna hiányosságai alapján megítélni, még ha az államszocialista időszakról szól is. A könyv népszerűségét magyarázza, hogy igen érdekes és jó érzékkel összeválogatott mozaikképeket tud felvillantani mind a Rákosi-, mind pedig a Kádár-korszakból: a *Juli-Dzsuli-Júlia* c. tanulmány igen érzékletesen festi le a főváros és a vidék kulturális ellentétét – ami sajnos túlélte a második világháborút (és a „kommunizmust” is, bár az utóbbi nem témája a könyvnek) –, és

szemléletesen mutatja be a fiatal vidéki lányok azon igyekezetét, hogy pesti udvarlóhoz, férjhez jussanak. Igaz, a szintén vidékről felkerült férj sem számított éppen „utolsó kategóriának” a lányok listáján, akik elsősorban férjhez menni igyekeztek – de ez a törekvés, ahogyan Jane Austentől tudjuk, az angol úrilányok körében is elsőbbséget élvezett. A *Nők 1956-ban* kicsit problematikusabb, legalábbis számomra: a szerző említi ugyan, hogy a harcoló nők azért harcoltak, mert nem voltak integrálva eléggé a társadalomba (magyarán: egy konzervatív értékrenddel bíró ember számára nem voltak társadalmilag elfogadhatók), de aztán ez a szál elsikkad, pedig szociológiailag érdekes, különösen akkor, ha belegondolunk, hogy a magyar jobboldalnak ez mekkora fejlődést okozott.

A „*férfias*” és „*nőies*” *munka világa* sok érdekes adalékot ad a Rákosi- és a Kádár-korszak összehasonlításához. A szerző külön érdeme, hogy egy igen „kényes” területtel, a leányanyák szocialista megítélésével is foglalkozik. Számomra az a fő tanulság, hogy bizonyos társadalmi-kulturális előítéletek annyira erősek, hogy azokat *semmilyen* ideológia – még egy totális sem – tudja megváltoztatni. Hadd idézzek itt megint egy irodalmi példát, Albert Maltz *A tűzes nyíl* c. könyvét. Maltz igen jó pszichológiai érzékkel mutatja meg azt aényt, hogy az előítéleteken „edződött” német társadalom akkor *sem* fogja hősöknek, „Hitler leányainak” tekinteni a leányanyákat, ha fejenként tizenöt leendő katonát szülnék is a Führernek; egyszerűen azért, mert a társadalmi előítéletek ezen a ponton erősebbek, mint a Führer-imádat. Messzebbre vezető kérdés, hogy miért? Válaszom az lenne, hogy azért, mert az a férfi-dominanciára berendezkedett társadalom *alapjait* ingatná meg. Az életút-interjúk kutatások külön „színfoltot” képeznek abban a „patchwork”-ben, amit a szerző bemutat; itt ki kell emelni a szerző őszinte feltárulkozását és azt a bátorságot, ahogyan hozzá mer nyúlni olyan tabutémákhoz is, mint a gyesen unatkozó kismamák, akik a kortárs filmek szerint (!) bordélyházat rendeznek be a lakótelepi, szocialista „unalomban”, miközben a dolgos férjek (máshol) fúrják a falat...

A könyv egészében tehát igen érdekes és elgondolkodtató pillanatképeket villant fel a nők történetéből az államszocializmus időszakában. Jól megírt, olvasmányos, és a „mozaikok” sok szempontból illeszkednek egymáshoz. A kép, ami összeáll, igen fontos adalék az államszocializmus nőtörténetéhez. De ezen a ponton vissza kell térnem lényegi kritikámhoz. A kép, ami összeáll, hiányos. A szerző (talán tudatosan?) lemond a nagy elméletekről, az eredmény viszont az, hogy elsikkad az egyes fejezetekben olyan érzékletesen bemutatott emberi életutak, sorsok és választások *társadalmi* közege. Nem tudjuk meg, mit jelentett cselédnek lenni a második világháború előtt és után; hogyan dolgozták fel, ideologizálták meg a kommunisták a cselédtartás intézményének fennmaradását, és mit jelentett ez az ideológia számára. Nem tudjuk meg, mi történt az egyik bemutatott cseléd zsidó „gazdáival” a háborúban, és hogyan alakult a cseléd és az alkalmazók viszonya ezekben a vészterhes időkben. Pedig

ez is történelem, és kevés kivételtől eltekintve csak a szépirodalomban vizsgált kérdés, hogyan befolyásolta a társadalmi nemek viszonyát.

Ennél is súlyosabb probléma, hogy bármilyen érdekes és színes is a mozaik, tulajdonképpen nagyon keveset tudunk meg arról, hogyan *alakult* az állampárt nőpolitikája. Milyen *változások* történtek a nőpolitikában, miért, és hogyan fogadta a lakosság az állampárt emancipációs törekvéseit? Milyen belső, ha úgy tetszik, kulturális gátjai voltak a párt által hirdetett emancipációnak a lakosság különböző rétegein belül? Ehhez elengedhetetlen volna több ismerettel rendelkezni arról, hogyan alakult Magyarországon *történetileg és társadalmi rétegenként* a nemek viszonya. Visszatérek itt Péter Katalin már idézett könyvére (2008), amelyből kiderül, mennyire *nem* igaz az a sematizált kép, amely „hagyományosan” elnyomott rabszolgát lát minden magyar nőben – a hagyomány ennél jóval sokszínűbb! Milyen is volt tehát „nemileg” az a társadalom, amelyet a kommunisták mindenáron fel akartak szabadítani? Ahhoz, hogy erre a kérdésre *hitelesen* válaszoljunk, lényegesen jobban kell(ene) tisztelnünk a történelmet és a historiográfiát. Itt érdemes megemlíteni Susan Zimmermann angol nyelvű tanulmányát (2010), ahol a Közép-Európai Egyetem professzora véghezviszi azt a strukturális elemzést, amely kimaradt Tóth Eszter Zsófia könyvéből – talán a szerző szándéka szerint. A társadalmi nemek viszonya az egyik legérzékenyebb – ha nem a legérzékenyebb – kulturális kérdés a világon. Ahhoz, hogy „jó” kérdéseket tegyünk fel, elengedhetetlenül szükséges, hogy „otthon” legyünk a saját kultúránkban – de a másokéban is. Tóth Eszter Zsófia könyve jelzi, hogy az államszocializmus és a nők vonatkozásában még a kérdésfeltevések kezdetén vagyunk.

Hivatkozott irodalom

- Péter Katalin 2008: *Házasság a régi Magyarországon (16–17. század)*. Budapest, L'Harmattan Kiadó
- Sahlins, Marshall 1981: *Historical Metaphors and Mythical Realities*. Ann Arbor, The University of Michigan Press
- Zimmermann, Susan 2010: Gender Regime and Gender Struggle in Hungarian State Socialism. *Aspasia*, 2010/4. 1–24.

Elindult a www.balpart.hu a Szabad Sajtó Alapítvány által támogatott folyóiratok cikkeiből válogató internetes portál!

CRITICAI LAPOK – EGYENLÍTŐ – ESÉLY – ESZMÉLET – EZREDVÉG – FORDULAT – KRITIKA – MAGYAR DIPLÓ – MÚLTUNK

Kedves Olvasónk!

Közel egy éves előkészület után, többek erőfeszítésének és a Szabad Sajtó Alapítvány kezdeményezésének, támogatásának köszönhetően újtárra indul honlapunk. Teszi ezt azzal a céllal, hogy segítse az igényes és kritikus érdeklődőt a tájékozódásban. Ezért közös teret teremtünk a magukat baloldali szellemiségűnek vagy kritikaiinak valló magyar tudományos, társadalomelméleti és kulturális folyóiratok számára. Többségük eddig is elérhető volt a neten, de a mai nappal lehetőségeik – reményeink szerint – jócskán kibővülnek.

Mostantól kezdve hétről-hétre új írások, cikkek és tanulmányok sokasága lesz elérhető a *Balparton* a velünk együttműködő szellemi műhelyeknek köszönhetően.

Több pozitív változást remélünk ettől. Először is azt, hogy már az új megjelenési lehetőség is inspirálni fogja az orgánumokat és a szerzőket, szerkesztőket arra, hogy felkeltsék gondolataik, témáik, új számaik iránt az érdeklődést. Másodszor azt, hogy párbeszéd, viták indulnak a magyar társadalom, a szellemi és kulturális élet fontos kérdéseiről, a minket körülvevő világról. Kezdsésként már az is jó lenne, ha az írások – ha tetszik, válaszoló, ha tetszik, továbbgondoló vagy éppen vitatkozó – újabb írásokban kapnának visszhangot. Később, ha a *Balpart* jó fogadtatást kap, azt is megfontoljuk, ne bővítsük-e az interakció lehetőségeit.

Ezen túl szeretnénk azt is, ha irodalmi művekre, zenei, színházi eseményekre, filmekre, fontos szakkönyvekre, tanulmányokra is felhívhatnák egymás figyelmét. Ezzel egyúttal azt is jelezni akarjuk: a *Balpart* csak „közös műkényt” lehet sikeres. Csak akkor, ha sok kis mikrovilágból egy újra törekvő, laza szövetű közösség tagjai akarunk lenni.

Élég oka lehet mindenkinek, hogy kimaradjon, hogy ne vállaljon szerepet ebben a nehéznek tűnő vállalkozásban. Szerintünk azonban még több oka van arra, hogy belakja az új teret. Küszködés, erőfeszítés nélkül nincs igazi, maradandó siker sem a szellemi, sem a szélesebb közéletben. Erre tanít minket a közelmúlt, az idő. Az első lépés előre, ha „vesszük az adást”, ha értékeljük egymás teljesítményét, ha nem hagyjuk, hogy csak a „magunkét hajtogassuk”.

Miért ne éppen itt a *Balparton* fordítanánk egymás felé is a tekintetünket, miért ne itt keresnénk barátot, társat hosszabb utunkhoz?

Budapest, 2011. március 15.

FÖLDES GYÖRGY
a Szabad Sajtó Alapítvány elnöke

Az előfizetési címen, 650 Ft-os egységáron visszamenőleg is megrendelhetők az Eszmélet korábbi számai közül az alábbiak:

1: Beköszöntő. Peresztrojka, adósságválság; 4: Kapitalizmus, szocializmus, sztálinizmus, anarchizmus; 5: Kelet-Európa fordulatai, nacionalizmus, alternatívák; 6: Nemzetek, etnikumok, kisebbségi politika; 7: Erőszak a társadalomban, terrorizmus, pedagógia; 23: Demokrácia, harmadik világ, iszlám, felzárkózás; 24: Privatizáció, gazdaságelmélet, futball és piac; 25: Az államszocializmus története, gyarmati demokrácia; 27: Információs társadalom, média, alapítványok; 28: A munka világa – szakszervezetek, munkanélküliség; 29: NATO. A demokrácia mint uralom. Rasszizmus; 30: Államháztartási reform. Nyelv és politikum. Eutanázia; 31: Ökológia, Kína, alkotmányozás; 32: Osztályok, nemek, etnikumok; 35: Szappanoperák. Európai Unió. Agrárválság; 36: Gazdaságpolitikai alternatívák. A politikai elit. Baloldal Erdélyben; 37: A Kommunista Kiáltvány. Forradalmak: 1789, 1848, 1917; 38: Forradalmak a XX. században. A liberális gazdaságpolitika; 39: Szakértők. Ökológia. A Világbank és Magyarország; 40: Emberi jogok. A szabadkereskedelem mítosza; 42: Szex és politika. Sport és társadalom. Háború Jugoszláviában; 44: A felzárkózás délibábjá. Háború – határok nélkül; 45: Auschwitz különössége. Jelentés a GULAG-ról. Klónozott jövő; 46: Clinton, a háborús bűnös? Marx a toplista élén; 47: A monopoltőke az ezredfordulón. Labdarúgás alulnézetből; 49: Gyermeknek nyomora, NATO-bűnök Európában; 50: Az új baloldal ezredfordulója, EU: csatlakozás – csatlakozás? 51: Gazdasági válság Amerikában. Az antiglobalizációs ellenállásról; 52: A magyar privatizáció. Történelemhamisítás. Terrorválság; 53: A „harmadik út”. Egészségügy. Nyugdíjrendszer; 54: Glo-bal. Kik csinálják a cigánykérdést? Osztály nélküli kapitalizmus; 56: Civil társadalom, Izrael, Oroszország, EU; 57: A sztálinizmus a historiográfiában. Ökológiai egyensúly; 58: Az államszocializmus hagyatéka. Hidegháború és kultúra; 59: Új világregnd? Államszocializmus-vita; 60: India. József Attila. Lukács-tanítványok; 61: Holokauszt. A „harmadik út” kudarcai. Új jobboldal; 62: Munkás-ság. Migráció. Latin-Amerika; 64: EU-alkotmányozás. Bűnözés, hatalom és jog; 65: József Attila. II. világháború; 66: József Attila-év. Zsukov. Xenorasszizmus; 67: Gunder Frank. Amerikai birodalom. Magyar vidék a mezőgazdaság „után”; 68: Ifjúság. Latin-Amerika. Az 1905-ös orosz forradalom; 69: „Világrendszer-nézőben”. Forradalom és szervezet; 70: Spanyol néprfront. Baloldal és „szervezeti kérdés”; 71: Civil mozgalmak. Kína alternatívái; 72: 1956 másként. A lengyel szükségállapot. Wass Albert; 73: Gender mainstreaming. A magyar film. Puskás; 74: Miért beteg a baloldal? Galbraith, Keynes, Polányi. Migráció; 75: Információs társadalom és a közoktatás, közjavak. TGM vs. Krausz. Kuba; 76: A nemzetközi marxista reneszánsz fő irányai; 77: Munkásosztály. Jóléti állam. Roma nemzetépítés?; 78: Globalizáció, kapitalizmus, Afrika, Tibet; 79: Élelmiszerválság, választói osztályhelyzet, önkritika; 80: Pénzügyi válság, olaj, balpártok, 1968; 81: Kommunizmus újratöltve. Zöld pénz; 82: Háború Gázában. Osztály és nemzet; 83: Politikai iszlám. Bolivari forradalom; 84: G. Arrighi- és P. Gowandeletinterjú. Melléklet: Žižek; 85: Korruptió. Eurokommunizmus. Félperiféria-vita. 86: Szocialista autógyártás. Ökomarxizmus. Latin-Amerikai regionalizmus; 87: Változatok a félperifériára: Kína, Kirgízia, India, Brazília; 88: Rendszerváltás. Klíma és kapitalizmus. Bulgakov.

Kérjük, hogy megrendelését az előfizetési csekk számlaszámon fizesse be, a kért példányok sorszámanak megjelölésével.

Analysis

Immanuel Wallerstein: **Reading Fannon in the 21st Century**

The author is also an authentic interpreter of the oeuvre of Frantz Fannon. He considers the revolutionary work of Fannon, his class struggle interpretation, theoretical works and the issues raised in them also relevant in our times, despite the fact that some of the solutions suggested by Fannon could be questioned or should be rejected. For instance the statement that lifting neo-colonial suppression without violence is almost impossible does not imply that violence automatically results in a higher level of civilisation. Former colonies should not try to catch up Europe: revolutionaries and liberation movement members should have a vision of a more human world order 9

Loïc Wacquant: **A Tornado of Public Safety: Neoliberalism and Punishment at the Dawn of the 21st Century**

The neocon punishment and social policy – that is zero tolerance and the criminalisation of the poor – still rages. Why? Because the Washington Consensus and cutbacks in the social safety net now are also including the punishing control of criminals, furthermore the invisible hand of the market implies and makes it necessary the use of the iron fist of the punishing state. Comprehensive studies made over the past decade also reveal that it is now not an issue of punishment policy and criminology only but a new political line has been established 17

Magda Katona – Krisztián Répási: **The Revenge of the Weak? Drives of Female and Child Suicide Bombers**

Reasons of suicide bombings committed by women and children cannot be simply explained by stereotypes like: revenge of the weak, despair and fanaticism. This social phenomenon cannot be understand without carefully analysing the social and personal motives present in the given countries and movements..... 37

From fact to fact

Dirk Adriaensens: **Iraq: The Age of Darkness**

Iraq was turned into a huge free trade paradise that brought nightmares from hell for Iraqis. The country became the colony of capital meaning extreme pillage in a bloody capitalist laboratory. All assets that could be found now are owned by foreigners. Iraqis understood: the age of darkness had arrived for them..... 59

Fred Magdoff: Ecological Civilisation

It is essential for our survival as a species that we reverse the degradation of the earth's life support systems. Agriculture and industry organised by principles of capital accumulation are inherently destroying their environment thus it is necessary contradicts the ecological knowledge gathered since the 19th century. Thus a new and ecological civilisation must be non-capitalistic. Its main pillars will include the self-organisation of living and working communities, biodiversity, and in several cases self-sufficiency that are matched with global cultural interchange and cooperation..... 73

Ádám Fülöp: I-generation

The second reality has the feature of making illusion complete. What kind of illusion? The illusion we have, that there is no need for action to protect the first reality from its annihilation. The annihilation of the first reality is natural, the illusion says, because it will be replaced by total virtual reality. I-generation is the unconscious constructor and instrument of this nightmare 101

Synthetic biology and social control

Hervé Le Crosnier: *Pandora's Box of Synthetic Biology*

Philippe Marlière: *Prometheus, Pandora and Petri* (Answering Hervé de Crosnier)

Hervé Le Crosnier: *Preachers of Extreme Genetics*

Serge Sebestyen: *Can we Expect Science to Protect Mankind?*

Synthetic biology the applied science for creating new biological sub-systems and organisms more and more gets into focus of the public, especially now as US researcher Craig Venter could successfully create a bacterium which has fully artificial genetic codes. "Creating life" now is becoming actual reality. In the articles collected here French scientists are debating the possible use and threats of synthetic biology 108

Associations

László Tütő: **I come to criticise Lukács, not to praise him. A contribution at the presentation of the book: Lukács György és a szocialista alternatíva [György Lukács and the Socialist Alternative] Budapest, Eszmélet Alapítvány – L'Harmattan, 2010**

Lukács as his disciples the so-called Budapest School provided no economic philosophy foundations in his criticism of bureaucratic socialism. The democratic socialism presented by them remained an ideological construction that is why it could not compete with the capital that was gaining force 128

Culture

Jim McGuigan: **"Cool" Capitalism. The Great Refusal**

The critique of canonised literature is well known but canonised painting is watched with less sharp critique of its system. The author attempts this as he fits bohemianism in the bourgeois culture with a historic angle, and tries to come up with politically unbiased answers how Picasso, Rivera and Kahlo looked at the Stalinist system. He also investigates how the critique of the system could be detected that time and can be now in paintings 133

László Tütő: **Is a Singing Contest Really a Singing Contest?**

The article is contemplating how rattling at a singing contest is linked to the rebellion against the profit system 169

Bookmark

Péter Bózsó: **Politics of political economic critique.**

On the book László Andor: *Eltévedt éllovas. Siker és kudarc a rendszerváltó gazdaságpolitikában.* [The Lost Forerunner. Success and Failure in the Economic Policy of Transition] Budapest, Napvilág Kiadó, 2009 185

Eszter Bartha: **Chapters from the History of Women in Hungary in the Era of Socialism.**

On the book: Tóth Eszter Zsófia: *Kádár leányai: Nők a szocialista időszakban.* [Daughters of Kádár: Women in the Era of Socialism] Budapest, Nyitott Könyvműhely, 2010 191

89. szám (2011. tavasz)

ISSN 0865-2139

Szerkesztőbizottság: Andor László, Bartha Eszter, Bózsó Péter, Kállai R. Gábor, Koltai Mihály Bence, Krausz Tamás (elnök), Lugosi Győző (felelős szerkesztő), Matheika Zoltán, Nagy Éva, Szigeti Péter

Tanácsadók: Agárdi Péter, Balogh András, Bayer József, Bihari Péter, Böröcz József, Földes György, Havas Ferenc, Konok Péter, Sipos Péter, Szalai Erzsébet, Szoboszlai György, Szűcs Katalin Ágnes, Tütő László, Vígvári András, Wiener György, Zágoni Miklós, Z. Karvalics László

Nemzetközi védnökség: Carlos Antonio Aguirre Rojas, Elmar Altvater, Samir Amin, Stephen Eric Bronner, Borisz Kagarlickij, Andrej Kolganov, Andrea Komlosy, Bill Lomax, Alain Lipietz, Mészáros István, Rastko Mocnik, Kari Polanyi-Levitt, Catherine Samary, Tamás Gáspár Miklós, Immanuel Wallerstein

Olvasószerkesztő: Márkus Péter

A szerkesztőség levelezési címe:

Eszmélet – Kossuth Klub, 1088 Budapest, Múzeum u. 7.

Telefon: +36 (1) 338 4295, e-mail: eszmelet@eszmelet.hu

Borítóterv: Verebes György

Nyomdai előkészítés: **indigoline**, Budapest

Nyomás: Robinco Kft., felelős vezető: Kecskeméthy Péter

Kiadja az Eszmélet Alapítvány

Kuratórium: Andor László (elnök), Harsányi László, Krausz Tamás

Felelős kiadó: Andor László

Adminisztrációs, terjesztési és előfizetési ügyek:

Nagy Éva, Eszmélet – Kossuth Klub, 1088 Budapest, Múzeum u. 7.,

tel.: +36 (30) 567 6815; e-mail: eszmelet@eszmelet.hu

Előfizetés könyvtárak számára:

Könyvtárellátó Vállalat, 1134 Budapest, Váci út 19., tel.: 311-2819

Előfizetés külföldről: 25 euró (postaköltséggel)

IBAN: HU75 1020 0830 3231 9448 0000 0000

Swift: OKHB HUHB

K&H HUNGARY, 1051 Budapest, Vígadó tér 1.

Előfizetési díj 2011-re: 2600,- Ft (ami a postaköltséget is magában foglalja).

Előfizetési csekket küldünk postafordultával, ha igényét bejelenti Nagy Éva fenti címén vagy telefonszámán.

Csekk számlaszám: K&H 10200830-32319448-00000000